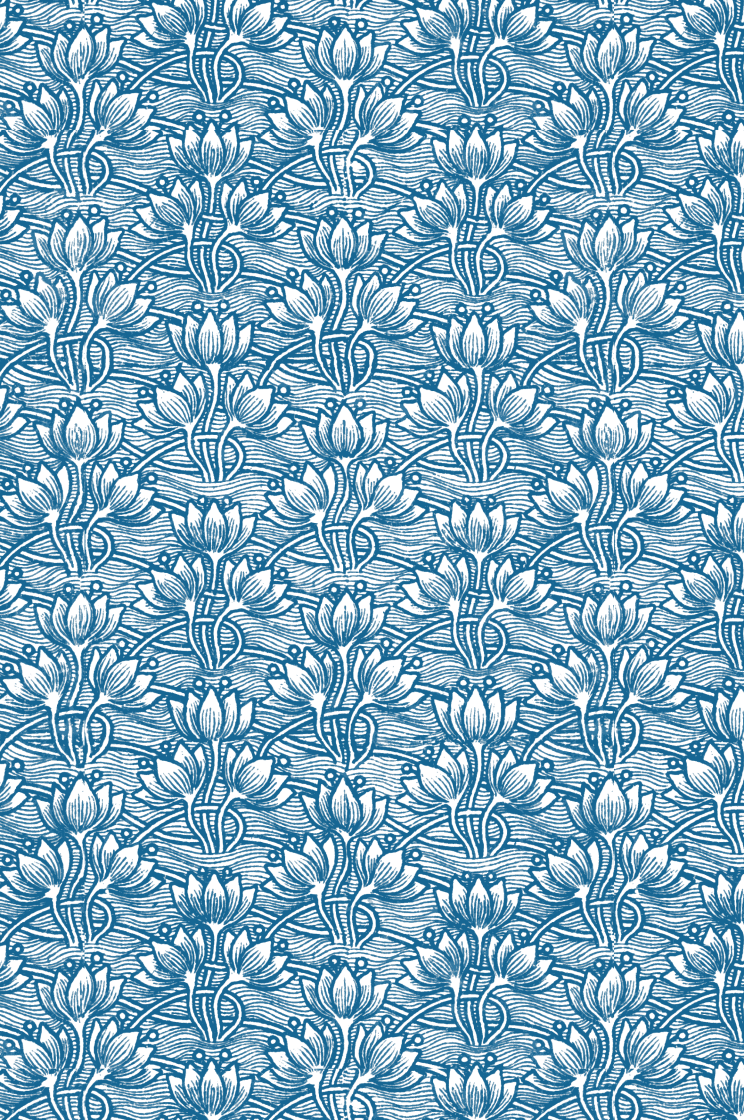

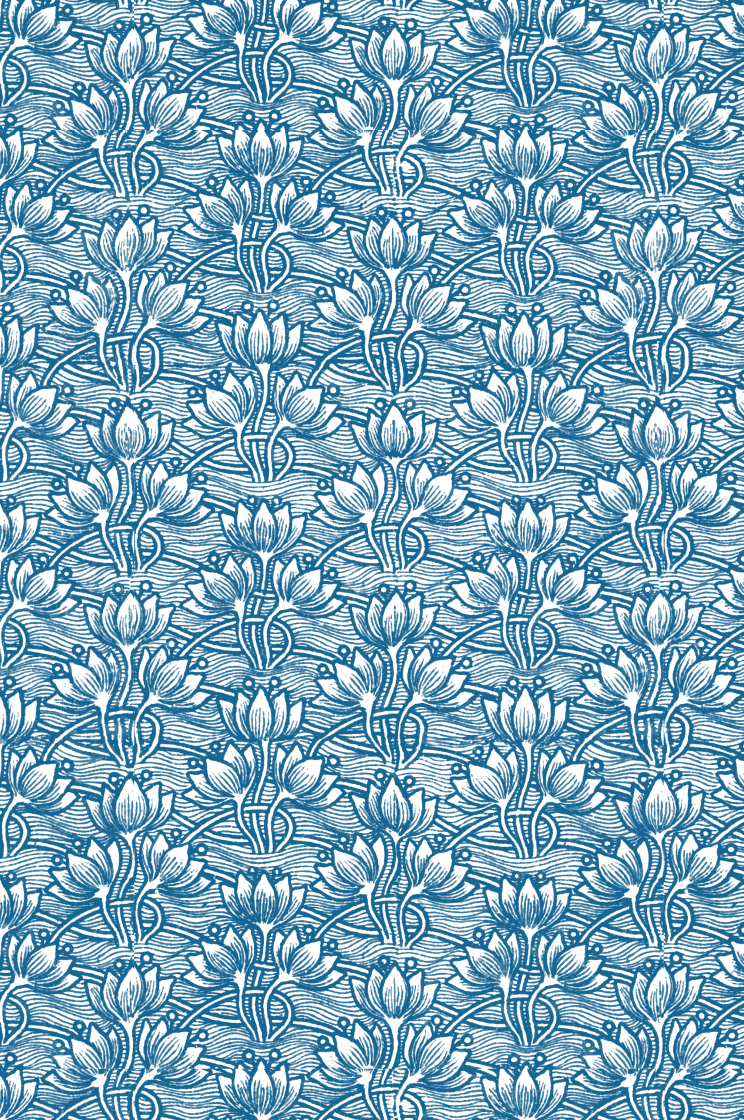
О. МЯКОВЕЙ

ЗАЛІСЄ

Осип Маковей.

Залісе.

ПОВІСТЬ.

Друге справлене виданє.

Галицька Накладня
Якова Оренштайна в Коломиї.

I.

Коли-б село Залісе, положене у східній Галичині, мало свого літописця, то він день 9-го червня 1891. року мусів би записати в літописи села як день невиданого нещастя, якого і найстарші люди Заліся не запам'ятали. Вправді те саме нещастє стрінуло тоді і иньші села в тій стороні, що Залісе, однак на жаднім не оставило оно таких тяжких слідів, як на сїм селі. Нещастє се найшло тоді малий відгомін в ріжних часописях, але сьвіт скоро єго забув, в селі же наслідки єго давали ся в знаки ще довгі літа.

Василь Левіцкий, парох Заліся, вернувши з похорону, ще дрїмав по обіді на отомані, коли нараз збудила єго жінка, нетерпеливо посїпавши за плече.

— Що стало ся, Мариню? — спитав о. Василь здивовано, протираючи очи. — Чи то вже так пізно, що так потемніло?

— Але ж де там! — відповіла жінка. — Ще п'ятої години нема! То страшна буря надходить. Чуєш, який шум?

О. Левіцький зірвав ся з отомани, прискочив до вікна і сам налякав ся:

— Яка страшна хмара! — кликнув. — Боже, що то буде? Де діти?

— Всі дома.

Левіцький мав у першій хвилі охоту вибігти на подвіре, але жінка здержала его силоміць за рукав. До того в сусідній нарожній комнаті скричало нараз кілька жіночих голосів: „татунцю!“ і Левіцький з жінкою метнули ся зараз туди. Всі збігли ся до одної комнати: бабуся Клявдзя і чотири доньки Левіцького, він сам і его жінка.

А на дворі справді виглядало несамовито. Коли би велике озеро пробило собі греблю і виляло ся нагло в широке русло зі скалистими берегами та стрімкими порогами, то ще такого шуму не наробило би, який тепер був, особливо в лісі. Під покривалом тяжкої чорної хмари, що нависла над лісом, там ішла люта борба о жите і смерть; страшний вихор кидав собою верхами ліса і дерева громадно схиляли перед ним покірно свої голови, а слаб-

ші з тяжким стоном скидали свої верхи на землю. Ще не розігнули своїх похилених спин, а вже вихор закрився прогалиною у спід ліса, вдарив собою об землю, завадив о столітні дуби і сосни, заревів з лютої, потермосив пнями, — і дерева з лопотом клалися переможені на землю, виставляючи на верх своє коріне з землею. Поваливши противників, вихор утік між трупів, злітав високо, віддихав хвилинку і поринав знову в лісі, як в озері, перевертаючи все по дорозі до гори коренем. Та се був лише початок — перші вистріли в битві...

Сама головна ворожа сила що-йно надходила і несла погибель для всего, що на дорозі стрітила. Ішла она поважна, висока, чорна, з широкими плечима. У споду її курилося, мов чорний дим, а дикі, пекольні голоси летіли з нею. Столітні дерева і малі корчі підскакували нараз у воздух, крутилися і мертві падали на галузе своїх товаришів. То не був вихор, з котрим дуби можуть поборотися; се була воздушна труба, для котрої і дуби були іграшкою. Она виривала дерева, як бурян, підкидала ними, копала їх зневажливо і доптала тяжкими ногами, аж галузе, мов кости, тріщало і ломилося. Її дорога стелилася самими трупами...

Пробивши собі широку дорогу лісом, воздушна труба летіла просто на село.

Приходство стояло на горбі. Хоч тепер настав майже вечірний півсумерк, все-ж із сеї наріжної комнати, в котрій всі збігли ся, можна було крізь одно вікно бачити далеко темний ліс і хмару над ним, а крізь друге, до подвіря, — сад і дерева, що легко шуміли і тремтіли, мов у страху перед недалеким ворогом, а за садом дах і вежу церкви.

— Яка чорна хмара іде від ліса! — кликнула найстарша панна Ольга, глянувши у вікно, і зараз відскочила з острахом. — По самій землі суне ся, а в низу так курить ся, як би горіла.

— Дивіть ся, стріха летить! — скрикнув панотець. — Ось дерево також! То оркан!

Жінки збили ся разом в кутку на софі, лиш сам о. Левіцький ще стояв коло вікна.

— Іди геть від вікна! — кликнула жінка на него, але він не відступав, лише стояв як вкопаний.

В комнаті щораз більше темніло.

— Який шум! як мете піском у вікна! Боже! ломила руки старенька бабуся Клявдзя та тулила до себе двоє наймолодших внуків.

Нараз на подвірю дав ся чути проймаючий крик: се паробки о. Левіцького втікали з поля у стайню і тільки лопнули дверми,

сховали ся. Пес, припнятий у буді, став жалібно вिति.

— Не видко нічого! — промовив парох і в тій хвилі, як пострілений, відскочив від вікна та притулив ся до громадки своєї родини, бо страшений тріск роздав ся коло самої єго стодоли, оркан зірвав цілий дах, кинув єго о кількадесять кроків під стайню, а сніпки соломи, видобуті з засіків, немов чорні великі птахи пролетіли попід вікнами. Один околіт завадив о комин приходства і з вагою скотив ся по даху на землю; за ним злетіло кілька цегол.

— Дах зірвало зі стодоли або із шпихліра! — сказав наляканий парох, але ніхто єго не чув, бо в тій хвилі затремтів цілий дім, забрязчали вікна, — по подвірю приходства пролетіла немов страшна чорна мара з дикими голосами, з шумом і тріском, зломила тополю в брамі, розвалила ще саму браму і пліт і полетіла просто через сад на церкву. Що там далі діяло ся, Левіцкі не бачили, але всі небавом почули, як затріщали дерева в саді і дзвони на дзвінниці залунали самі якось глухо, протяжно, жалібно. Шум і тріск що раз меншав, — воздушна труба полетіла в сторону села і двора.

Довгу хвилину не міг ніхто з себе добути голосу; всі від страху поніміли..

Все те тревало не більш десяти мінут. Відтак густа мрака залягла село і десь далеко залунав грім. Великі каплі дощу вдарили виразно по даху і по вікнах приходства. Грім що раз зближав ся, каплі ставали частійші, ще хвиля одна-друга і — злива з градом затопила село. Страшна блискавиця роздерла пільму а вслід за нею грім потряс землею.

Вся родина Левіцких відвернула очи від вікон і тільки слухала, як тяжкий град ударяв по даху приходства, спадав з вагою на землю і творив шум безнастанний.

— Треба би лямбу засьвітити! — відізвала ся бабуся. — Заслони вікно, Василю!

Левіцкий приступив до вікна, заслонив его, підбіг до другого, — але нараз аж за очи схопив ся: великий сніп сьвітла пролетів майже понад самим подвірєм і садом, опинив ся на церкві і та серед страшного грому хмар нараз затріщала і взяла ся полум'ям. Була ціла деревляна і до кількох хвиль стояла, як смолоскип, в огни.

— Боже! в церкву грім ударив! — скрикнув Левіцкий і без памяти кинув ся до дверей, так як би сам один міг погасити пожежу. Але двері були замкнені; бабуся Клявдзя замкнула їх, як би перед яким злодієм. То спинило і опам'ятало панотця.

Вся родина, крім дітей і бабусі, прискочила з великим криком і плачем до вікна. Від палаючої церкви робилося за садом щораз ясніше; вона горіла, хоч на ню як з ведра ллявся дощ. На подвір'ю під вікнами видко було занесене звідкись дерево і цілу верству граду серед потоків води. В буді коло шпихліра знов жалісно скомлів та вив пес, а в стайні ревіли телята.

— А що там з худобою сталося? — обізвалася пані Левіцка, почувши рев телят.

І обоє нараз, Левіцкий з жінкою, припали до дверей, отворили і побігли до кухні розвідатися.

Минуло кілька хвилин і град перестав падати, тільки дощ шумів, як вода на лотоках. Бабуся Клявдза хотіла тепер підійти до вікна, в котре біла вже луна від пожару церкви, щоби заслонити його, але внуки вчіпилися її рук і сукні та здержали її розпучливими окликамп: „Бабусю! ми погоримо!“

— Не бійтеся, діти! — втихомирювала їх бабуся, хоч сама тряслася. — Сад великий, огонь так легко не перекинеся, а дощ паде.

І справді лише одна церква стояла в огні. Поломіль, що притахала від дощу в однім місці, піднімалася небавом в гору в другім місці, хоч з неї серед густого диму і пари

видко було тільки поодинокі огняні язики. Горіла церква, як високий костир, розложений поміж старими липами, що стояли вінком попри паркан. А горі понад церквою пересувалися скоро сиві хмари, немов ішли на вздогін за блискавицями, котрі щораз далі за селом роздирали пільму хмар і лунали громами, аж ціле село тряслося. Ще раз блиснуло геть-геть над заліськими полями, коло Новосілок, ще раз залунали громи, але вже в темній далечині. Туча втихала, а на Залісе падав ще тільки рясний дощ, від котрого огонь в церкві не погасав, а немов змагався щораз більше і яснів щораз виразнійше поміж липами.

На дзвінниці відозвався дзвін на тревогу...

О. Левіцький вихопився з дому і задиханий побіг до церкви через сад, в котрім лежало кілька дерев вирваних з коренем і повалених. Застав при огни учителя Горошинського і не більш десяти людей, котрі щойно також надбігли і, сховавшися під дзвінницю, бездільно дивилися на палаючу церкву.

— Чому-ж ви не ратуєте? — скрикнув в розпуці о. Левіцький, надбігши до людей.

— Не можна, єгомость, сего огню гасити, бо то від грому! — сказав остерігаючо один старий селянин.

— Ох, ви темні, темні! — заломив панотець руки. — А деж паламар з ключами від церкви?

— Нема! — відповіли єму.

В тій хвилі цілий дах церкви запав ся до середини, лише над пресвитерією ще держав ся. Левіцький без пам'яті прискочив до дверей, що вели до пресвитерії, підняв великий камінь з землі і могучим розмахом відбив скобель разом з колодкою, отворив двері і побіг просто до престола. Схопив чашу з дарами сьвятими і евангеліє та виніс на двір. Тимчасом учитель Горошинський з двома церковними братами відважили ся також забігти до пресвитерії, розбили шафу, вхопили скарбону церковну, зняли з жердки кілька фелонів, пірвали кадильницю замість яких цінніших річий і скоро вибігли також на двір. Більше не встигли виратувати, бо гризучий дим не допустив їх уже до середини, а огонь уже захоплював і саму пресвитерію. Безрадно стояла купка людей коло дзвінниці та в голос нарікала. Одна селянка впала на коліна і серед дощу піднімала руки до неба.

Однак могучого огню, киненого блискавицею, не міг погасити навіть дощ. Налякані люди збігли ся небавом великою товпою на місце пожару, але ніхто з них не важив ся приступити до церкви, щоби гасити пожар,

тому що дощ повинен був їх у тім виручити, а ще більше тому, що селянські забобони забороняють гасити огонь від блискавиці. В тій хвилі они, як ті діти, більше цікавилися тим, що один селянин найшов хрест з церковної бані аж на толоці, куди єго певно заніс оркан.

І навіть тоді, коли вже дощ по півгодині зовсім уймився і небо розяснилося, а пожар гудів у церкві та обнимав старі деревляні стіни, селяни не важилися приступити до огню. Не помагали накликування і навіть штовханя вїйта Костишина і присяжних; ледви кількох селян нагадало собі тоді, що треба було забрати з собою коновки на воду.

У сїй метушні учитель Горошинський не втерпів, щоби в їдкий спосіб не докорити вїйтови словами: — А що я вам казав нераз? „Справте сикавку, бо буде біда!“ Але вам громада не в голові, аби вам було добре!

Вїйт, в сїй хвилі безрадний, удав, що не чує слів учителя. Лише з пересердя став бити людей палицею, то бігав довкола церкви, то ставав до громади і разом з нею повторяв уже сотний раз: „Судний день! судний день!“

Справді, був то судний день для Залїся. Не минуло й години, а село стало біднійше

о кількадесять тисяч. Хоч церква була стара, стояла вже з двісті літ, все-ж таки могла ще постояти якийсь час, заким бідна громада спромогла би ся на нову церкву, якої потребу вже давно відчувала і вже навіть складала гроші на неї. Сего ж року безнастанні гради і зливи знівечили до тла засіви на поли, нинішня воздушна труба повалила кількадесять будинків в селі, — Залісе виглядало, як по нападї ворога...

Надбігли старші доньки панотцеві, Ольга і Наталка.

— Ратуйте, пане Горошинський, що можна! — просила Ольга, заломивши руки.

— Годї вже!

— А ви чого тут? — скрикнув о. Левіцький на доньки і притім глянув непривітно на учителя. — Геть! мені до дому! На! заберіть се!

Передав донькам фелони і евангеліє, сам узяв чашу в руки і пустив ся з ними до дому.

— А де скарбона? — спитав ще, обернувшись.

— Я сховаю її в громадській касі — відповів Костишин.

— Пильнуйте-ж її; там є тисяч двісті ринських!

Горошинський чогось з гирким усміхом дивився за панотцем і за його доньками. Та не довго. Він скоро кинувся з молодими паробками гасити огонь. Не багато се помогло, коновками лляти воду з недалекого потоку, але иньшого способу не було. Село не мало своїх прирядів до гашеня огню. Аж по годині здогадався хтось в дворі прислати малу сикавку і кілька зелізнх гаків, котрими порозтягано догоряючі бальки і погашено дубові стіни, котрим огонь не легко міг дати раду. Ціле уряджене в середині церкви згоріло.

Коли з дому надійшов знов о. Левіцький, то на місци старої съвятині серед кріслатих лип застав уже тільки велику почорнілу скриню зі стін, а в ній і коло неї повно бальків, угля, диму і чаду пожарища.

. . . . .

Довго стояв він мовчки на пожарищі і отирав нишком сльози. Відтак псвагомвийшов на улицу і з похиленою головою пустився в село, придивити ся спустошеню. Адже з того бідного села він мав дальше жити; він хотів бачити, як за велике ціле нещасте...

Перший, кого стрітив, то був дідич Заборовський, мужчина на зріст високий, кремезний і румяний. Він їхав верхом. Левіцький гнівав ся з ним від остатних виборів посла до

сойму краєвого, коли на перекір Левіцкому виборці з Заліся дали ся підмовити Заборовському і голосували на сусідного дідича. Навіть по недавнім похороні пані Заборовскої не помирился з єї чоловіком; віддав покійній остатну прислугу і просто з кладовища вернув до дому. Але тепер під вражінем нещастя о. Левіцкий забув на свій гнів, покловив ся дідичеві і вже збирав ся промовити щось до него, коли той лише відклонив ся і пігнав дальше в сторону ліса. Ся німа стріча діткнула о. Левіцкого дуже неміло і в нїм давний гнів до дідича запалав на ново. Жалував, що покловив ся єму.

На дворі вже смеркало. Ціле небо було одностайно сіре і непривітне і висіло над Залісем так низько, як би хотіло єго накрити і задавити. Легкі опари закривали ліс і піднимали ся хмарками з піль, збитих градом. Здавало ся, як би якась незвичайна тишина залягла тепер село і поля, на те тільки, щоби в ній виразнійше було чути то ту то там плач на поли і в селі. І плач сей здавав ся тепер не таким, як при иньших нещасливих пригодах. Він нагло зривав ся і нагло замовкав; все в нїм дзвеніло: перестрах, розпука, здивоване і безмірна туга, але нещастє було ще за свіже, за незвичайне, щоб жаль узяв верх над зачудованєм. **За богато дива, натвореного**

орканом, було на кождім кроці, щоби люди могли не дивуватись і з дива забувати жаль.

Зажурений ступав о. Левіцький дорогою по градї, що ще не стопив ся. Мовчки перейшов попри селянина, що з дороги задивив ся на своє поле і навіть не замітив панотця; обійшов довкола вербу, що лежала впоперек дороги; пристанув на хвилю коло хати, з котрої стріху зняло, придивив ся засумованому господареві на порозї, і вступив у бічну уличку. „Як на похоронї!“ думав собі панотець. „Зовсім як на похоронї. Ще гірше навіть! На похоронї буває не раз весела погода, а тепер!...“ Нараз на вступі у бічну уличку зачув голосну варку:

— А ти злодію! — кричав якийсь мужеский голос. — То гроші від кожного нумеру вмієш брати, а хмар відвертати не вмієш! За що-ж ми тобі платимо?

— Та бий его! — заохочував иньший жіночий голос.

— Люди добрі, не бийте мене! Я не міг дати ради! — просив ся захриплим голосом иньший селянин, але в сїй хвили зойкнув коротко, повалив ся на землю і замовк.

О. Левіцький приспішив хід і небавом побачив громадку людей, котрі з лютостию копали ногами низенького, худого господаря, що звав ся Бей. О. Левіцькому зараз уся справа

розяснила ся : то люди били проворного градобія, котрий від людей брав данину за те, щоби в потребі відвертав своїми штуками хмари, а нині допустив на село таку руїну. Побачивши сьвященника, кількоро людей зараз утекло, а Бей підняв ся з землі : — Ратуйте, єгомось !

— За що ви бете Бея ? — спитав панотець у тих, що остали ся.

— А чому гроші бере, а хмар не відвертає ? — відповів один господар зухвало. — Злодій він є, а не градобій !

— Пощо-ж ви єму гроші даєте ? — спитав о. Левіцький з жалем. — Що я вас уже вчив : не вірте в забобони, а ви все ще вірите ! А ти, Бею, як мені ще коли поважиш ся людей дурити, то до суду тебе заскаржу.

Селяни і Бей глянули на свого сьвященника так, як би хотіли сказати : „Говори собі здоров !“ Бей зараз утік в хату, а люди з недовірем зглядали ся по собі.

Левіцький пішов дальше. Коло коршми стрітив більшу громаду. Поздоровили єго і стали розповідати ріжні подробиці нещастя.

В лісі з корінем виломило багато деревини. На пасовиску град побив вівці. Богато людей поранило. У Дорошихи вивернуло хату і занесло аж на толоку. В дворі завалило шпихлїр ; пастух і два коні дідича зги-

нули від грому. На кладовищі велику тополю роздерло на двоє. На роздорожу коло ліса старого дуба вивернуло з корінем. Кільканайцять хат рознесло, мов соломучу. У Мельнички дах зірвало і дитину з колискою кинуло в город; кажуть, що дитина не витримає. Грицак їхав з ліса возом; як захопила его буря, як кинула ним в сторону, він ударився в якесь дерево тай тепер лежить смертельно хорий; коні вбило, а віз рознесло! Збіже на поли зрівнане з землею. Тепер нову церкву став, а нема за що. Ще за нову школу не все сплатили. До того всего люди кажуть, що холера від Заліся вже не далеко. Одним словом, сьвіг кінчить ся, нещастє таке, що годі й придумати спосіб, як з него видобути ся.

Арендар Мошко Зільбер замітив між людьми сьвященика і вийшов з коршми:

— А то — каже — виграв я, що взяв від вас трийцять моргів в посесию! Яка мені тепер з них користь? Все град вибив!

— Що-ж я тому винен? — спитав ся Левіцкий.

— Ну, я знаю, що ви не винні, але я вам гроші дав, а що я тепер за них буду мати? Нічо! Навіть паші не буде!

— Я тому не винен — повторив ще раз сьвященик. — І я маю шкоду.

Вертаючи до дому, Левіцький чув знов денедє гіркий плач, котрий і на него наводив тяжкий сум. Громада тепер зруйнована, церкви нема, жити з чого нема, а ту дома чотири доньки, пята в інституті в Яворові, один син Генко ще в гімназії; другий, Ярослав, окінчений питомець, уже цілий рік шукає жінки і не може найти — сьвіте білий, що з того всего вийде?! Якже-ж така бідна громада може вижити сьвященника, учителя, вїта, писаря, деруна Мошка з єго великою родиною і зятями, — звідки ж она може платити податки і додатки до податків, коли у тої бідноти нема й не буде що в уста вложити?

І гіркі думки не покидали о. Левіцького, коли вертав до дому.

Назустріч єму надійшов знаний сїльський п'яниця, Криворукий. Хитаючи ся на непевних ногах, він здалека поклонив ся панотцеві і голосно став говорити: — Слава Йсусу, єго-мость! Біда, церква згоріла, а нова не зараз буде! Я не дам нічого, бо не маю. Дав би, бігме дав би, та не маю; Мошко взяв, все Мошко взяв і вже мені хоче хату забрати. Але я хати не дам! — кричав голосно, переходячи попри сьвященника із солом'яним капелюхом в руках та із спущеними очима. — Не дам хати! Досить уже крови з мене насав ся, з торбами мене пустив... Не да-ам!

згину, а проклятого жида-невіру в хату не пущу. А ні, то єму самому смерть зроблю!“

Але тут він наткнув ся на убиту градом квочку і качата в рові, підняв квочку за ногу і засьміяв ся на ціле горло: — „Бігме, Мошкова квочка! Ото але! Так єму треба! — говорив далі сам до себе. — А й качата!“ Вліз у рів і почав їх визбирувати. „Раз, два, три...“ приповідав собі притім. „Восьмеро!“ крикнув радісно і з качатами в руках виліз з рова і станув перед самим панотцем. „Занесу єму — каже — до дому, аби собі шабас справив! А ось і поросся! Ха-ха-ха! І се занесу єму на шабас!“

І він нахилив ся за пороссятем, але так незручно, що перевернув ся і зарив носом і руками в болото в рові. „На шабас єму поросся занесу!“ говорив ще в рові і сьміяв ся, але Левіцький єго вже не слухав.

Натомість почув з далека гіркий плач. Межею з поля надходила знайома панотцєви селянка. Она й не дивила ся тепер на него, а тільки голосила: „Моя працейка пропала! Мої дітоньки любі! Що-ж я з вами пічну? З чого нам тепер жити?“ Притулила запаску до очий, сіла на вивернений пень і, качаючи головою то в один то в другий бік, гірко ридала.

„Мої дітоньки любі, що-ж я з вами піч-
ну?!“ думав і о. Левіцкий, згадуючи пять
своїх дочок, для котрих у посагу не мав
нічого... „Яка доля жде вас, мої голубята
кохані?“...

II.

На другий день по сїм нещастю, з-рана дідич Заліся Заборовский вертав зажурений з поля, котре ходив оглядати, коли за парком коло каплиці стрітив свою доньку Маню, як ішла з великим вінком з живих цвїтів до каплиці, куди щодня ходила.

— Ти знову на грїб? — спитав Заборовский з легеньким докором в голосі. — Опамятай ся, дівчино! Вже три недїлі минуло від смерти матери, — час погодити ся з думкою, що она не верне ся. А ти зовсїм змарніла з того жалю і плачу!

— Коли-ж менї, тату, лекше стає, як ви плачу ся — відповіла донька і глянула так благаючи на батька, що у него від здержуваного зворушення тїлько кутики уст затремтіли.

— Добре, добре! — казав він. — Се красно, що не забуваєш матери, але вважай, дитино, ще й ти сама готова мені захорувати, а се мені до тих клопотів, які вже маю, зовсім не потрібне. Знаєш, Маню, ми втрапили вчора що найменше з десять тисяч. В лісі дерев наломило сотками, а в поли збіже злягло так, що декотре і не підійме ся. Тяжкий рік... Ну, йди, йди, Маню, а не бав ся там довго на гробі, бо хоч сонце сьвітить, але холодно і вогко, ще перестудиш ся. А не плач, дитинко, божа воля... мусимо їй піддати ся.

Дідич відвернув ся від доньки, бо єму самому закутили ся сльози в очах.

— Я верну ся небавом! — сказала ще дівчина і пішла на маленьке кладовище коло каплиці.

Недалеко двора, за великим старим парком, при дорозі, стояла мурована, гарна каплиця, яку ще отець Заборовского вибудував на пам'ятку своєї покійної жінки, котрої домовина находила ся в пивниці каплиці. Ся маленька, люба на око сьвятиня божа, в котрій не змістило би ся більше, як пятьдесят осіб, стояла мов у вінку з густого, зеленого живоплоту, що великим і високим прямокутником обняв місце вічного спочинку не лише матери Заборовского, але й цілої родини єго, котра колись жила в Залісю, а тепер відпо-

чивала ту, на своїм окремім кладовищи, зда- лека від хлопского кладовища там за селом з єго запалими могилками та похилими хре- стами. Як за житя свого, так і по смерги своїй батько Заборовского, великий аристократ, не бажав собі товариства хлопів і для своєї ро- дини заложив окреме кладовище. І так вся паньска родина лежала собі на самоті, дарма що між нею були деякі члени, котрі любили селян і були би не мали нічого против того, як би спочили на тихім мелянхолійнім сільскім кладовищи в товаристві селян. Однак треба признати, що се маленьке паньске кладовище з плакучими березами в углах, з алеєю обти- наних акацій від фіртки до каплиці і великим цвѣтником довкола каплиці, мало в собі щось величавого. А коли тут засьвітило весело сонце, то кладовище се не наводило на душу тяжкої пригнетаючої задуми, лише настрій потонувшої у тужливих мріях дівчини з за- думчивим усміхом на устах. Тут у сій каплиці відправляв не раз приїзжий латиньский сьвя- щеник богослуженя.

Недавно, перѣд трома недѣлями, поховали тут паню Заборовску, матір Мані. Завішені над входом до гробівця, висіли ще зівялі вінки з похорону, квіти і стяжки.

Нині поклала тут Маня сьвіжий вінок, сперла ся о стіну гробівця, притулила голову

до стіни і стояла так мовчки кілька хвилин, мов задеревіла. Єї тиха, похилена стать у чорній сукні відбивала ся виразно на білім тлі капиці; тільки смутку було лише в тих темних кипарисах, що стояли спокійно-сумно довкола лавки побіч капиці. Веселі пташки щебетали, скачучи по живоплоті та вигріваючи ся до сонця по вчорашній бурі і стужі. Але молода дівчина не чула їх; по єї блідім личку котили ся німі, тихі сльози. Мовчки відступила ся від гробу, присіла на сусідній лавочці між кипарисами, сперла голову о поруче, затулила очи хустинкою і тихе хлипане перебило веселе щебетанє пташок. У такім щоденнім плачу шукала сирота втихомирення свого жалю. Виплакавши ся, могла відтак спокійнійше переживати цілий день. Ніхто тут з чужих звичайно не заходив і она могла спокійно тужити.

Тому немило діткнуло її, коли почула, як хтось отворив фіртку кладовища. Оглянула ся і побачила, що се йшов о. Левіцький. Здалека ще поклонив ся він їй, а підійшовши заговорив перший:

— Простіть, панно Маню, що вам перебиваю у вашій тузі. Знаю я, як ви любили свою маму і ціню високо ваш смуток.

Подав руку дівчині і на єї просьбу усів коло неї на лавочці.

— Плачете? — спитав зі співчутем, коли дівчина обтерла очи і старала ся бути спокійною.

-- Коли-б ви знали, отче, як мені жаль!

— Певно, певно! — говорив о. Левіцький.

— І є за ким плакати. Знав я вашу покійну маму дваццять три роки. Була то особа, гідна любови і поважання всіх; ціле село любило її, бо серце мала милосерне до людскої недолі. І вже нема єї... Як той час минає! Так мені здає ся, як би я що йно торік прийшов до Заліся. Тоді ще ваша мати була молоденька, така як ви, може троха старша... Ви мабуть не більше літ маєте, як девятьнайцять. Я-ж був на ваших хрестинах...

— Вже дваццять буде.

— А так-так; ви ровесниця мого Генка. Боже, як той час минає!

Тут він замовк, думав щось хвилину, а відтак глянув допитливо дівчині в очи:

— Вам певно дивно, чого я тут зайшов? — спитав ся.

— Ні! чого-ж би?

— Я йшов дорогою і через фіртку побачив вас. Думаю собі: вступлю і пораджу ся з вами.

— Прошу дуже; все зроблю, що можу.

— Ви знаєте, пані, що по остатних виборах посла я з вашим батьком жию в незгоді.

Колись ми жили собі як добрі сусіди в приятни ; самі памятаєте, як часто бував я у вас в гостях ; але підчас виборів склало ся таке, що я почув жаль до вашого батька, не з особистих причин, борони Боже, лише з причин суспільної натури, з національних причин. Вже як я й не люблю заводити політичних суперечок, але тоді підчас виборів я не втерпів, за багато мені було, сказав прикре слово — і ми загнували ся. Бог видить, як мені то не мило було й є, — бо як же так можна : на посла руских селян вибирати доконче Поляка-дідича, та ще такого незичливого — але я рад би тепер погодити ся, а то тим більше, що маю просьбу до вашого тата, і то не від себе просьбу, тільки від села.

Дівчина дивила ся спокійно на сьвященника, на єго короткозорі очи і вже сивіюче волосє, та на руки, в котрих нервово обертав палицю.

— Яка-ж то просьба ? — спитала.

— Знаєте, вчера погоріла нам церква. Тепер я не маю де правити ні служби божої ні всяких иньших функцій духовних. Тому я хотів би просити вашого тата, чи не позволив би мені до часу в сій каплиці правити богослуженя ? Бодай лиш тоді, як би на дворі була слота ; бо в погоду можу правити і на

дворі. Як думаєте, чи згодиться він на таке?

— Думаю, що згодиться.

— Я хотів би ще нині поговорити о тім з вашим батьком. Чи застану єго тепер дома?

— Застанете. Може би то лїпше так зробити? Я поговорю перше сама з татом, а ви, отче, потім прийдете... Бо... бо...

— Бо що?

— Прикро менї то, отче, сказати: тато гнїває ся на вас таки дуже — відповіла Маня несьміло, але й зараз поспішила ся додати: — Чей він менї того не відмовить, я буду сама просити.

— Просїть єго, панно Маню! Зробіть се для мене і для села!

— Прошу прийти так за пів години — сказала дївчина і зараз зібрала ся до дому.

В пів години по тій розмові о. Левіцкий несьміло застукав до комнати Заборовского.

— Прошу! — відізвав ся Заборовский в комнатї і сам отворив двері. — Прошу ближе, отче! Сїдайте!

Привітність Заборовского була якась холодна, прикра, і немило діткнула сьвященника. Заборовский на привіт не подав руки, лише вказав фотель, на котрім о. Левіцкий, сїв, не знаючи, від чого річ почати.

— Говорила мені донька, що ви хочете каплиці для своїх функцій — випередив Заборовский о. Левіцкого. — Я голжу ся і відступаю вам її до часу, поки нова церква буде готова. В таких справах, будьте певні, я з вами суперечки заводити не буду. То для Бога...

— Громада і я будемо вам дуже вдячні за сю ласку — промовив вкінци о. Левіцкий.

— Ну-ну! — перебив єму дідич. Лише дбайте, аби в каплиці і на кладовиши був такий порядок, як тепер.

— Буду старати ся.

— Як же буде з новою церквою? — питав ся Заборовский. — Дістанете що з асекурації?

— Три тисячі.

— То мало! Мені годі тепер причинити ся чимсь до конкуренції на церкву, бо я сам зруйнований. Мусимо почекати може й кілька літ?

— Аж кілька літ?

— А вже ж! — відповів дідич твердо. — Недавно на школу дав я, тепер на церкву схочете — то за богато!

— Все-ж таки думати о тім мусимо.

— Що ви тут видумаєте? — питав ся дідич роздразнено. — Чи громада ціла потрафить зложити вам хоч кілька соток тепер?

Звідки возьме? Самі жебраки! Що зароблять, то зідять. Ви тепер, отче, з думкою про нову церкву і не носіть ся, конкуренції не розписуйте, бо я нічого не дам і не видрете від мене. Не можу... не маю! Ще час о тім думати! Бачите самі, які тепер часи; я навіть економа не держу, бо не маю за що. Сам господарюю; зійшов на простого гречкосія, як перший лїпший Гриць або Микита.

О. Левіцький підняв ся з фотелю, дякуючи дідичеві за відступленє капиці, і збирав ся до відходу. Не мав що більше з Заборовским говорити; сам знав, що у него також свої злидні.

— А за ті вибори — сказав ще дідич — не потребуєте, отче, дуже гнівати ся. В політиці сентиментів нема; а доки я, Поляк, жию ту в Залісю, доти, кажу вам отверто, буду старати ся, щоби польскість всюди була горою. Переможете мене. — добре; не переможете, то не дивуйте ся.

— Я не гніваю ся, пане, на вас — відповів о. Левіцький, хоч як єму та розмова не була по душі — і думаю, що ви не повинні також на мене гнівати ся. Адже то не з особистої причини...

— Добре, добре, — перебив єму дідич — але... Ну, киньмо се! Отже відступаю вам капицю, оттут маєте ключ від неї.

І з тими словами передав Левіцкому ключ, подав холодно руку — і Левіцкий вийшов, з немилим почутєм упокореня в серцю. Мав би він був багато дечого сказати, але пору на се вважав невідповідною, — рад був, що хоч відступлено єму каплицю, без котрої годі було би єму обійти ся.

Ледви Левіцкий вийшов, як Заборовському принесли з почти часописи і лист від сина Станіслава, що був поручником при кавалерії. В ту хвилину увійшла в комнату Маня і, помітивши в руках батька лист, спитала: — Може від Стася?

— Від Стася.

— Що пише?

— Зараз! — Заборовский читав з нахмареним лицем. — Що пише? Ану, шож той гультай вміє коли написати! На, маєш, прочитай собі! Двіста зр. хоче, щоби я єму післав... Ну, вже я такий глупий не є, як єму може здає ся. — Заборовский почав нетерпеливо ходити по комнаті. — І то саме тепер жадає, коли мене вчера таке нещастє спіткало, коли я в цілім домі сам не найду стілько готівки, а позавтра маю рату платити в банку, чотириста зр.! Думає, що я знов дістав яку другу заплату за викупно пропінації, так як недавно! А! гультай — того я по нім не сподівав ся...

— Він так просить! — замітила Маня несміло, прочитавши дещо з братового листу.

— І що з того, що просить? А на похороні мами, як був, не взяв сотки? Вже її пустив? І на що йому стільки гроший? Адже має і якісь свої власні доходи! І то зовсім не малі! А я ледви сплатив тими пропінаційними грішми різні довги, троха обчистив господарство, і маю знову влазити в нові довги? Не дам драбови — і вже!

— Пише, що то якась справа гонорова — замітила знов Маня.

— Гонорова? — відповів батько гнівно.— Красний мені гонор! Певно в карти програв, як звичайно, а ти, тату, з остатнього тягни ся і плати! Ні вже! — Заборовский махнув люто рукою. — Досить уже мене обдер! Нехай вертає з війська до дому і гарує так, як я! Нехай сам добуде з тої землі більше доходу, як я добуваю!

— Готов мати великі неприємности докинула ще дівчина, зі страхом споглядаючи на батька.

— А що то мене обходить?! Чорт его побери, коли такий влав ся!

З тими словами станув коло вікна і побачив на подвірю Мошка Зільбера. Вийшов зараз з комнати і приняв жида на ганку.

— Я прийшов до ясно-вельможного пана... — почав арендар.

— Добре, добре, я казав вас закликати — сказав дідич. — Ні, чекайте, ходіть до канцелярії!

В канцелярії розповів Заборовський арендареві, котрий стояв смирно коло дверей, що рад би продати все дерево, виломане або вирване вчешашною бурею в лісі. Крім того рішив ся, так як то Мошко перше хотів, продати єму на вируб Дуброву, але ніяк за такі дешеві гроші, як Мошко дає. Отже що він на те?

Мошко сказав, що виломаного бурею дерева ще не оглядав, отже не знає, що сказати, а що-до Дуброви, то він хоч як рад би дати більше гроший, але не може; він її оглядав і бачить, що там більше, як на тисяч зр. дубів нема.

— Але-ж, жиде, — схопив ся Заборовський — та ти мене хочеш живцем зі шкіри обдерти! Адже там буде дубів що найменше на тисяч пятьсот зр.!

— Я не пхаю ся — говорив арендар смирно. — Коли вельможний пан не може дати Дуброви за тисячку, то я цілком не хочу її купувати. На що мені страти?...

— Страти... страти! — говорив дідич зневажливо. — І ти, жиде, коли стратив?

— Чому ні, ясний пане? От вчора стра- тив; взяв від попа поле в аренду і град все вибив.

— Ну, але за тисяч зр. я Дуброви не продам!

— Як пан хоче — замітив Мошко.

— Даш 1500 зр.?

— Не дам! Там, у Дуброві, дуби не такі старі і грубі, материял будівляний не першої сорти.

— Але-ж, жиде! Тепер залізниця бу- дують, дубових порогів потребують тисячами.

— Я знаю — говорив Мошко спокійно, запхавши палець в бороду. — Н-ну! Дам ще 50 зр. більше — додав по хвилі, вичікуючи якби зі страхом відповіді.

Заборовский зробив грізну міну, при- ступив до жида, поклав єму руку твердо на плече і, зісунувши брови: — З ким же то, братку, — каже — думаєш в той спосіб тор- гувати ся? По пятьдесятці докидаєш?

Мошко аж зігнув ся під тяжкою рукою дідича і настрашеним голосом відповів: — Я би може й докинув ще троха, як би собі зараз міг відтягнути з тих грошей за Дубро- ву моїх пять-сот зр., що мені вельможний пан винен. Вже три роки...

— Що? відтягнути?! — спитав Забо- ровский. — Ні, жиде, я бачу, що нині з то-

бою не дійду до ладу. Іди собі, жиде, йди, най тебе не виджу, бо рука мене свербить! Щезай мені з очий!

І майже викинув жиди за двері. Мошко постояв мовчки кілька хвилин на ганку; хотів вертати ся, але роздумав ся і помалу пішов до дому.

Однак вечером того самого дня Заборовский післав знов по него і продав єму Дуброву за 1100 зр. з умовою, аби тепер ще не відтягав єму з тої суми нічого, бо потребує. З тих гроший зараз на другий день по полудни пішло 400 зр. до банку на сплату рати, а 200 зр. синови, бо Заборовский бояв ся можливого скандалу і розважив, що із Стася господар не буде. Мошко того дня був незвичайно вдоволений...

III.

Рано-вранці, ще сонце не сходило, як сімдесятьлітна мати о. Василя Левіцкого, бабуся Клявдзя, як її звичайно називали, вже прокинула ся зі сну і не могла знов заснути. Се у неї вже від довгих літ так вело ся, що не могла довше спати; іноді лише дві-три години сну зовсім їй вистарчали, хиба що по обіді часом також припочивала. Нині збудила ся она ще раньше, як звичайно, бо ніч була дуже парна і в хаті взяла ся така духота, що годі було довше полежати. До того ще й соловій в городі щебетав так голосно, що бабуся майже гнівала ся на него, бо не лише збудив її, але міг збудити й сина і невістку в сусідній комнаті а внуків у третій комнаті.

Умивши ся і одягнувши ся, бабуся Клявдзя наложила на ніс свої замарані окуляри,

через котрі — не знати, як могла она що бачити, відслонила вікно, отворила єго і виглянула в город. Від ліса віяв легенький душний вітер, а сонце ледви заясніло поміж галузем ліса і города та кілька промінїв кинуло у комнату старушки. Соловій щебетав уже не під вікнами, а в подальшім куті города поміж корчами. Все ще на приходстві спало, лише у курнику чути було крик дробу, котрий уже не спав.

Бабуся сіла собі против вікна на кріслі, добула старий, з обдертими вже шкіряними окладинками польський молитвенник і почала молити ся. Єї поморщені уста рушали ся скоренько, так як нераз єї руки, коли для внуків плела пончохи. Відчитала кілька молитов і зложила молитвенник на коліна. Поморщене, але ще як на старушку сьвіже лице єї прибрало вигляд побожний, сиві очі сягнули понад окуляри, що осунули ся майже на кінчик носа, і вдивили ся в небо. Се она до відчитаних молитов додавала ще свої. Молила ся за здоровле невістки, добродійки Левіцкої, аби Бог дав їй доброго здоровля.. Тільки діточок потребує єї оліки і стараня; коли она їх виховає та в люди виведе? А що її ще жде?...

Відтак бабуся перейшла думкою на свого сина, о. Василя Левіцкого, і в молитву за єго

здоровлє вмішав ся маленький гнів єї на него з причини вже давної. Бабуся мала жаль до сина, що той не квапив ся доньку Ольгу видати за учителя Горошиньского, хоч они обоє припали собі вже давно до вподоби. На що син справді жде? За кого думає її видати, коли посагу за нею не може дати? Порядного чоловіка майже прогнав з хати і тепер не знати, що з того буде. Може нині побачить Горошиньского, як той рано своїм звичаєм піде до ліса, то мусить³ єму сказати, щоби не тратив надії.

Тут молитва бабусі приняла уже вид не молитви, тільки журби, коли нагадала собі по черзі внука Славка. Мав приїхати ще вчєра до дому і не приїхав. В листі не згадав ані словом, чи дійшов уже до ладу з тою Стефкою Ковальскою, що її думав сватати, чи ні. Мабуть нічо з того не буде, коли не писав о тім. Тільки літа дармо тратить хлопчиско та сидить батькови на карку, замість свій власний хліб уже мати.

І знов журба бабусі³ перемінила ся на сердешну молитву, коли нагадала собі внука Генка, що за кілька днів мав у гімназії складати іспит зрілости. Вчєра викладала, бабуся кабалу і сама була немило зворушена, коли з карт вийшло, що родину жде новий клопіт. Сей клопіт відносив ся очевидно не до кого

иньшого, тільки до Генка. Тому трохи не зі слезами в очах благала бабуся Бога, щоби допоміг єму зложити сей іспит. Кілько вже коштував сей хлопець, дві кляси повтаряв, иньші ледви „перелазив“ — нехай би вже раз виліз із сеї гімназії, може лекше було би батькови.

Не поминула бабуся і иньших внучок; згадала у своїй молитві і Зоню в інституті і Наталку і маленьку семилітну Мариню і чотирилітню Клявдзю, пестійку свою. А для себе молила лише у Господа, аби могла діждати ся весіля хоч трох старших внучок. Більше собі вже не бажала.

І коли она так молила ся, сонце, продержши ся крізь галузе яблінки, осьвітило її блеском, мов яку сьвяту, відбило ся в замараних окулярах на носі, і обсипало промінем єї сиве, вистаюче зпід хустки волосє, так, що оно аж забіліло. Соловій і жайворонок, ластівки в гнізді під дахом і воробчики вторували бабуси хором до єї ранішньої молитви.

Відтак она встала, перехрестила ся і, як доси здавала ся мов отяжіла, мов немічна зі старости, так тепер жваво вийшла до сїний, отворила двері від кухні, увійшла і сильним голосом обізвала ся: — Марто, а ти ще спиш? Ставай-но! вже час! Десь ти ніколи не можеш виспати ся ані в зимі, ані в літї!

Марта стала протирати очи та щось бур-

мотіти на „стару“, що ніколи не дасть виспати ся; а тимчасом бабуся вже була на подвір'ю, отворила курник і випустила галасливу дробину на волю. Качки і кури зараз її обскочили, позадирали в гору дзюби і допоминали ся о поживу. Одна відважнійша курка навіть вискочила їй на плече.

— Зараз, зараз! — успокоювала їх бабуся. — А ти, чубата, геть мені з плечий! На, маєте!

І виймила з кишені зерна та кинула на землю. Зерно носила она все при собі, отже не диво, що качки і кури знали і шанували свою паню дуже, ходили за нею слідом, а в неділю відпрожували її аж під церковну браму. Там звичайно бабуся обертала ся до них і наказувала їм вертати до дому, на що качки підповідали послушно „так—так“ і разом з курми завертали від брами до дому...

Від дробу пішла бабуся у стайню. Насварила заспаного пастуха, що ще вилежує ся на сїні, і пішла подивити ся, чи скіпці до подою чисті.

Так починало ся майже що дня занятє старої жвавої бабусі, котра була душею господарства і у всім виручала свою невістку. Колись, давно вже, не могла невістка з нею погодити ся, хотіла сама бути господинею в хаті, сперечала ся, але потім присіли її

діти і рада була, що було кому ще виручити її в роботі. Бабуся Клявдзя, славна господиня ще з давних часів, не соромила ся ще до недавна ходити з женцями жати, причім всіх випереджувала; она доглядала всего, кухарок учила, находила для них добрих женихів; парубків тримала остро, але більші сьвята, як Різдво і Великдень, обходила разом з ними; знала майже всі тайни села і давала, де могла, раду. Давнійше було їй лекше помагати; син мав ся лучше, дітий тільки не було; а нині цілий дім мусів рахувати ся з грошем, котрого все не ставало. Але бабуся все щось находила для бідаків.

Упоравши ся з ранішньою роботою, вийшла она на дорогу, щоби в рові назбирати мокрецю і бабки для канарка; аж ту нараз, на своє диво, побачила в рові п'яницю Криворукого. Він припідняв ся на руках і старав ся підійти до „старої їмосці,“ але та здержала єго на місци грізними словами: — А ти що? в рові спав?

— Та я, прошу їмосці, ще з вечера... зачав Криворукий оправдувати ся.

— Ще з вечера! І коли ти, чоловіче, опам'ятаєш ся? Чому ти на свої діти забуваєш? — питала ся гнівно старушка.

П'яниця тільки махнув безнадійно рукою.

— Може би їмосць дали що для них? Бігме, не мають що їсти! — сказав по хвилині, вдививши ся в землю.

— Пришли їх тут, то дам; а на твої руки не дам. Жінку пришли!

— Дайте! дайте! я їм занесу.

— Не дам! — говорила бабуся енергічно. — Вже я знаю, куди ти носиш то, що я тобі даю. До Мошка носиш, пянюго! Щезай мені з очий!

І бабуся на правду розсердила ся та без „бабки“ хотіла вертати до хати. „Пянюга якийсь! — приповідала она. — А бідні діти з голоду мруть! Треба їм що післати.“

Але Криворукий сам відійшов помалу дорогою, мов би справді засоромив ся, і бабуся стала збирати бабку і мокрець. Тимчасом дорогою надійшов учитель Горошинський і здалека ще поклонив ся бабусі: — Добрий-день вам, пані!

Бабуся підняла очі і пішла єму назустріч.

— Ви до ліса? на прохід, як звичайно! То добре, то здорово! Що чувати коло вас? — І не дожидаючи відповіді, зниженим голосом спитала ся: — Не говорив мій син з вами нічого тоді, коли церква горіла, а ви скарбону виратували?

— Ні, не говорив — відповів учитель. — І не подивився на мене. Ще накричав на панну Ольгу, що промовила до мене. Я вже рішився старати ся о иньшу посаду; мені ту жите не миле.

— Ай! які-ж бо ви нетерпеливі! Ольга прихильна вам, а ви...

— Та що мені з того? О. Левіцкий вважає мене женихом невідповідним для своєї доньки тай справедливо, бо що я за жених? Бідний учитель! Маловажить мене, хоч сам до школи ніколи не загляне... Даруйте, пані, що таке кажу, але мені гірко. Богато-б говорити, а мало що слухати. Піду собі звідси тай буде спокій і вам і мені.

Бабуся стояла хвилинку безрадна.

— Ні, не кажіть так, пане Горошинський; мій син рад би дітям як найлучше зробити, а не знає як. Клопотів має з ними багато... Але я вже єго троха приготвила... може то якось удасть ся! Мені так жаль Ольги!

— І мені! — відповів учитель жалісно. — Та що з того?

— Почекайте ще, не старайте ся о иньшу посаду, я вже то якось зроблю. Адже ви знаєте, що я за вами?

— Знаю, знаю, пані добродійко! —

і учитель поцілував руку старушки. — Але з того мабуть нічого не буде.

— Ну-ну, не журіть ся, — а тепер ідїть уже; ще побачить мене син з вами і буде підозрівати. Не тратьте надїї, пане!...

— „Ой, доленько моя гіренькая!“ — шептала бабуся до себе, коли Горошинський відійшов. І зажурена вернула ся до дому.

Там уже о. Левіцкий встав зі сну, лише жінка і діти ще спали. Він ждав на приїзд сина Ярослава і нетерпеливо дивив ся на годинник. Вже вчора вечером вислав був по него візок до желізниці, думав, що верне ся в ночи, тимчасом син, видко, спізнив ся. Але коли з такими думками о. Василь вийшов на город до своїх улюблених пчїл, небавом почув туркіт візка з села і з радістю вийшов назустріч на дорогу. Се справді вертав ся Славко.

— Як ся маєш, Славку! — витав ся батько з сином, коли той висїв з візка.

— Ай, Славко! — кликнула бабуся, вибігла з кухні, і поправивши окуляри на носі, вдивила ся у внука. — Як же ти обгорів; але й змарнів чогось! — додала, цілуючи его в чоло. — Як же там? все добре?

— Добре, бабусю, все добре! — відповів Славко, але таким глумливим голосом, що батько зчудований видивив ся на него. —

Могло би вправді бути ліпше, але й так добре, навіть дуже добре...

— Отже прийняли тебе Ковальські? — питала ся бабуся.

— О! приймали, ще й як! — відповів внук. — Ну, але добре, що те все вже раз скінчило ся!

— Та бо ти, Славку, говориш, ні се ні те! — знетерпеливив ся батько. — Кажі-ж: дають за тебе Стефку чи ні?

— Сказали, що то від Стефки залежить.

— А она?

— А она на такого худого жениха, як я, не лакома.

— Як то? — здивувала ся бабуся.

— Зовсім звичайно, бабусю. Трафив ся ліпший жених, професор гімназьяльний Порубський — я ще єго й не бачив — і перебіг мені дорогу — відповів Славко з легким усьміхом. — Весіле буде в осени.

Всі троє перейшли на ганок і тут усіли.

— Адже она симпатизувала з тобою? — допитувала ся бабуся, коли старий Левіцький безнадійно ломив руки.

— Та що з того? — казав внук ніби спокійно, але значуча черта в кутику уст виявляла єго неспокій. — Стефка практична дівчина, знає, що що професор, то не молодий піп.

— Та якже-ж так можна! Адже ви вже були собі так як би по слові!

— Справді, бабусю, були; але проте з того ніщо не вийшло.

— Що-ж она собі думає? Чи-ж ти не пристойний, чи каліка, чи із злої фамілії, чи що такого! — нарікала бабуся піднесеним терпким голосом. — О! того я по Ковальських не надіяла ся!

— Але-ж, бабусю, кождий батько рад би своїй дитині як найлучше. Я цілком не дивую ся Ковальському. Самі знаєте, які гаразди тепер у сьвящеників!

Батько потакував на се сумно головою.

— То не красно, то не чесно! — говорила бабуся, як би до себе самої. — Хиба становице сьвященика не важне?... Але коли так, то казала Феся, що обійде ся — додала енергічно і гнівно. — Стефка, правду сказавши, не дуже то так мені й подобала ся. Я маю для тебе иньшу панну, але мусиш тепер мене слухати, а не свого розуму!

— Мені тепер не треба нікого, бабусю, — боронив ся Славко. — Хиба я не маю для кого жити? Висьвячу ся безженним і буду жити для родини. Сестри возьму до себе...

— Що, що? — зірвав ся батько і видивив ся гнівно на сина.

— То, що чуєте.

— Я не позволю на таке! Затроїш собі ціле жите... я не позволю! Сестрами не жури ся; на те я є! А жінку собі найдеш; дівчат багато на сьвітї і то не таких ще, як якась там Стефка.

— Тату, тату! Не говорили-б хоч ви такого! Оженивши ся, я не міг би вам анї троха допомгти, а ви-ж помочи потребуєте; не так ви, як сестри...

— Бог ласкав! — відповів батько. — В тім не твоя голова!

— Не моя голова; але я бачу, що ми у крайну нужду попадемо в сім селї.

— З того ще не виходить, аби ти собі сам сьвіт завязував!

— Добре, добре! Але-ж на таку біду, яку нинї бачу в Залїсю по тій бурі, просто дивити ся годї; а не то щоб я від селянина брав який грїш за потребу. А такі самі й иньші села...

— То що ж ти думаєш робити? — питала ся бабуся.

— Тепер з Залїся анї не рушу ся; досить уже наїздив ся і людий пізнав! Тільки й користи з того! А що буде дальше, побачу. Коли-б я мав гроші, записав би ся ще на який иньший факультет, а так... буду радше сидїти дома поки-що.

Бабуся хитала тільки журливо головою на таку мову. — І хто би був по Ковальських такого сподівав ся? — додала ще гірко і пішла приготувати для Славка сніданок.

А о. Левіцький, похиливши голову, промовляв: — Рік уже стратив! Тепер знов чекай!

— Не журіть ся, тату, — успокоював єго син. — Якось то буде! я вже знаю, що зроблю! Нехай женитьба буде й оправдана, все-ж мотиви її більше самолюбної натури і чей героїзмом її не назвете?

— Героїзмом... героїзмом... — воркотів сфарий Левіцький. — То пуста фраза, сину! Героїзмом є виховати таку численну родину, яку я маю, а крайнім самолюбством є жити самотньо, для себе лише.

— Для себе живуть лиш ненормальні люди — відповів син. — Хто-ж хоче мати якусь вдоволенє з життя, той мусить для других жити, як не для своєї родини, то для чужих. А я вважаю себе нормальним чоловіком, не яким скупарем або півголовком. Подружнє жите не є героїзмом, коли оно всі клопоти і смутки винагороджує й потіхами.

— Теорія, сину! Говориш тепер так тому, що гарбуза дістав, але коли се переболиш, то знов схочеш стати таким само-

любом, як другі, і твого геройства тобі від-
хоче ся.

— Так ви кажете? Ну, побачимо! —
сказав син і гірко усміхнув ся. — То таке
самолюбство було би оправдане, а може ще
й заслугувало би на похвалу, якби я зало-
жив собі власну родину і безрадно, а може
й спокійно дивив ся відтак, як Ольга або
Наталка будуть старими паннами тулити ся
у тіток або де? То було би гарно?

— Ольгою і Наталкою ти не жури ся!
— відворкнув батько, захмарений. — Я ще,
хвалабо, жию і здоров, а они в мене діти
добрі, женихи найдуть ся.

— Ага! для Ольги найдете певно такого
професора, як Ковальський для своєї Стефки!
Тільки біда в тім, що Стефка все таки мала
якийсь посаг і то мабуть не малий, а ви що
маєте для Ольги? Говорім, тату, отверто: у
вас — сам не знаю, звідки — взяли ся якісь
фальшиві аристократичні понятя. З одної
сторони таке крайно лихе материяльне поло-
женє, що навіть ніякої часописи не тримаєте,
а з другої сторони якісь неоправдані претен-
сії до житя, якась безпідставна надія на
лучше жите для себе і дітий, якого абсолют-
но ніхто в нашім положеню не зазнає. Самі
не бачите, як ви серед своїх щоденних кло-
потів о прожиток родини, котрих перемогти

не можете, зробили ся на все байдужі, село запустили до неможливости : а про те ви все ще вперті...

— Ні, Славку, з тобою нині годі говорити — угнівав ся батько і встав з лавки. — Ти нині роздразнений по невдачі, не дивую ся тобі! Иньшим разом я би тобі таких слів не дарував! Дай спокій; вже я знаю, що роблю.

— Я вже, тату, спокійний! Гарбуза дістав я ще тому два тижні, отже мав час розважити собі своє положенє. Я був за той час у Львові і...

— Як то? І у Львові був ти?

— Був! Мусів кудись між людей поїхати, бо инакше був би здурів на самоті. До того вам признаю ся, що заким я захвалюване вами самолюбство рішив ся покинути, то немало намучив ся.

— Будеш ти ще инакше думати! — закінчив батько розмову. — А тепер ходи до хати!

Трохи не цілий день тільки й розмови було в домі о. Левіцкого, що про невдачу Славка. Журила ся нею мати, журили ся сестри. Ольга пожалувала брата на самоті словами: „Обоє не маємо щастя.“ А він через весь час сих допитів і розмов був якийсь острый, троха рубашний, глузував собі з родини Ковальских і з Порубского, хоч непри-

хильні для Стефки уваги родини старався усувати; очевидно удавав лише спокійного, бо в голосі його тремтіло роздратоване і вражена амбіція; разом слова його і виступ були такі енергічні, як би порішив якусь важну а непевну справу, що довго мучила його, а тепер, уже полагоджена, уступила ся. Він ходив довгими кроками по комнаті, курил завзято тютюн, і рухи мав такі, як би хотів з ким борикати ся. Таким рішучим, енергічним, сестри ще не бачили його, і тому румяна, повновида Наталка стала майже не довіряти йому та перед мамою нишком замітила: — Ох! який же він нині прикрий! Перше був такий лагідний...

Під вечір вийшов Славко в село, обійшов трохи не всі улиці, приглянув ся нещастю, говорив з деякими селянами, вступив до учителя (хоч про Ольгу не говорив з ним ані слова), забавив у него хвилину, і пішов ще в ліс. Там, як би його гонив який неспокійний дух, не ходив стежками, тільки впоперек, нераз через гушавину, слухав туркотання дикого голуба, і аж коли вже добре смеркло ся, вернув ся до дому. Мати була вже неспокійна, де подів ся, і сеї ночі ніяк не хотіла дозволити йому спати в стодолі, де собі бажав, лише постелила йому в комнаті. А й в ночі, коли вже Славко спав, мати від-

хилила легко двері і подивила ся, чи przypadково не вийшов куди. Але Славко спав спокійно і твердо, втомлений далекою дорогою і довгим проходом.

Дуже неміло вразила отся Славкова пригода цілу родину. Всі вправді находили для него і для себе слова потіхи, але про те були прибиті...

IV.

Жила в Залісью вдова Дорошиха і мала трох синів. Один з них, Петро, шкільний товариш Славка, кінчив сего року філософію у Львові, другий Іван, служив у війську, а третій, Гриньо, сидів дома при мамі, парубок уже лепский і до війська також здалий. І жила та вдова не в роскоші, а в біді. Тільки всеї помочи мала, що часом найстарший син зі Львова прислав їй кілька ринських. Більше і частійше не міг посилати, бо й сам не мав з чого жити і удержував ся з лекцій та малих стипендій. А ту, дня 9-го червня, стрітило Дорошиху велике нещастє; буря розвалила єї стару хату і занесла аж на толоку. Нігде тепер було вдові голову склонити; отже спала з Гриньом в шопі та ждала на лист від Петра

зі Львова. Гриньо все описав єму докладно, як они були в поли, як захопила їх там буря, а потім прийшли до хати і не застали єї вже на місци, тільки одну грубу. Цілу хату буря вивернула, занесла як коробку на толоку і там поломила. Так тепер они тільки на него, на Петра, як на Бога, мають надію і чекають, аби він сам приїхав та порадив, що робити.

Але лист від Петра не приходив і вістки ніякої не було.

Тому то, коли Дорошиха перевідала, що приїхав „панич“ Славко, зараз на другий день вибрала ся на приходство до него. Але ще й половини дороги не уйшла, як стрітила єго в селі.

— А ви куди, панї-матко? — питає ся.

— Та я до вас, паничу! — каже вдова і хоче цілувати панича в руку, але той не дає ся.

— А я йду до вас! Бачите, одна в нас думка. Був я у Львові і бачив ся з вашим Петром. Дуже згриз ся вашим нещастєм, каже, що за місяць приїде до дому і поставить вам нову хату, а тепер передає вам через мене дваццять зр., аби ви мали з чого жити. Не міг скорше прислати, бо не мав. Доки він приїде, радьте собі, як можете.

І Славко передав вдові гроші. Та знову хотїла єго цілувати в руку.

— Не цілуйте мене, бо то Петрові гроші, а не мої. Тай не вам, старим, мене по руках цілувати.

— Ой, паничу солоденький! — зітхнула вдова, завиваючи гроші кріпко у шматинку. — Та я так тішу ся вами, як би рідного сина побачила. Що-ж він там робить, мій Петро? Здоров, м'яцний?

— Здоров, як оріх!

— Слава-ж тобі, Господи! — і вдова підняла руки до неба. — Писав, що в осени дістане вже посаду.

— Дістане; буде учити в латинській школі.

— Гей, Боже, Боже! — Я собі думала, що він буде панотцем так, як ви, паничу, що мені голову стисне... а він ні! як завзяв ся! Професором, каже, хочу бути, а не попом. А попом таки найліпше бути; все єму щось, чи з живого чи з мерлого, перепаде. А який пошанівок у людей!

Славко дивив ся на вдову і усміхав ся незначно.

— Не бійте ся, — каже — буде і з вашого Петра пан, більший, як з мене.

— Все-ж що сьвященик, то не професор. Возьміть от нашого професора, а свого тата...

— То не так, матусю; Петро ваш буде професором у високій школі, в латинській,

що її гімназією називають, в такій, як він сам до неї ходив у Львові — поясняв Славко. — Там він і більшу плату буде мати і пошанівок більший — паном буде!

— Дав би то Бог! — зігхнула вдова. — Дай же, Боже, вам, паничу, доброго здоровля і доброї долі, що ви мене потішили. Чую через люди, що ви жените ся? — додала она тихше і довірочно, як добра порадиця.

Славко зі страхом глянув на Дорошиху.

— Женіть ся, паничу, — радила вдова — аби й ви мали потіху і ваші тато і мама. Не кай ся рано встати, а молодод оженити ся...

Славко зовсім не знав, що на те відповісти, але вдова й не ждала на відповідь, тільки попросчала ся зараз і вдоволена пішла до дому, від часу до часу оглядаючи шматинку з грішми.

„Не кай ся рано встати, а молодод оженити ся“... повтаряв собі Славко в думці слова вдови і усміхав ся глумливо. І всі они, селяни, справді рано встають і вже що найскорше роблять, то женять ся, та чи відтак не кають ся, то ще питає— думав собі Славко, але тут і нагадав собі характеристичну сьміховинку про одного селянина, котрий жалував пана, що у того було тільки троє дітий, коли тимчасом у него було аж девятеро. Діти, то селяньський капітал... був може колись, але вже тепер не є. На малесеньких ґрунтах сидять

они, ті діти заможних колись батьків і ледви дихають, не живуть, тільки животіють. А що й они не кають ся молодю женити ся, не маючи нічого в руках, то повстає отупілий з біди сільський пролетарият, зовсім відмінний від міського, материял майже до нічого неспосібний, хиба до дальшого тупого, бездушного житя.

Говорили, що в Залісю, вже по знесеню панщини, було богачів немало. А де они тепер? Де перше жив газда вигідно на двацятьох моргах поля, там тепер бідує ціла громада єго дітей і внуків. Остала ся ще богачами лише родина війта Костишина, правдива аристократия заліська, котра свою материяльну незалежність дає відчувати своїм біднійшим сусідам не гірше славної аристократії по сільських дворах.

Нагадавши собі ту сільску аристократию, Славко дуже значучо похитав головою і енергічно вдарив палицею по придорожних бодяках. „Не кай ся рано встати“... прийшла єму знов вдовина рада на думку, та він зараз убив сю пословицю иньшою: — Добрий кожух, та не на мене шитий!... Він аж закусив зуби, коли нагадав собі Стефку, і за думками про неї забув про всіх бідаків і богачів Заліся. Чим більше старав ся не думати про неї, тим виразнійше бачив її перед собою, красну

і милу, не дуже вправді „поетичну“, але проте таку, що кожному могла би „закрутити голову“.

Ішов селом без ціли і дуже рад був, коли при коршмі стрітив знакового урядника. люстратора з виділу повітового.

— Як ся маєте, пане Дзюбинський! — привитав ся з ним скоренько, так як би бажав розмовою з ним прогнати чимскорше навісні думки про Стефку. — Що стало ся, що ви заїхали до Заліся?

— Я з орудкою, — відповів той — оглянути шкоду; виділ краєвий призначив заповоги для потерпівших сіл.

— Значить: до вїта маєте орудку?

— І до вїта і в село мушу піти, і до двора.

— Чому-ж ви до коршми заїхали, а не до нас? Ви-ж з батьком знайомі? Вступіть хоч на хвилину! Батько готов гнівати ся.

Дзюбинський не довго дав ся намовляти; оба сіли на візок і заїхали на приходство. Завдало се трохи клопоту бабусі Клявдзі, але она зараз собі порадила в той спосіб, що качці зробила смерть, а гостеві потіху. Дзюбинський побув у сьвященика кілька годин. Розповідав, що громада дістане 300 зр. заповоги; привіз кілька новин з міста і довший час підтримував розмову про холеру, а то

при нагоді зеленої сапати, яку подано до качки на обід. Казав, що поодиноких випадків холери буває досить багато і він, хоч як нежонатий не дуже цїнить своє жите, але на свій зіпсований по реставрациях жолудок таки тепер уважає, чогось боїть ся. Іменно комісії санітарні, розпорядження властей, преріжні розправи о причинах холери, грізні, хоч може й прибільшені вісти, друковані по часописах, все те заставляє єго зовсім не маловажити собі бодай декотрих рад лікарских і він справді тепер став дуже недовіряти огіркам, водї, овочам і иньшій поживі, що має погану прикмету псувати жолудок.

Бабуся Клявдзя нагадала собі притім кілька давнійших холер і запевняла, що понад чісник і горівку лїпших лїків на холеру нема. Звернула при тім увагу сина на те, що не шкодило би на випадок мати кілька фляшок міцної горівки в шафі; чісник она вже має. Врешті, казала, раз курці смерть; коли Бог судив чоловікови вмерти, то від чого-будь мусить померти. Хоч своєю дорогою треба уважати — і тому зараз заборонила наймолодшим внучкам їсти зелені ще порічки і агрест.

Вже сполудня вибрав ся Дзюбинський із Славком до вїта. По дорозі стрітили якогось хлопця, що зза пазухи винирав зелені яблока і їв їх з великим смаком, не зважаючи

на можливі наслідки того. Оба усміхнулися і порадили хлопцєви, не їсти яблєк. Хлопець послухав, при панах не їв, але скоро тїлько тї вїдїйшли, заїдав дальше зї смаком.

Хата вїйта Юрка Костишина була досить простора; недалєкє неї розлила ся широка гноївка, а в нїй велика безрога з кїлькама поросятами перевернула ся на бїк і грїла ся до сонця, прижмуривши очи. Хатнї дверї були отворенї і видко було, як кури з сїний входили собї свобїдно до комнати, а звїдтам вертали назад до сїний.

-- Дома пан вїйт? — спитав Славко гєлєсно, станувши з Дзюбиньским перед пороєм.

Нїхто не вїдозвав ся. Аж за хвилину з якогєсь угла в сїнех вийшов чоловїк уже старший; сорочка у него на грудях була розїпнята і видко було космате тїло, так само обгорїле, як лице і руки.

— Слава Ісусу! — привитали ся.

— Слава на вїки! Що доброго скажете, панове? — спитав ся вїйт. — Прошу близше.

Дзюбиньский оповїв, за чим прийшов.

— Ага! ну-ну, добре, — вїдповїв вїйт — бїда. пане, в селї, велика бїда! От, зачекайте, небавом зїйде ся старшина, то вам не наоповїдають ся. — І протираючи очи, додав ще:

— Я троха дрімав собі в холодку ; так муха тне, що ні суди Боже перед нею сховати ся.

А в хаті справді гуділо мов у великім улию ; в сїнех і на дворі літали цілі рої мух та навзаводи лізли в очи, сїдали на ніс, на лице, так що за хвилю допекли Дзюбиньському і Славкови до живого і они вийшли та сїли в тіни під шопою. Пан вїйт присїв собі коло них ; не дуже був охочий до розмови і жмурив нинї чогось очи. З дальшої розмови вийшло, що він вчера був на хрестинах та пізно в ніч забавив ся.

З шопи доходила якась немила воня і Дзюбиньский і Славко не могли спершу вгадати, що се.

— Що ви там маєте в шопі, що так чути ? — спитав вкінци Славко.

— Та от, староство прислало бочку якогось квасу ; троха з него вилляло ся, — так чути, що менї ціле обійсте заповітрило. То, каже, на слабість має бути.

Тоді і Славко і Дзюбиньский здогадали ся, що то кислота карболева і вже тепер зовсім добре розпізнавали її по запаху. А вїйт говорив дальше :

— Не знаю, чи то людям на випадок давати пити, чи зливати їх ? От не мала баба клопоту та ще зі слабостию !

Оба панове замітили се зараз, що війт ніколи не називав холери по імені.

— А ви її не боїтеся? — питався Дзюбинський та здивованими очима дивився на велику гноївку недалеко хати, з котрої душна пара так і піднімалася в гору та розносила стаєнну воню довкола.

— А чого боятися! — казав війт, позіхнувши голосно на весь рот. — Кому Бог судив вмерти, той умре чи на ту чи на яку иньшу слабість.

Славкови нагадалася притім мимоволі бабуся Клявдзя зі своїми словами зовсім такими самими, як війтові, і він усміхнувся.

— А порядки в селі ви вже поробили? — питався урядник.

— Які порядки? — дивувався війт.

— А от, чи гноївки позасипували, керниці понаправляли?

— А чого гноївки засипувати? Добре староству наказувати!... Гною треба — то хліб. А керниці які були, такі є, нема чого направляти.

Дзюбинському прийшла на думку та керниця, що він бачив її при дорозі, коли йшов сюди. Оцимроване її сягало ледви кілька цалів понад землю; довкола неї було повно болота, а в болоті повно сіна; певно віз ту перевернув і багато сіна застрягло в болоті

та гнило разом з торічним листем і всякою иньшою нечистотою. Кілька качок жидівських роскошувало ся в тім болоті.

— Ну-ну, — замітив Дзюбинський — не дай Боже у вас слабости, то похоронів будете мати досить.

— Яюсь то буде — втихомирював вїт боязливого урядника. — Розуміє ся, порядки скажу зробити... Староство казало.

Прийшла громадска старшина. Довідали ся, за чим Дзюбинський приїхав, і розповіли єму подробиці нещастя в селі, Урядник побалакав ще хвилинку з радними, умовив ся, що за годину піде з ними оглянути шкоду в селі, а тимчасом пішов до двора. На відході Славко звернув єго увагу на те, що варто би ще послухати наради над холерою. Іменно писар, низенький з хитрими очима, чемненький аж до самопониження чоловік, наставав на те, ꞑаби вже раз полагодити справу з холерою. Староство казало се і те зробити! буде карати! треба слухати, треба поради-ти! — Але Дзюбинський не мав часу і, по-прощавши ся із Славком, пішов до двора. Славко остав ся; вся старшина знала єго добре і як свого не соромила ся та радила свобідно. А нарада та відбуда ся незвичайно цікаво і весело.

Вїт повідомив старшину, що в шопі

має вже яптику, бочку квасу для хорих на випадок. Один радний подав раду, піти подивити ся на ту яптику, і всі зібрані пішли до шопи.

— Ов, якже чути погано, як доготь не доготь, мара знає що! — замітив сей радний, підійшовши до бочки.

— Та во! тільки мені обійсте заповітрило! — нарікав війт.

— Якже-ж его уживати, того лікарства?

— А нам по що се знати? — відповів другий радний. — Пан Біг ласкав, відверне слабість на ліси, на гори, а ми то потім виллемо де, та най хроби в землі потрують ся.

— Ба, але староство... — перебивав заєдно писар — казало шпиталь заложити, призначити прислугу до шпиталю, все приготувити завчасу.

— Що там староство! Гірше було би, як би слабість пішла на худобу.

— Як же так? — спитав Славко здивований, — У вас люди менше вартні, як худоба?

— Та що люди? — говорив радний, дивуючись знов Славкови, що той сего не розуміє. — Вмре мені жінка, можу другу дістати ще й з віном; помре мені дитина, дасть Бог другу; помре старий тато — ну, годіж людям вічно жити — але згине мені кінь або корова

тоді я бідний, того мені не зверне ніхто. Так-так, паничу, аби-сьте знали...

Славко тільки здвигнув мовчки плечима на таку мову...

Старшина вийшла з „яптики“ і сіла під шопою. Всі залумали ся; лише вїтїв свояк, також Костишин, Андрій усьміхав ся значучо.

-- Знаєте що? — зачав він. — Адже Дуткова хата на вигонї пуста?

— А! таже пуста! — potwierдили всі радні.

— То ми з неї шпиталь зробимо — казав той дальше.

— А як Дутка не схоче?

— Чому би не-схотїв? І так єму пустокою стоїть.

Але треба було доконче спитати самого Дутку. Вїт встав і на ціле горло крикнув: — Івасю, Івасю — на! А ходи-но сюди!

Прибіг може десятилітний хлопець з огорода. Єму поручено прикликати Дутку. Заким той приишов, замітив котрийсь з радних, що Дуткова хата, призначена на шпиталь, страшно вогка і валить ся і вода до неї затїкає...

— Е-во! — рішив вїт коротко — то тільки так, аби рахувало ся, що є шпиталь. В старостві казали: „Мусить бути, і вже!“

Прийшов Дутка, згодили хату на шпиталь за незвичайно низьку ціну.

— Тепер би нам дохтора вибрати — відразу обізвало ся аж двох радних.

— Гм, яптика вже є, шпиталь є, а дохтора нема — промовив вїт. — Щож ви на то, брате Андрію?

— Ну, тай хорих нема ще — відповів Андрій.

— Ба, але староство!... — говорив вїт своє. — Дохтор мусить бути завчасу.

Кум Андрій Костишин, як Славко замітив, визначував ся поміж своїми товаришами найбільшою вигадливістю і справді заслужив собі на імя радного, бо рішав скоро всякі питання і на все находив раду. І тепер він не довго думав, лиш усміхнувшись подав раду, щоби на доктора взяти „дурноватого Антошка“. Вже то слово „дурноватий“ зацікавило Славка і він з подивом дивив ся на сьвітлу раду громадску, коли она засьміяла ся на ціле горло і відразу пристала на думку кума Андрія.

— Справді, дурноватий Антошко буде найліпший дохтор до шпиталю! — загули всі. — Який шпиталь, такий дохтор!

Славко усміхав ся, а вїтів Івась на приказ батька привів будучого дохтора з коршми, де він звичайно пробував. Цілій радї незвичайно подобало ся, що вигадали для Антошка імя „дохтор“. Був то, сказати б, громадский

волоцюга, за здоровий, щоби мав надію жити з милостині, а за лїний, щоби взяти ся поважно до роботи. Був якийсь час громадским пастухом, відтак жидівским водоносом, зарібником і — посьміховищем для цілої громади, особливо коли запив ся. І такому то чоловікови припала тепер честь бути „дохтором“. В одній сорочці і штанах, без шапки, станув він перед сьвітлою старшиною громадскою і справді дурновато усьміхав ся.

— Ну, Антошку, ми обібрали тебе за нашого дохтора — зачав кум Андрій.

Антошкови була то новина не аби-яка і він недовірчиво спитав: — За дохтора?

— А-я! або що? не хочеш бути? Як не хочеш, то ми Криворукого возьмемо. Яке їхало, таке здибало!

Старшина громадска засьміяла ся.

— Ніби то, як то за дохтора ви мене обібрали? — питав ся Антошко, незважаючи на сьміх.

Кум Андрій встав і, не промовивши ні слова, завів Антошка до „яптики“, казав єму понюхати карболову кислоту і пояснив, що то хорим має давати пити. Як з мови єго було видко, він не вірив в то, що справді так треба уживати сего „ліку“, але заразом не дуже вірив і Славкови, коли той пояснив, що то треба всяку нечистоту зливати тим „квасом“.

Антошко понюхав кислоту і сплюнув. Хоч дурноватим его звали, але він знав собі ціну і не думав сповняти за дармо докторські функції.

— Я вже знаю — казав він — що то „холєрників“ я маю доглядати. Я чув у Мошка, що слабість від нас не далеко, тай не мислю за дармо робити в шпитали.

— Але-ж, Антосю, — відповів кум Андрій — ми тобі заплатимо тай того квасу дамо, можеш его пити до-схочу.

— То ви его пийте самі, — образив ся волоцюга — а мені як не буде фляшка горівки що дня, то я і дохтором не хочу бути. Я вже знаю, що то холера! Тому дваццять літ...

— Ну-ну! — перебив вїйт ему — вже ми тобі кривди не зробимо. Дамо тобі на місяць два ринські і що дня фляшку горівки. Згода?

— Най і так буде, що з вами робити? — сказав Антошко таким тоном, як би робив ласку цілій громаді — і хто знає, чи справді не була се ласка з его сторони.

— А ти холєри не боїш ся? — спитав Славко Антошка.

— Я?! Або то холєра не така сама слабість як кожда иньша? Троха більше людей забирає; але людей і так за богато на сьвітї.

— Правду кажеш! — потвердив сам вїйт. — Тепер ти, наш пан дохтор, возьми собі

яптику з шопи до свого шпиталю, най мені ту не смердить! А то мені вже голова запоморочила ся від тої яптики. Десь люди вигадують таке вонюче! Тьфу! То від того самого ліку можна слабість дістати. А ви, панове радні, накажіть своїм сусідкам, най сир а потім огірки ховають, бо ще готова приїхати комісія і все зілле тим квасом.

— Тьфу! — сплюнув і вїтїв брат Андрій — ще чого не бувало!... А якже потім сир та огірки з тим квасом їсти? Я не знаю, що ті пани вигадують, все аби христянинови на перекір!...

— Або єгомосьць не казали так само в церкві, ще заким погоріла? — відізвав ся один з радних. — „Робіть, каже, порядки, не їжте того а сего, не пийте води“ — так як би то могло встерегти чоловіка від смерти. Ви, паничу, — обернув ся він до Славка — не гнівайте ся... але кому на вік, тому й на лік — а як вмирати, то вмирати. Так Бог дав!

— А чому Мошко не прийшов на раду? — спитав ще пан писар.

— А де-ж би жид радив над холерою! — засьміяв ся Андрій Костишин і всі за ним також. — Жидови іно згадай холеру, то він відвертає ся.

Славко став їм поясняти, що небезпечність велика, холера недалеко і порядки ро-

бити треба. Радні не перечили Славкови, але можна було присягнути, що думали инакше.

Коли Славко відходив, они сьміяли ся зі свого дохтора і зі всіх рад против холери. Їх вибір хати на шпиталь і прислуги — то були немов кпини не то з холери, але зі всякої недуги на сьвітї і смерти. Славко, що начитав ся тільки вістий в часописях про холеру і уявляв собі її грізною марою, найстрашнішою з усіх, які видумала людска уява, думав застати і в селї страх перед нею, — тимчасом що побачив? Турецку рівнодушність у такім грізнім положеню; а коли й замітив який страх, то страх перед властями, а не перед холерою. Сама холера — то от собі недуга, на котру вистане „яптика“ з шопи, розвалена хата на шпиталь і дурноватий Антошко яко доктор...

V.

Кажуть, що кождий інтелігентний батько два рази в житю „здає матуру“, раз учеником, а другий раз батьком сина, що кінчить середню школу. Іспит зрілості, сей старосьвітський останок, опертий на тім пересуді, що кождий двацятилітний молодець може і повинен з рівним замилованєм учити ся і розуміти аналітику, логаритми і красну літературу, процеси хемічні і тайни лірики, — томить аж до нервової слабости не лише кожного ученика, але не меньше й батька єго нетерпеливим ожидаєм. А ще коли ученик вдасть ся такий, як син о. Левіцкого, Генко, хлопець пустий і лїнівий, то непевність і ожиданє на довгий час перед матурою відбирають батькови сон та вічно приводять єму на думку ті великі гроші, які видав на науку сина. Ще як

би о. Левіцький був багатий, то й не жалував би грошей; але він з остатного тягнув ся, свої доньки кривдив, аби лише синів вивести в люди. Генко був наймолодшим сином і о. Левіцький уже числив собі, що уступить ся ему з голови, записавши ся до духовної семінарії; а на его місце бодай одна донька, Зоня, буде ходити до учительської семінарії. Так коли надходив день матури, о. Левіцький не втерпів сидіти в Залісю, і поїхав до Львова, аби зараз в день матури знати, яка доля жде его і Генка.

Здає ся, молодий син о. Левіцького, складаючи того дня іспит зрілости, не переживав таких мук нетерпеливості, як его батько. Его ожиданє було таке, як би ту йшло о смерть або жите хорої і дорогої ему особи, котра мусїла піддати ся якійсь тяжкій операції, а від виздоровлення єї залежала доля родини. Хоч не бажав перешкаджати синові, але проте не втерпів і кілька разів в день приходив до гімназії розвідувати ся, як справа стоїть. Та не судило ся о. Левіцькому мати того дня потїху; вечером, на коридорі гімназії, дізнав ся, що Генко при іспиті „перепав“ на цілий рік. Ся вістка так прибила его, що він соромив ся перед кождим перехожим учеником, дивив ся остовпілими очима на заплаканого сина і не мав сили сказати ему хоч слово.

Аж по добрій хвилині вишептав „ходи!“ і оба мовчки зійшли сходами в низ та з соромом і жалем на лиці вийшли на місто. В розпуці, мов би по невдалій операції, завів о. Левіцький сина мовчки на станцію, де мешкав, розплатився з господарем, казав прикликати фіякра, забрав свої і синові річи і зараз виїхав на дворець, хочай ще до поїзду було часу дві години. Аж коли на двірці в салі усіли оба за стіл, о. Левіцький, заломивши руки, тихо спитав сина:

— Що-ж ти мені, Генку, наробив? Чи ти серця не маєш, що тобі не жаль ні мене ні бідних сестер?

І тільки всього. Казав єму відтак подати вечеру, а сам не міг навіть допити поданої склянки пива. Генко їв зі смаком, хоч, звісно, виглядав так як винувник.

За те сцена дома, коли приїхали до Заліся, була далеко прикрійша. Дізнавши ся про пригоду Генка зараз на вступі в хату, мати енергічно відкинула єго від себе, коли хотів поцілувати її руку; він аж упав на поміст. „Геть мені з хати!“ кричала она захриплим голосом. „Ані на очи не показуйся мені!“

— Дай же спокій, Мариню! — втихомирювала її бабуся і приступила до Генка, аби

взяти его в оборону. — Ще готов собі хлопець що зробити з жалю! Бідний Геньо!

— Не бійте ся! — говорила мати. — Він не з тих, що мають серце; не зробить собі нічого!

І дійсно, хлопець стояв вправді не з радісним лицем, лише з якимсь отупілим, все-ж таки тепер вже не знати було в его поведенню найменшого жалю і розуміння свого положення та злиднів родини. А коли вкінці обі найстарші сестри зі слезами в очах приступили до него і подібно, як батько, сказали: „Що-ж ти, Генку, нам наробив?“ — він навіть обидив ся і відкинув їх від себе словами: — „А вам що до того? Сам завинив і сам терплю“.

— В тім і біда, що не сам! — замітив Славко.

В цілім домі настав настрої незвичайно прикрий. Невдача Славка з женитьбою зовсім змаліла перед сею невдачею Генка, котра захоплювала не лише амбіцію родини, але й її добробит. Що з ним тепер починати? Всі дивили ся на Генка, як на ворога, як на немилосерного розбишаку, що розбиває щасте родинне, як на крайного самолюбца, що хоче жити коштом цілої родини. Батько мовчав ходив безнастанно по своїй канцелярії або по городі, кутив люльку, не міг взяти ся до

ніякої роботи, все промишляв та розводив безнадійно руками. Старші сестри, Ольга і Наталка, не хотіли з Генком і слова говорити; мати заборонила єму їсти разом з родиною; лише Славко вивідував ся докладно, з чого брат перепавав, і половину всієї вини невдачі приписував нерозумній системі шкільній з її видаванем патентів на дозрілих і незрілих; а й бабуся Клявдзя не давала робити хлопцеві кривди, заносила єму їду до шпихлїра, і як уміла, так утихомирювала всіх та давала пильний позір на поступки хлопця.

З того часу Славко не міг жити в такій душній домашній атмосфері. Ціле теперішнє положенє родини, а навіть — як єму здавало ся — цілу незавидну будучність єї бачив він ясно, як на долони. О долю Генка не бояв ся, все він, чи скорше чи пізнійше, своє осягне; але що стане ся з п'ятьма сестрами? З них же дві ще зовсім малолітні!... Під чию опіку они прийдуть, коли-б, не дай Боже, трафіло ся в родині яке нещастє? „І ту ще они додають мені охоти до женитьби, щоб я Стефку забув та без ніяких сентиментів їхав кудись шукати иньшої панни“... думав собі Славко. „Як не та, то ся... Коли одні рукавички злі, то вбирай другі!“... І гіркий усьміх не вступав ся з уст єго.

Нудьга брала ся єго страшенна. Які були

дома книжки, всі перечитав. На раду бабусі Клявдзі, котрій з давних часів осталися деякі книжки, перечитав за кілька днів і довженну повість Monte Christo і аж тепер зрозумів, чому бабуся любила її в сій фантастичній повісти, так, що кілька літ читала її наново. Читала її за кожним разом майже цілий рік і все находила в ній щось нового для себе. Дома не було ніякої часописи; задля ошадности не передплачував о. Левіцкий жадної вже від кількох літ. Як він міг обходити ся без часописи і без книжок, того син Славко не розумів, але лякав ся упінути ся о спроваджене часописи; своїх же грошей не мав. Часом посилав по часописи до сусідного сьвященника, але з ними упорував ся скоро; за один ранок перечитував усі з цілого тижня. Тому й блукав нераз цілими днями по лісах, пролежував годинами в тіни, купав ся щодня кілька разів, та не знав, що дальше з собою почати. І та нудьга і непевність томила єго гірше найтяжшої роботи. Розчарованє із Стефкою переслідувало єго всюди і дома і в глухій тишині лісній, та принимало преріжний вид раз — туги, другий раз — гніву, третій раз — німої, безвихідної резигнації. А сама Стефка, чим більше думав про неї, тим нераз ставала ся в єго очах чарівнійшою, істотою такою, по котру він не мав права сягнути, котра на

него дивила ся з гори, як на мізерного хробачка, що поважив са підняти на ню очи. І то почуте, що она так мало віднайшла в нїм гарних прикмет, заставляло єго думати над самим собою. Іноді здавалось єму, що Стефка поступила собі справедливо, покинувши єго ; иньшим разом велике обуренє будило ся в серцю єго і викликувало почуте сили та гордості. І з такими думками та почуваннями носив ся день в день, не маючи з ким ними поділити ся. Родина?... та висилала єго знов у дорогу, „шукати щастя“, а з тим він нїяк не міг погодити ся. Сестри?... сестри розуміли єго ; він навіть перед ними багато своїх думок виявив ; але они значучими поглядами дивили ся на матір і багато дечого не доповідали, не дораджували Славкови нічого. Славко розумів ті їх недосказані гадки аж надто добре, вривав розмову на сю тему і ішов у ліс, ішов у село, в поле та там томив ся журбою.

В перших днях липня трафіло ся, що Славко зайшов пополудни на панське кладовище коло каплиці. День був ясний і горячий, а ту в тіни каплиці, акацій і кипарисів був такий любий холодок ! Кладовище, уняте зеленим живоплотом як у рамку, лежало осьвітлене сьвітлом сонця, котре ярко відбивало ся у барвних вікнах каплиці та золоченім хресті. Тишина була така, що з двора, побудованого

досить далеко від кладовища, через парк долітали сумні звуки фортепяну. Вслухавши ся в них, Славко розпізнав зараз величавий похоронний марш Шопена. Се очевидно града Маня на фортепяні. Славкови зробило ся жаль сироті, що свою тугу виповідала безсмертною композицією Шопена. Він поглянув на каплицю, де в пивниці спочивала єї мати, і думав собі, що як би так бачив тепер Маню перед собою, то мусів би їй сказати багато-багато слів потіхи.

Від кількох днів носив ся на своїх проходах з „Божественною комедиєю“ Дантого. Читав її вже у себе в городі, читав у тіни ліса і помалу студіював безсмертний твір, заосмотренний численними замітками видавця. Колись, ще в гімназії, брав ся він читати єго з пієтизмом, та багато не розумів, а ще більше спиняли єго в читаню сї замітки, котрих поминути не міг, але котрі розбивали увагу і вражіє поеми. Тепер же, не маючи иньших книжок, постановив собі Славко доконче прочитати її і вже з Дантим та з Вергілієм перейшов ціле „Пекло“. Нині походжав ще з ними по девятім крузї пекла, де ріжні зрадники стояли у замерзлих керницях та ставах серед такого морозу, що їм слези на очах замерзали. Се Люципер своїми крилами, як у лилика, махав і навівав таку страшну сту-

дїнь. Славко рад був, що Данте схопив одного зрадника вітчизни за чуб і що в таке пекло всадив ще живих декотрих своїх краян, чим певно допик їм тяжко. „Оттак — думав він собі — можна би у се царство Люципера по заслузі скинути і багато моїх краян, що відреклись рідного народу і пішли служити чужим богам“...

Докінчивши читати „Пекло“, Славко встав і вже виходив з кладовища, коли в самій брамі стрітив ся з Заборовским і донькою.

— А! пан Ярослав! — промовив перший Заборовский, коли Левіцький зняв капелюх і нишком глянув на панну Маню у чорній сукні з чорною парасолькою в руці.— Давно вже я з вами не бачив ся!

— Ви не прогніваєте ся, пане, — почав Славко оправдувати ся — що я поважив ся ту зайти і читати. Ту так гарно!

— Но-но! нічо не шкодить! — відповів Заборовский. — Чи ви знаєте ся обидвоє? — спитав, обертаючись до доньки.

— Знаємо ся з давних літ, але так лише з виду — відповіла Маня. — Пан Ярослав мабуть бував у нас колись.

— Тому чотири роки був я — замітив Славко, подаючи дівчині руку.

— Ходім! усядьмо собі там на лавочці!

Поговоримо троха. Ви чей нігде не спішите ся? — спитав дідич Славка.

— Ні! — відповів той.

Всі троє усїли на лавці в тіни.

— Так, так! — почав дідич. — Пригадую собі, що ви давнїйше були у нас кілька разів з батьком і з молодшим братом. Тодї ще ваш батько жив зі мною в згодї.

— Тодї ще ви, пане, жили з моїм батьком в згодї — поправив Славко.

— Як то? — здивував ся дідич делїкатному закидови Славка. — Адже не я дав причину до незгоди!

— Але й батько мій не з тих, що не люблять приязни. Він, самі знаєте, не політик. А коли тодї при виборах хотїв віддати голос на народного кандидата, то тим лише хотїв сповнити свій обовязок Русина і сьвященника того народу, з котрого жиє. Але й тодї ваша клїка не допустила до того.

— Як то, не допустила? — спитав дідич, усьміхаючи ся, мовби з вдоволення, що найшов такого отвертого і горячого молодого противника.

— Пане, не хотїв би я показати ся нечемним і приписувати вам ту вину. Але один з ваших певно о то постарав ся. Ви чей пригадуєте собі, як то було: в ночі перед виборами я з бацьком спав у готелю. Чоботи

свої виставили ми перед двері, як звичайно, щоби їх слуга рано вичистив. Тимчасом, як я того певний, намовлений кельнер сховав нам обом чоботи, так що ми не могли з готелю майже цілий день рушити ся і батько не міг піти голосувати. Аж по голосованню нараз чоботи „віднайшли ся“. Коли-ж відтак розсерджений батько докоряв вам і иньшим панам, що воюють таким нечесним способом, ви ще обурили ся на него і погнівали ся. Єсть же така борба гідна людей справедливих?

— Пане Ярославе! — відповів дідич, усміхаючись. — Які ви ще молоденькі! Ви ще не знаєте, що в політиці сентиментів нема і кожний спосіб в борбі добрий, коли веде до ціли. Часом nie honorowo, ale zdrowo!

— Красна засада! — замітив Славко глумливо.

Дідич мав, видко, нині якусь особлившу охоту розмовляти з молодим питомцем, коли не зважав на его глум, а говорив так:

— Для красної ціли всякий спосіб добрий.

— Яка у вас красна ціль? — горячив ся молодець. — Власні інтереси у вас на ціли, коли на хлопского посла вибираєте дідича.

— Пане, ми знаємо лучше всі хлопські справи, ніж ваші демократи.

— Тим гірше для нас, бо, знаючи всі тайни села, вмієте їх використовувати для себе.

— Ух! які ви отверті! — замітив дідич і усміхнув ся. — Пожиєте на селі і зміните свою думку, побачите, що дідич не все ворог народови, а знов сей нарід не все гідний опіки.

Славка брала велика охота спитати дідича, в чім видко єго приязнь для Заліся, але на сей раз змовчав, замітивши, як Маня дивила ся на него своїми великими, немало здивованими очима. А до того прийшло єму на думку, що говорив за остро, і зганив себе за то.

— Що ви читаете? — спитав дідич Славка, щоби змінити немилу розмову, і вказав на книжку в руках єго.

— Дантого.

— Данте? Данте? — почав собі Заборовский пригадувати. — Він писав мабуть комедії?

— То не комедия, тату, що він писав; то лиш називає ся „Божественна комедия“ — замітила донька єго.

— Ну, так, так; все одно! -- відповів батько.

— Ви читали її? — спитав ся Славко у Манї.

— Читала в польскім перекладї.

— А пригадуєте собі то місце в „Пеклі“, де говорить ся о зрадниках вітчизни і народу.

— Пригадую собі. Покутують они, коли добре тямлю, замерзлі в ставах. Я собі то місце затямила.

— Як? — спитав Заборовский цікаво.

— Стоять у замерзлих ставах та кирницях, — відповів Славко — а Люципер своїми крилами навіває такий мороз, що зрадникам сльози замерзають на очах.

— Добрий мороз! — сказав дідич.

— Не хотіла би я так мерзнути! — замітила дівчина.

— Лучше жити для свого народу — додав Славко.

— Так єсть! — докінчив дідич — свій нарід треба любити.

— Але й другого не кривдити — докинув ще злобно питомець.

Дідич глянув на него глумливо, але не сказав нічого.

Посиділи ще якийсь час на кладовищі, Маня вирвала кілька бурянів коло каплиці, поправила вінок—і всі троє вийшли на дорогу.

— Чи то ви грали марша Шопена? — спитав Ярослав у Мані. — Аж тут я чув єго.

— Я грала.

— Знаєте, то прекрасне вражінє робить гра з далека в таку тиху, ясну днину.

— Люблю грати.

— Скажи радше, — замітив дідич з жалем — що то твоя одинока розрада тепер. Я за господарськими клопотами забуваю на Тебе, а ти мені аж змарніла, Маню, з того плачу і смутку. І не маєш навіть з ким поговорити. Може би ви коли зайшли до нас — просив дідич Ярослава — та хоч побалакали з нею, най би так не сумувала. Зайдіть коли, прошу вас! Чи ви остаєте ся тепер дома?

— Остаю ся і не думаю виїзджати.

— Ну, але-ж ви теологію вже покінчили мабуть перед роком; чому-ж не жените ся?

Славко почервонів ся, але зараз схопив ся і відповів жартом:— Панни не хотять мене.

— На то справді нема рали — замітив дідич також весело. — Отже зайдете коли до нас?

— Зайду.

— Може навіть нині? Прошу дуже! Мушу вам признати ся, що ви мені подобали ся своєю отвертостию. Остро — остро відповідаєте, ну, але то добре.

— Дякую за комплімент; шкода тільки, що в отвертости своїй я певно показав ся нечемним; але я кажу, що думаю. Врешті я тепер чогось роздразнений.

— Нічо не шкодить! Ліпше щире хоч прикре слово, як фарисейство.

Всі троє увійшли на широке, гарне, цвітами засаджене подвіре і вступили на ганок. При каві, яку зараз подала господиня Кристинська, Заборовский завів широку політичну суперечку і оба говорили зо дві години. Вразіне, яке Ярослав виніс з сеї розмови, було таке, що Заборовский повинен стати єго ворогом, коли тільки схоче для села щось зробити, н. пр. заложити руску читальню або що. І хоч на дідича дивив ся впрочім, як на поривистого, але незлого шляхтича-гречкосія з закостенілими на селі думками, однак на прихильність до него ніяк не міг здобути ся. Адже Заборовский походив з тої шляхти, що за єї панованя в краю руске селяньство зійшло трохи не на жебрачу торбу!...

На Маню підчас гостини в дідича Славко майже не зважав; чув жаль до всіх дівчат на сьвітї... Она прислухувала ся пильно розмові батька із Славком, докидала деяке слово від себе, але більше мовчала.

VI.

Цілий тиждень не показував ся Славко в дворі, хоч его просили; не хотів. Волів просиджувати у своїм городі або в лісі, ходив часом на поле до женців — але до двора не навідував ся. Аж раз, вертаючи з поля, стрітив ся з Заборовским і той сам зачіпив его:

— Так то ви дотримуєте слова, пане Ярославче? Чому-ж не прийдете коли до мене або сам або з сестрами? І я і Маня були би вам дуже вдячні за товариство. А так дівчина сидить зі своїми смутними думками, — змарніла, — нігде виїхати не хоче... я сам занятий...

— Я прийду до вас — відповів Славко.
— Яюсь відволікло ся; у кожного свої клопоти...

— Ходіть зі мною! Ви до дому?

— До дому.

— Вступіть до нас!

Славко троха отягав ся, але пішов до двора. Мані не було дома; сиділа в парку в липовій пахучій альтані і читала. Туди повів Заборовський питомця, поговорив хвилину з донькою, відтак лишив їх обоє, а сам пішов за господарськими орудками. Славко не сподівав ся такого поведеня дідича і змішав ся; не знав, від чого почати розмову, але виручила єго зараз Маня, спитавши:

— Чому не прийдуть коли ваші сестри до мене?

— Чому?.. Бо пропасть поміж двором а приходством за велика — відповів Славко.

— Адже мій батько не грає ролі великого пана? А я-ж донька бувшої селянки...

— Бувшої селянки — повторив Ярослав і поклав натиск на перше слово. — А батько ваш все таки пан і бідному сьвященикови не пара. Врешті, самі знаєте, що між ними було непорозуміне.

— Але вже тепер чей нема!

— Так як би не було; хоч між Поляком а Русином в теперішніх часах о порозуміне трудно...

„Она сама признає ся, що єї мати була селянка?“ — мигнула Славкови думка і він допитливо глянув на дівчину.

— Ваша покійна мати була справді селянкою з роду?

— Не вірите?

— Вірю і чув уже про се; та все мені якось чудно. Мені здавало ся, що се видумка.

— Ні, правда. Мій батько був колись великим романтиком. Уподобав собі зовсім незаможну сільську дівчину — вже не тямлю, з котрого то села, але не з Заліся — так задля її справді незвичайної краси, як і задля гарних прикмет її, про які чув; дав її на науку, а по трох роках оженив ся на перекір цілій родині. Дуже багато неприємностей мав з тої причини; сусіди не хотіли жити з нами, родина відрекла ся...

— Як думаєте: чи було то з їх сторони справедливо? — спитав Славко спокійно, але з укритим наміром.

— Вже ж, не справедливо — відповіла дівчина сумно. — Батько оповідав нераз і про иньших панів, що так само оженили ся, як він. І не знаю, за що люди гнівали ся! Мама була така добра...

Маня замовкла і аж по добрій хвилі знов обізвала ся.

— Моя мати не забувала ніколи о тім, з якого роду була, і мені казала не забувати.

— Бачу те сам і розумію ваш жаль по матери. Потїште ся тим, що ціле село жалує за нею не меньше, як ви.

— Що мені з того? — замітила дівчина тихим голосом.

— У смутку таким, як ваш, то велика потїха, знати, що люблену вами особу любили і поважали всі.

— Тим більший жаль для мене по такій стратї.

— Оповідав мені бідний селянин Мовчко, як покійна ваша мати спровадила була доктора з міста до его дітей, коли дізнала ся, що они були хорі — і діти виздоровіли. Як би ви були бачили, як він благословив память вашої матери, — той бідний, прибитий селянин, у котрого ніхто не підозріває почутя вдячності, — то ви... Не плачте, панї! — перебив собі сам Славко, замітивши слези на очах Манї. — Я, необачний, ще вам жалю заздаю...

— Ні, ні! — поспішила ся сказати дівчина — говоріть! Не то мене болить, що ви розповідаєте...

Але Славко урвав і не хотїв дальше вести про се розмову. Єму зробило ся жаль дівчини і він аж тепер зрозумів, чому Заборовский бажав для неї товариства. Она не могла забути своєї матери. Передумував над тим, як би почати яку веселїйшу розмову, але

не находив теми. Наступила мовчанка, котру перебивав лише веселий сьпів пташок, що безжурно скакали по галузях дерев.

— Коли на вас так дивлюся — виявив вкінці Славко свою думку — то, вірте мені, жалую вас і радбим вас якомсь потішити, але не находжу способу, бо я сам смутний.

— Не треба! — відповіла дівчина, перемогла себе і сама почала говорити о чім иньшій. Питала ся, коли приїде Славкова сестра, Зоня, котру бачила на Великдень мимоходом і дуже собі її вподобала. Мусить бути весела дівчина.

— Справді, найвеселійша з нас всіх — відповів Славко. — Може ще брат Генко подібний до неї.

— Такий самий і мій брат Стасьо! Клопіт маємо з ним; не вчить ся. Певно „двійку“ привезе, як я чула.

— Мій наймолодший брат перепав навіть при матурі.

— Згадував мені колись тато, що як би Стасьо дістав двійку, то сего року не дасть его до гімназії, лише возьме професора до дому. Я певна, що так буде. Може би ви порадили нам, кого взяти на домашнього учителя?

— А наш Дорош не міг би? Він тепер фільозофію скінчив! Та правда, він міг би

вчити лише підчас вакацій, бо потім іде до гімназії на учителя.

— А ви остаете ся на довго в Залісю?

— Не знаю; мабуть не виїду так скоро.

— В такім випадку ви могли би вчити Стася? правда?

— В котрій він клясі?

— В другій.

— Міг бим; то не велика річ... Але я сам не знаю, що зі мною стане ся...

— Розумію вас — замітила дівчина, легенько усьміхнувшись.

— Ні, ні, пані! — поспішив ся питомець сказати. — Я не виїду з Заліся з тої причини, яку ви відгадуєте. Я вже в сій справі майже рішив ся.

Дівчина дивила ся на него і немовждала на дальші слова. Славко похилив ся до землі і довбав палицею в піску.

— Не повело ся мені так, як я собі укладав — сказав по хвилі — і тому я рішив ся поки-що ждати.

Дівчина мовчала.

— Хотів бим тепер в Залісю цілий вік свій прожити, хоч яке се бідне село — докинув знов по хвилині.

— За які-ж то провини ви хочете наложити на себе таку кару? — спитала ся дівчина з легеньким цікавим усьміхом. — Чи може

тому, що панни вас не хотять, як ви казали тоді коло каплиці ?

— Я так казав ? — здивував ся Славко.

— Казали, батько сьвідком. Мені видить ся, що се за мала причина, аби загребувати ся на ціле жите в такім біднім селі. Є ту вправді для кого працювати, але один чоловік не дасть усему ради, не поправить добробиту села.

Славко не відзивав ся ; єму було прикро, що Маня відгадала причину єго лихого настрою. Замітила се она і зараз пояснила єму свій здогад :

— Я знаю, яка немила пригода вас стрітила ; мені сказала все наша ключниця. Крім того ви тоді на кладовищи самі се потвердили.

Питомець не мав відваги глянути дівчині в очи і мовчав. Дівчина не відзивала ся також хвилинку, мов жалувала своєї отвертости, але небавом таки сказала :

— Вам певно дивно, що я се говорю так отверто. Мені здавало ся, що з вами можна так говорити, особливо, коли хочу вам ще порадити, не брати собі сеї відмови так до серця. Оповідали мені, що ви ходите смутні по лісах, по полях, та шукаєте самоти. А скоро подивлю ся на вас, то й без того бачу смуток на вашім лиці ; ви змарніли...

— Задля одного відмовного слова пани — перебив їй скоро Славко, підвів голову і усміхнув ся, щоб не виявити своєї журби. — Се правда, пані! І я тепер приходжу до пересвідчення, досить песимістичного, що хоч у дівчат маса чутя, але в мужчин его далеко більше. Дівчата при всім своїм м'якким серцю вміють рахувати; они справді суть тими вербами, котрі ростуть на всякім ґрунті і дають ся легко пересаджувати всюди, особливо коли того батько і мати бажають. Але я се вже собі витолкував і не се мене так дуже журить, а більше завдає мені клопоту теперішнє положенє родини і мої пляни на будуче. Коли я казав, що хотїв би остати ся до смерти в Залісю, то тому, що радбим жити для родини — батько і так уже не молодий — а відтак і для села. Се була би ціль житя, котрій справді варто би посвятити ся. Кажете, що один чоловік не дав би ту всему ради, але я хочу спробувати, я мушу спробувати.

— А найти собі яку иньшу „вербу“ вже зrekli ся?

— Зрік ся.

— На тепер.

— Не лиш на тепер, але мабуть на ціле житє; з такою думкою ношу ся. Але даймо тому спокій; батько ваш іде.

Надійшов справді Заборовский, присїв

ся до них і довідав ся від доньки, що „пан Ярослав“ прийняв би ся в потребі вчити Стася.

— А може ще сей урвитель привезе добру клясу? — замітив Заборовский. — Але то справді не злий проєкт. Ви не думаєте виїзджати з Заліся?

— Ні!

— Коли так, то я просив би вас, аби ви взяли Стася в свою опіку, розуміє ся, коли на се пристанете.

— Мабуть пристану — відповів Славко.

В кілька днів по сій розмові настали вакації для школярів. Горошинський виїхав до родичів, але за те до Заліся приїхала сестра Ярослава, Зоня, відтак Стасьо Заборовский, а вкінці Петро Дорош. Зоня привезла добре сьвідоцтво, Стасьо зовсім лихе, а Дорош — сьвідоцтво, що скінчив уже четвертий рік фільзофії.

Славко був дуже рад особливо з приїзду Дороша, з котрим міг наговорити ся доволі. Дорош привіз із собою стипендию, яку діставав на фільзофії, і зараз в перших днях взяв ся будувати нову хату для матери і братів. Дідич, до котрого вдав ся о дерево, дуже радо відступив єму за дешеву ціну будівляний материял. Хоч Дорошеви дуже сподобала ся така ласка дідича, але так само, як старий о. Левіцкий, не похваляв наміру Славка учити

Стася, сина такого „завзятого Ляха“. Бував частим гостем в о. Левіцького і уважно та з правдивим вдоволенем придивляв ся панні Зоні, котра за всіх сестер говорила і сьміяла ся найбільше. Ще на Різдво, будши в Залісю у матери і в о. Левіцького в гостях, звернув він увагу на панну Зоню, але тоді не мав часу і відваги поговорити з нею яке щире слово. Тепер же, коли часу мав доволі, він шукав нагоди до розмови з нею, і найшов її на одній прогульці в лісі.

Вибрали ся Славко, его брат Генко і три старші сестри і Дорош до ліса збирати ягоди. В лісі порозходили ся і Дорош придибав Зоню на самоті. Не мав він виразного пляну, що говорити з нею, але хотів доконче говорити. Почав розмову від того, чи Зоня по вакациях поїде до семинарії.

— Не знаю — відповіла она.

— А маєте охоту ?

— І маю і не маю.

— Се залежить певно від того, чи не приїде хтось до Заліся.

— Хто-ж би такий ? — спитала дівчина цікаво.

— Ну, який окінчений питомець...

— Ей, ви ! — обурилася ся Зоня і відвернула ся.

— Нічого в тім не було би дивного. Ви гарна панна.

— Ага, гарна! — відповіла Зоня, але ласкавійше глянула на Дороша.

— Ви знаєте, що я на компліменти не щедрий. Кажу правду.

— Ба, коби то була правда! — зітхнула она.

— Хто-ж вам казав, що то не правда?

— Я сама знаю. Зеркало мені показує.

— То якесь дуже лихе зеркало. Я маю ліпше, подивіть ся! — І з тими словами виняв мале зеркальце з кишені та підніс его перед очи дівчини. — А що, не моя правда?

Дівчина глянула в зеркальце цікаво, але потім відіпхала его від себе. — То що з того? — каже.

— З того таке може бути, що вам „люди“ не дадуть навіть записати ся до семинарії, а вже скінчити її, то певно ні!

Зоня нахилила ся до землі, вирвала незамітно з коренем малу кропиву і доложила її до букету квіток, котрі вже мала в руці, та подала его Дорошеви.

— Маєте букет за ваші компліменти.

Дорош ухопив за букет і попик ся кропивою.

— Ха-ха-ха! — засьміяла ся дівчина весело, а Дорош добродушно усьміхнув ся.

— Які ви! — сказав лише, викидаючи з букету кропиву.

— А не говоріть мені на другий раз таких компліментів!

— Добре, не буду говорити, хоч вірте мені, панно Зоню, що я незаслужених компліментів паннам не говорю.

— Ви у Львові вивчили ся таких?

— Того не потрібно вчити ся; само серце каже.

— Серце, серце — повтаряла дівчина з легенькою іронією.

Дорош замовк і не знав, що дальше говорити. Почав збирати ягоди, щоби їх дати потім Зоні. А Зоня, почервоніла, сховала ся за корчі; не хотіла, щоби Дорош її бачив.

— Панно Зоню, хочете ягід? — кликнув Дорош.

— А маєте багато?

— Маю!

— То давайте сюди! Похвалю ся, що то я тільки назбирала.

— Я вам назбираю багато і принесу до дому.

— Так не можна. Ай! і бабуся до нас іде! — кликнула весело, побачивши бабусю на стежці. — Ходіть до нас, бабусю, ту найбільше ягід!

Дорош підійшов до старушки і поцілував її в руку.

— І ви тут, пане Дорош? — спитала стара їмосць ласкаво. — Бавите ся? Бавте ся, бавте, поки молоді! А де иньші?

У відповідь на се, Зоня високим сопрановим голосом крикнула: „Гоп! гоп!“ — і зараз з кількох сторін ліса відізваля ся голоси. — Ходіть сюди! — додала Зоня.

— Пора вже на підвечірок! — замітила бабуся. — Ходіть і ви з нами, пане Дорош! Як же вам хата буде ся?

— Добре, пані добродійко! Мама так тішить ся!

— І має чого! Такого сина мати, то потіха і поміч велика. То ви лише до кінця серпня в нас будете?

— Так!

— А потім?

— Потім іду на посаду, ще не знаю де, чи до Львова чи до Перемишля.

— А відтак нас запросите на весіле, правда? — спитала бабуся весело.

— З ким?

— Ну, з ким! Вже-ж не з такою старою, як я, тільки з молодою.

— Не маю ще.

— Найде ся, найде ся! — успокоювала старушка Дороша. — Того квіту по всему сьвіту.

— Перше мушу іспит зробити.

— І іспит зробите і весіле справите ; вже я вас знаю.

— Тяжко оно, дуже тяжко.

Бабуся дивила ся веселими очима зпід окуляр на вродливого, чорнявого „фільозофа“, котрий не вірив у се, що єму так гарно і скоро все вдасть ся, та перечив бабусі головою.

— Зоню, а ти де вже сховала ся? — спитала старушка в голос, а коли дівчина в корчах відізвала ся, замітила :

— Не ховай же ся від пана Дороша ! Від него можеш багато навчити ся, навіть у розмові.

— Ой, вже ! що мене пан Дорош навчить ! Латини чи греки ? — відповіла внука, виходячи з недалеких корчів. — Врешті пан Дорош має хлопців учити, а не панни !

— Панно Зоню, я вчив у своїм житю шість учениць, одну навіть із семинарії.

— І дуже они вас слухали ?

— Чому ні ! Мусіли, я їх остро тримав.

— Може й били ? — сьміяла ся дівчина.

— Ну, бити не бив, але обходив ся поважно, може аж надто поважно. І вас міг би я неодна навчити ; побачили-б ви...

— Не хочу !

З ліса надійшли Славко, Ольга, Наталка і Генко — і всі разом пішли на підвечірок.

Ідучи попри поле, замітили коло жінок Заборовського. Він підійшов до Ярослава, що остав ся далеко поза товариством, і з легеньким докором сказав єму: — Видите, які ви не добрі! Що-ж би вам шкодило, коли-б з вашим товариством могла ходити на прохід і моя Маня.

— Правду кажете, пане, — відповів Славко — але зрозумійте ви різницю поміж вашою донькою і моїми сестрами, то не подивуетесь нам. Я навіть не знаю, чи згодилась би ваша донька пристати до нашого товариства. Вкінці я сам дуже радо запросив би її, але сестри якось немов лякають ся. Ви зрозумієте: они відчувають найбільше, що маєтком зовсім не дорівнюють вашій донці — отже чулись би звязані, немов упокорені.

— А коли Маня пристала би? — спитав дідич.

— В такім випадку певно, що й ми пристали би дуже радо і коли позволите, то ми колись навідаємо ся.

— Але-ж прошу, дуже рад буду з того! А Стася схочете вчити від вересня? Бо тепер, в липни і серпни, нехай має також вакації.

— Добре, прийму ся вчити єго. Я вже рішив ся, лише родичі висилають мене замість того женити ся, на що я тепер в жаден спосіб не згоджу ся.

— Ну, то добре! Прийдіть коли до мене, то згодимо ся. Сподіваю ся, що ви з мене будете вдоволені.

— А ви з мене. Коли-ж завтра буде погода, то я з сестрами прийду по панну Маню.

VII.

Але на другий день погоди не було і всі сиділи дома. Холодний вітер розбивав ся об угол приходства, свистав та завівав до комнати бабусі Клявдзі так, що она казала собі запалити в печи, бо їй було за зимно; дощ ударяв об шиби вікна, капав виразно з даху в баюрки на окапі; а дерева шуміли раз голосно, мов вода на лотоках, раз знов тихо. Небо висіло сіре, мов оловяне, над цілим селом, — заносило ся на довшу слоту. А понуру тишину перебивав часом лише пес у буді та когут.

Нудьга брала ся Славка страшенна. Він як встав рано, то походив кілька годин і поклав ся знов спати; до обіду збудили его, він пообідав і знов поклав ся спати. Встав

перед вечером, виглянув крізь вікно на двір і знов смутний поклав ся на постіль, та вже не спав, лише прислухував ся шумови вітру та каплям дощу, ударяючим об шиби. Такий півсонний стан, коли думки немов присіли і відпочивають, не відзивають ся, можна пізнати лише на селі. Нічого тоді не хоче ся, лише спати і спати або хоч лежати без думки. Взяв би ся за яку роботу, але жадної нема. Всі книжки Славко вже поперечитував, часописий не було, розмовляти з родиною не мав о чім, у власній голові сьвіжих думок не находив — словом нудьга така, яку лише можна пізнати в тихім селі. Прийшло єму до голови, піти самому до двора, але ніщо єго не здержувало від сего ходу так, як думка, що треба брести великим болотом. Був би собі закурив цигарегко, як би хто єму був скрутив; але сам був за лїнний встати і скрутити собі. Тут він в одній і тій самій хвилині сварив себе самого в душі за отупіє, за лїнність, і тут заразом находив причини, чому лучше лежати на теплім місци в півсні.

І був би може лежав так знов аж до вечері, як би Зоня не ввійшла в комнату та не сказала єму, що селянин Головатий має до него орудку і жде в сїнях. Славко встав і закликав Головатого до канцелярії, рад у душі, що хмарний день приніс єму якусь нови-

ну. Головатого знав він з оповідань, що се майже бідний, старий господар, котрий кілька разів брав ся закладати в селі читальню, але не находив людей до помочи. Не розуміли его і навіть на сьміх брали. Також знав его з того, що був противником вїйта Костишина і все грозив єму, що его попамятає, особливо з того часу, як вїйт замкнув его ніби-то за обиду свояка Андрія Костишина на добу в арешті громадскім та взяв від него ще п'ятку кари. Але з того часу, як тому два роки Головатий хорував тяжко, він здав господарство на сина і сам проживав тихо, так тихо в селі, що майже ніхто его не замічав.

— Що скажете, пане газдо? — спитався Славко, саджаючи насилу сивого Головатого на крісло, бо сей ніяк не годив ся сідати.

— Я до вас, паничу наш любий, як би не прогнівали ся, з орудкою.

— З якою, на приклад?

— А з такою, що то для вас буде новина. Чув я від людей, що ви розпитували ся і сего і того, як їм веде ся, та радили, що робити; — так я думаю собі: піду і я до панича, що він на моє скаже. Скажіть мені, паничу, як вам подобає ся наш вїйт Юрко Костишин?

— Мені він не подобає ся.

— А чому? — спитав Головатий тихше, нахиливши ся до Славка і сперши ся руками на грубій палици.

— Мені видить ся, що він о громаду цілком не дбає.

— Так оно й є! — потвердив старий. — А знаєте о кого він дбає?

— О себе може?

— О себе, паничу, о себе; та ще коли би так дбав, аби з того громадї кривди не було, то би єму то й хвалило ся, але-ж бо він з громади дере, а собі бере.

— Та якже так, пане газдо?

— Як? я вам зараз покажу. — І старий виймив зза пазухи якийсь папір. — Прочитайте, що там стоїть.

Була се податкова книжка старого Головатого. Славко глянув і каже: — Ну, що-ж? Та се ваша книжка податкова; ту стоїть написано, що платите 5 зр. і 3 кр. податку ґрунтового і домового.

— Так, то правда. А що ви скажете на то, що я торік в осени заплатив уже свій податок за торік, а в зимі сего року заплатив єго другий раз за той сам рік, не за теперішній.

— Чому-ж ви платили два рази?

— Я нездужав, не міг походити за тим та розвідати ся; прийшов писар з присяжним

і сказали, що я ще винен і мушу заплатити ; а син взяв тай заплатив.

— Куди-ж ті гроші дївають ся?

— У вїттовій кишени, паничу, у писаревїй кишени, в Андрія Костишина кишени, у Мошковой — бо они собі в спілці.

Для Славка була се справді новина не аби-яка, він почав розпитувати і дізнав ся цікавих річий. Головатий вичислив кільканайцять селян, котрі так само як він, заплатили два рази податок. При кінци минувшого року зложив вїт рахунок з громадского добра такий, що Головатий дуже сумніває ся, чи він правдивий. Від радного Павла Стрілецкого, свояка, дізнав ся, що гроші, призбирані за ріжні кари, що мали йти на бідних, десь пропали. Було їх після рахунку обидвох найменче 60 зр. Андрієви Костишиному відступив вїт на власну руку кусень громадского ґрунту, що варт що найменче 50 зр.. Мошкови Зільберови відступив кусень толоки на склад дерева з Дуброви, а нікого о то не питав ся. Купував сам гонги на потреби громадскі і порахував собі за них тільки, що они й половини того не варті. Виарендував Мошкови ломі каміня з громадского ґрунту, а де гроші за камінь, Господь знає. На будову дороги дістав з виділу повітового гро-

ші, але людей гонив на шарварок більше як було потрібно.

Славко слухав того здивований і не хотів вірити.

— Вірте мені, паничу, я правду кажу — впевняв Головатий. — Що він нам лиха наробив, як громаду скривдив, того ні списати ні переговорити. І нещастє наше, що нема кому взяти нас в опіку, уймити ся за бідними людьми. Село тепер так збідніло, як я не зятимив. Були голодні роки, але так, як тепер є, то ще не було. Десь иньші громади радять собі якось, а в нас всі такі прибиті, наполохані, що ні суди Боже їх намовити до чого доброго. Мій свояк Стрілецький тай ще двох радних хотіли щось більше розвідати, куди дївають ся громадські гроші, та що-ж? Они не письменні, писар пустить їм блахмана, ще й накричить; вїйт настрашить арештом за образу гонору — і они сидять тихо. Я вам то хотїв сказати, паничу, — кінчив Головатий говорити і встав з крісла -- щоби ви знали. Може ви намовите панотця, щоби написав яке письмо до міста, а може й самі якому панови в місті скажете. Бачив я вас, як ви ходили з дідичем. Добре би було, аби й він о тім дізнав ся, хоч він з нашим вїйтом руку тримає, то ледви чи що pomoже.

Славко дивив ся на старця, мов на батька рідного, і дякував єму, стискаючи руку.

— Я й не знав, — говорив він — що в нашім Залісю такий нелад. Що буду міг, то зроблю, хоч то робота не на мої сили. Дещо здогадував ся я; н. пр. той міст на дорозі, що за него війт — як я чув — заправив у раді повітовій 340 зр., не варт тільки.

— Та де він тільки варт! — сказав ще Головатий. — Я єго оглядав. Як варт 180 ринських, то більше ні. Взяв ся єго сам ставити і заробив при тім добре.

— Ні, він ще греший не дістав; має комісія приїхати сими днями, оглянути міст, чи варт тільки.

Головатий попрошав ся і пішов, не зважаючи на дощ, до дому. А Славкови гірко стало за батька, котрий сидить стільки літ в Залісю і пальця не ткне у громадські справи. Радив Головатий просити батька, щоби написав письмо „до міста“, однак Славко рішив ся навіть не говорити о тім з батьком. Коли-ж той при вечері питав ся єго, за чим Головатий приходив, Славко відповів лише коротко, що „поговорити“.

— Він сільський опозиціоніст — замітив батько — і я не радив би тобі з ним собі заходити.

— Добре, добре! — відповів син з нетаєним пересердєм.

— Чого ти, Славку, ходиш нині як строе-ний? — спитала ся бабуся.

— Бо я справді строений тими всіми обставинами.

— Може тобі що бракує? — питала ся журливо бабуся дальше.

— Ах! бракує мені справді багато, а передовсім сил Геркуля, щоб я міг ту стайню Авгієву вимести на чисто.

— Що він за якусь стайню говорить? — здивувала ся стревожена бабуся, звертаючись до о. Левіцкого.

— Ніщо, ніщо, мамо, от молоді мрії!

„Мрії“... — повторив Славко глумливо, встав і пішов до своєї комнати.

— Що єму такого? — допитувала ся бабуся. — Чи він ще й доси не викинув Стефки з голови? Плете якісь небилиці за стайні... Ще, борони Боже, розум стратить.

О. Левіцкий мусів зараз пояснити матери, хто се такий був Геркуль і хто Авгій і чому Славко хотів би бути Геркулем... Певно Головатий, наговорив єму багато про громадску господарку, а єму захотіло ся в Залісю лад завести. От! молодий хлопчиско, думає, що се так легко, особливо коли за війтом обстає

і староста і рада повітова і дідич. Радше би йому не пхати пальців межі дверей.

Але Славко навіть рад був, що таке дізнав ся від Головатого, бо тепер хоч мав чим свої думки заняти, за чим слідити. Коли приїхав „на комісію“ люстратор виділу повітового з двома знавцями, оглядати міст, Славко прилучив ся до комісії і був також при оглядинах моста. Справу ту зрозумів він тепер цілком добре. Виділ повітовий повірив зверхности громадській Заліся будову малого моста в селі за гроші повітові. Війт не сказав нікому слова, лише з писарем порадив ся і на власну руку заняв ся дуже ревно будовою моста. Закупив потрібний материял, але лихий, і вибудував міст. Зладив потім з писарем спис коштів, добув на него підпис делегата дорогового, котрий навіть моста не хотів оглядати, і подав просьбу о виплату 340 зр. грошей. Виділ повітовий не хотів зараз виплатити грошей, казав, що вишле урядника оглянути міст. І справді приїхав люстратор п. Дзюбинський разом зі знавцями. Ті оглядали міст з усіх боків, придивлялися материялови, рахували, кілька могли коштувати робітники, і вирахували, що цілий міст не варт більше як 200 зр. тай то вже буде добре заплачений.

— Ну, що-ж тепер буде? — питав ся люстратор у війта. — Я вам не виплачу тільки

гроший, кілька ви зажадали. І як ви мали лице жадати тільки?

— Прошу пана люстратора, я на таку комісію не пристаю — відповів Костишин. — Ті панове не розуміють ся на тім. Мене коштували дорого звожене дерева і робітники, материял дав я добрий, постоїть кількадесять літ.

— Як постоїть пять літ — відповів один із знавців, — то дуже добре.

— Я вам 340 зр. не дам — сказав ще люстратор — і торгувати ся з нами не позволю!

— Добре, добре! — відворкнув Костишин розлючений. — Я собі иньшу комісію спроваджу. Чи й ви, паничу, належите може до комісії? — звернув ся він з глумом до Славка, що мовчки приглядав ся та прислухував ся всему.

— Ви мені пана Левіцкого не займайте, — сказав люстратор до вїйта — я єго ту запросив і він нікому не перешкаджає. Будьте здорові! а ми їдьмо!

Попрощали ся зі Славком і відїхали до міста. Славко пішов до дому, а вїйт лишив ся на своїм мості і стояв невдоволений. Він не тратив надії, що виділ повітовий, котрому він нераз вигодив у політичних справах, виплатить єму всі гроші, а сердило єго найбільше се, що сьвідком такої немилої для него пригоди був син панотця. І се гнівало єго,

що гроші не зараз дістане ; трафляє ся купити дешево ґрунт в одного газди, а гроший не стає. Розсерджений пішов він скорим ходом до коршми Мошка Зільбера. Зайшов до єго алькиря і там усїв та казав єобі подати пива.

— Що чувати, пане вїйте, з мостом? — спитав ся Мошко, присївши коло вїйта. — Що сказала комісія?

— Нічо! — відповів Костишин коротко.

— Як нічо? — дивував ся Мошко. — Дадуть вам 340 ринських?

— Ага, дадуть!

— Що, не хотять дати? Або то їх гроші? То гроші повітові!

— Двіста ринських дають лише.

— Лише двіста? Ну-ну! Але між нами сказавши, пане вїйте, ви таки заправили за богато. За ті дуби, що я вам продав з Дуброви, що-ж ви заплатили? Га? Тай то не далека дорога їх возити, чверть милї, більше ні!

— Тільки ти, Мошку, не виговори ся менї з тим перед ким в містї, бо я тобі готов зараз камінь сперти. Кількось уже на нїм заробив? га?

— Ну! — відповів Мошко — зарібки з того не великі. А за то, щоби я в містї мав що сказати, не бійте ся! Я не з тих!

— А за то місце на толоці, що я тобі дав на склад дерева, нічого мені не думаєш дати? Як не даш, зараз мені забирай дерево геть!

— Що-ж вам за то дати, пане вйте?

— Десятку даш і вже!

— Та за що десятку? Чи то ваша толока?

— Коли не моя, то забирай собі дерево!

— Ей! Які ви скорі! Пятку дам, добре?

— За мало.

— Ну, то шість.

— Не торгуй ся, жиде, раджу тобі! Ти і так маєш з мене великі зиски.

— А шість з половиною возьмете? То, бігме, більше не варто.

— Давай десять, а як ні, то забирай собі дерево! ні грейцара не спущу! — повторяв вйт своє і таки поставив на своїм, взяв десятку.

— Які ви пане, Костишин, не добрі! Ви на мені ще хочете заробити, а я знаю, що ви сими днями заробили грубі гроші — говорив жид, подаючи вйтови десятку і гальбу пива.

— Які грубі гроші?

— А запомогу? га? Триста ринських! То сума!

— То піjde на люди.

— Ну-ну, „на люди“... Ви також „люди“... Пане вiйте, то ми собi ту в чотири очи можемо так говорити! — втихомирював Зильбер Костишина, коли той видивив ся на него гнiвно.

— Дай спокiй, Мошку, з такими жартами, а пильнуй радше свого носа! Що ти, чую, загадуеш того п'яницю Криворукого з хати викидати, чи що?

— Винен менi багато.

— А на що-ж ти єму даєш пити?

— Бо сам хоче; чому я не маю дати?

— А ти знаєш свої приписи коршемнi?

— Знаю; ну, й що з того?

— А маєш ти совiсть викидати дрiбнi дiти Криворукого на двiр?

— А що мене обходять єго дiти? Він менi винен вже бiльше, нiж єго хата варта.

— Сивуха твоя тiлько варта? — говорив Костишин з глумом. — Ей, жиде, пильнуй ся!

— Ей, пане вiйте, пильнуйте ся! — вiдповiв так само Мошко.

— Чого я маю пильнувати ся? — боронив ся вiйт. — У мене все в порядку.

— А в мене ще в бiльшiм як у вас. Я би вам таки на правду радив, пане вiйте, аби ви бiльше пильнували ся. Ви бо дуже вiд-

важно все робите. Я знаю, що Головатий ходив за чимсь до єгомостя — за чим? У него-ж дома не було ані хрестин ані похорону! А люди мені доповіли отут в коршмі, що він збирає ся вас скаржити.

— Що? він? — обурился вийт. — Той старий гриб? А не молив би ся радше, щоби смерть мав легку? За що-ж він думає мене скаржити?

— Каже, що податок взяли ви від него два рази. Хто-ж так робить? Адже то зараз може викрити ся!

— Я не брав — відповів вийт коротко.

— Тай я ні! — сказав Мошко. — Але що люди платили по два рази податок за один рік, то я сам знаю.

— А що ти зліщитував Грицуняка, Козака і Федина за лихву, то я також знаю. Позичив Грицунякови сотку, а взяв до трьох років кілька? га? Двіста пятьдесять! Та ще з торбами его пустив. А Федин через кого вибрав ся за море! Лишив тобі такий красний грунт, а сам ледви на дорогу дещо призбирав. Ні, Мошку, пригадай но ти собі, який волоцюга ти був, коли прийшов ту до Заліся тоді підчас холери тому з двацять літ? Тямиш? Що ти мав тоді? А тепер ти богатший від мене! А я-ж газда був з дїда-

прадіда! От сидів бись, Мошку, тихо та не пускав ані пари з уст.

— Та я нічо! — боронив ся Мошко. — Або я що кажу напротив вас? Я тільки раджу як приятель, аби ви зі своїм писарем та з Андрієм якомсь то інакше робили, аби в очи не впадало. Ще готова приїхати комісія, зревідує касу і тоді що буде?

— Нічо не буде! Я з панами знаю ся. Врешті каса в порядку.

— Ну, як в порядку, то най буде! — закінчив жид. — Дати вам ще гальбу?

— Давай! Може би ти, Мошку, післав кого по писаря?

— Добре, я пішлю.

— А не сказав би ти мені, Мошку, що зі слабостию чувати? — спитав вїйт, бажаючи очевидно звернути розмову в иньший бік.

— З якою слабостию?

— З тою — пек їй! — холерою?

Мошко видивив ся настрашено і спитав: — Ну, що? може вже прийшла?

— Вже прийшла і забирає самих жидів.

— Не жартуйте, пане вїйте, з тим; то не добре. Я чув, що з наших сторін она вже пішла собі геть.

— Ха-ха-ха! а ти вже налякав ся! —

засьміяв ся вїйт. — Ну, не бїй ся, Мошку, слабїсть затихла.

Прийшов писар і принїс немилу новину, що один з радних, Костюк, котрому поручено відобрати при нагодї гроші за підводи для вїйска при маневрах, нїяк не хоче їх звернути до каси.

— Не до каси, а людям я мушу виплатити! — вгнївав ся Костишин. — Що-ж він собі думає, той несїголовка?

— Сказав менї просто в очи „Коли вільно вїйтови і єго заушникам красти, то вільно і менї!“

— Та я єго до кримїналу всаджу за таке! — грозив вїйт.

— Тихо, пане Костишин, ще хто почує! — успокоював писар вїйта. — Годї єго до кримїналу всадити, бо заки-що, виговорить перше все, що знає, на нас і буде біда.

— Тай то правда! — замітив на се Костишин. — А грїм же би єго побив! Що-ж я зроблю, як люди будуть у мене допоминати ся о гроші?

— Скажемо, що ще не прийшли, а потім люди забудуть. Але-ж бо ви, пане вїйте, і не думаєте менї нинї що зафундувати.

— Кажіть собі дати пива!

Писар волів рум, як лихе Мошкове пиво, і казав собі подати руму. При напиту і тютюні оба розбалакали ся про свої справи і аж пізнім вечером вернули ся до дому.

VIII.

День 18-го серпня був незвичайно погідний і красний; тому подвійне свята Преображення Ісуса Христа і уродин цісарских випало дуже величаво. О. Левіцкий рішив ся правити богослуженє на пожарищи старої церкви. З неї вже й слїду тут не було, крім випаленого місця поміж липами, бо обгорілі бальки і підлоги казав Левіцкий зложити під дзвінницею. На місци де стояв давнійше престіл, уставлено тепер дошки на підвисшеню, а на тім великий стіл зі свічками і образом з дому о. Левіцкого.

На кладовищи зібрала ся більша половина села святити овочі, а потім послухати і панотцевого сина, бо пішла чутка, що він буде мати проповідь. На богослуженю явив

ся і дідич з донькою, всі діти о. Левіцького (жінка єго і мати остали ся дома); приїхав також Горошинський, а Дорош, що був офіциром в резерві, явив ся нині з нагоди цісарских уродин у військовім параднім мундурі з ясно-жовтою „фельдбіндою“ при боці. І ніхто з цілої інтелігенції заліської не звертав на себе такої уваги, як іменно Дорош своїм мундуrom. Декотрим селянам не могло то в голові помістити ся, що Дорош лише рік служив при війську і вже став офіциром; аж молодші селяни, котрі служили також при війську, мусіли сим недовіркам вияснити, що се можливе. Стара Дорошиха стояла недалеко свого сина, не зводила з него очий і аж росла з радости, чуючи у громадї людей, що її обступили і випитували, самі похвали для єї Петра. „Офіцир, як злото!“ казали люди. „Не знати, кільки такий мундур коштує?“ А Дорошиха то чує і мов від нехочу кидає слово: „180 зр.“ — Сто вісімдесять ринських! — дивують ся люди. Але-ж бо і ладний мундур! А ті кутаси самі кільки коштують? — А Дорошиха знов мов від нехочу каже: „дванайцять!“ — Дванайцять ринських! То они певно шовкові? — „З чистого шовку! тому такі дорогі“.

Неменше вражіне зробив Дорош і на доньки о. Левіцького, котрі в мундурі ще єго

не бачили. Особливо Зоня, що сиділа на лавці недалеко Дороша, не могла втерпіти, аби від часу до часу не глянути на вродливого поставного молодця. Перед сестрою Наталкою, що коло неї сиділа, виявила навіть тихцем свою думку, що „Дорош у військовім мундурі виглядає далеко красше“. А Дорош тимчасом стояв, легенько сперши ся на шаблю, усміхнений і певний себе, та спокійно водив очима по громадї, що подивляла его.

Богослуженє ішло красно. Вправдї головний сьпівак, дяк, не мав голосу такого, щоби его можна було пустити хоч на яку небудь сцену, але проте голос его чути було зпоміж всіх, як бренькіт чмеля поміж мушками. А й люди помагали єму що сили, так що голосні пісні лунали далеко та відбивали ся в лісі разом з гуком двох моздїрів, з котрих стріляли під парканом церкви. Лише до тих пісень, що сьпівали молодими дзвінками голосами школярі, котрих зібрав Горошинський, люди не мішали ся і з вдоволенєм самі їх слухали.

Нараз громада втихла і навіть ті, що оглядали доси Дороша, звернули свою увагу в иньший бік, туди коло престола, до явив ся молодий син о. Левіцкого, щоби мати проповідь. В Залісю не проповідував він ще ніколи, отже всі були цікаві послухати его.

Ярослав постояв хвилину мовчки, як би ждав на се, аби всі зібрали свою увагу, і відтак рівним голосом розповів дещо приступно з життя цісаря, вказав на значіне конституції і тих прав, що милостивий цісар людям признав, і зійшов на то, як з тих прав треба користати, передовсім у громадї. Тут звучний голос Славка став щораз піднимати ся, набирати сили, лице єго стало папружене, очи замиготїли, і він, не називаючи Залїся, почав яркими красками описувати такі самі злидні і такий самий нелад, які були в Залїсю. Передовсім описав безрадность і непроворність самих селян так, що чути було між громадою голосні потакування і зітханя, а відтак дотепно змалював зверхність громадску, котра користає з непорадности і темноти селян. Люди зглядали ся з усьміхом і злобою на Костишина, що сховав ся між людей і дивив ся в землю, та на радних, що не могли встояти спокійно на місци. І все те говорив Славко так, що не називав нікого по імени, а проте всі знали, про кого він річ веде. Вкінци на прикладї одной громади, знаної з порядків в цілій Галичинї, пояснив, як люди собі радять, і закінчив величанем цісаря, котрий дає людям спроможність рядити собою на власне добро.

Підчас цілої проповіді о. Левіцкий був

дуже неспокійний і не втерпів, щоби потім не сказати єму тихцем: „Тобі здавалося мабуть, що ти на вічу; ще мені біди наробиш!“ А Заборовский через весь час вдоволено усміхався і до доньки своєї сказав: „Добрий проповідник! Дуже мені сподобався той Славко. Батько його не такий“. А коли Славко зложив дальматику та, почервонілий, підійшов до сестер, Заборовский встав і подав єму руку, сказавши: „Гратулюю! Вражине знамените! Ви бачили, як селяни вас слухали?“

— Ні, я не завважав добре! Забуваюся майже зовсім, коли говорю, і здаєся мені так, як би я сам до себе говорив, а людей перед собою не бачив.

Славко усів, похиливши голову, і слухав дальшого богослуження. Нараз здалося єму, що голос батька його якимось дивно затремтів, немов став жалісний. Глянувши в сторону престола, він замітив коло дяка слугу Марту з дому. Славко здогадався, що сталося. Слуга принесла з дому новину, а дяк сказав їй о Левіцкому, не зважаючи на богослуженє. І коли сьвященик правив дальше богослуженє голосом таким благаючим та ревним, як би молив Господа о якусь особлившу ласку, син його встав, вийшов з кладовища і в повертаючої до дому слуги хотїв

щось спитати ся, але та випередила єго, сказавши з веселим усьміхом :

— Дав вам Бог ще одну сестричку, паничу !

Славко не сказав на се ані слова, але на богослуженє вже не вертав, лише пішов просто в лїс. Сїв собі на окопі під лїсом і звідтам дивив ся на родинний дїм, котрий на него наводив смуток і жаль. Шість сестер без посагу, без будучности... Долю таких дївчат може лише той відчути, що їх любить так, як Славко любив свої сестри. Ше рік-два, а найстаршу сестру Ольгу будуть називати старою панною, Наталці вже також двайцять лїт минуло. Зоня до семинарії певно не піде, бо звідки взяти на се гроші? Генко мусить повторяти осьму клясу, троє малолїтних дївчат не буде навігь за що посилати до школи, — а ту батько вже не молодий і серед тих злиднів зовсїм отупїлий. Боже, що з того вийде? Вийде передовсїм таке, мій Славку, (сказав собі він з глухим самовідреченєм), що ти зі своїми самолюбними мріями мусиш попрощати ся вже раз рішучо і жити для родини! В такім випадку навігь добре стало ся, що ти від Стефки дістав гарбуза, бо тепер хоч ніхто тебе не вяже. В осени висьвятиш ся безженним, забереш старші сестри до себе, — буде батькови лекше. Може

дещо й Генкови пішлеш... Інакше годі, так треба зробити.

Але Стефку не так легко можна було забути... Як було тому рік, а як нині? —

Він приляг головою до землі, закрив лице руками, полежав так бездушно кілька хвиль, а коли потім підняв ся, лице его було бліде і змучене. Мов перед осами, так перед якимись влізливими думками почав він утікати скорим ходом дорогою до дому. І розводив так нераз руками, як би справді хотів прогнати які прикрі оси.

Ідучи попри город, замігив там сестри, і сам вступив у фіртку города. Крізь заслонене вікно одної комнати долетів до него плач немовляти, котрий его прошиб морозом. Але ще більше вразило его, коли на вступі до альтани побачив заплакані сестри: Ольгу, Наталку і Зоню. Всі три сиділи сперті о себе, Зоня в середині, і плакали тихо. Одна Зоня виглядала лиш так, як би плакала тому, що сестри плачуть.

— А ви чого сльози проливаєте? — спитав Славко з силуваним усьміхом. — То се такий невеселий привіт для сестрички? Сльізи смутку її витаєте?

— Добре тобі казати, — відповіла Наталка, хлипаючи, — ти о себе не потребу-

ещі боятися, але що з нами буде? що ми маємо?

— А я вже хіба лишу ся старою панною — казала Ольга. — Хто мене схоче?

— А я до семинарії не піду — хлипала Зоня, відсуваючи з чола русяву гривку. — А все через тоту „малу“ тай через Генка...

— Не плачте, мої дівчата, — потішав Славко — так оно зле не буде, лиш будьте терпеливі!

— Я до семинарії мушу пійти! — сказала рішучим голосом Зоня, обтираючи енергічно сльози із своїх синіх очей.

— Ти хоч до семинарії можеш піти, — завидувала сестра Наталка — а ми й до того вже за старі.

— І не знати властиво, що собі тато думає? — замітила Ольга докірливо.

Славко усів на лавку і справді не знав, що на ті всі питання відповісти. Настала хвилька мовчання і з заслоненої комнати долетів знов слабенький плач молодой сестрички.

— У-ве! у-ве! — стала Зоня покривлятися і коли по личку її котили ся дві ясні сльози, уста розширили ся до злобного усьміху.

— От бачите! — замітив Славко. — Зоня вже потішила ся.

— Ага! потішила ся! відповіла она знов понуро.

До альтани надбігли з города молодші сестри, семилітна Мариня і чотиро-літна Клявдзя. Ті вже десь очевидно від слуг дізнали ся також, що дістали ще одну сестричку і зараз тим похвалили ся.

— Я маю сестличку маленьку! — сказала Клявдзя, притискаючи до себе ляльку з відломаною ногою.

— Чи може ту, що на руках тримаєш? — спитав Славко, усьміхнувшись.

— Е! ні! — відповіла мала. — То иньша, така, що кличить.

— Я її буду колисати! — похвалила ся старша, Мариня. — І буду їй сьпіванки сьпівати.

— А ти знаєш такі сьпіванки? — спитав Славко.

— Знаю! — відповіла Мариня і тоненьким голосом просьпівала: „Ой ходить сон коло вікон!“

— І я знаю також — похвалила ся Клявдзя і засьпівала: — „Всі ви, хлопці, баламути!“

Славко засьміяв ся в голос, взяв малу Клявдзю на руки, поцілував і посадив на коліна. Сестри також усьміхнули ся.

— А ти ту малу сестричку, що кричить, любиш? — спитав Славко у Клявдзі,

— Люблю.

— І я люблю — додала Мариня.

— Бачите, то ви ліпші сестри, як ті старші! — замітив Славко і з усміхом звернув ся до старших сестер.

— От, діти ще! — відповіла Зоня поважно.

— Ов, яка мені доросла! — закип собі брат. — Ти ще сама дитина.

— Я вже не дитина, шіснайцять літ маю!

— Ага! то тому ти вже кидаєш так на Дороша очима.

Ся замітка діткнула Зоню несподівано глибоко; она розплакала ся і вийшла з альтани.

— Бе-е-бе! — стала покривляти ся маленька Клявдзя. — Плаче так, як сестличка там в хаті.

— Ай, ти пестійко бабусина! — сказав Славко і поставив Клявдзю на ноги на своїх колінах. — А мене ти любиш?

— Люблю.

— Якже ти вмієш любити?

— От так! — сказала Клявдзя, поклала ляльку на стіл, обняла брата дрібними рученятами за шию і поцілувала єго в уста.

— Ну, коли ти мене так любиш, то я тобі мушу зірвати красну грушку. Ходи зі мною! І ти, Мариню, ходи!

В альтані остали ся Ольга і Наталка. Вони вже не плакали, але з лица були понурі.

— Чи наша Зоня не залюбила ся випадком в Дороші? — спитала ся Наталка.

— Не знаю.

— А чого-ж так розплакала ся?

— От, дитинні примхи!

— Може... То він уже професором?

— Хто?

— А Дорош?

— Ні, він що-йно суплентом буде.

— То кільки плати буде мати на місяць?

— Пятьдесять ринських.

— Ов! то на велике місто за мало.

— Для него одного досить!

— Але коли-б хотів оженити ся...

— То возьме таку, що гроші має, а певно анї тебе анї мене.

— Ти вже маєш свого Горошиньского — замітила Наталка якимсь невиразним голосом.

— Він так само мій, як твій — відповіла Ольга.

— Чейже тепер батько не буде ждати на лучшего жениха для тебе?

— Не знаю. З нашим татом годї що говорити...

— Давнійше приїздили до нас в такий час різні питомці, а тепер нікого не видко.

— По що мають приїздити ?

Наталка не знала, що на се відповісти, встала помалу з лавки і вийшла в город. Ольга лишила ся в альтані, разом зі своїми понурими думками. А жадна з них не мала відваги вступити до хати...

Там же в хаті, о. Левіцький по богослуженю, упевнившись о здоровлю жінки, похажав з люлькою в губах по своїй канцелярії і думав, що чинити. Не брав він собі зросту своєї родини так до серця, як доньки, але й сам перед своєю матерю признав ся, що волів би сина, як доньку. Мати, бабуся Клявдзя, хотіла єму з сеї нагоди багато наговорити, але нині не мала на се часу. І так о. Левіцький остав ся сам зі своїми думками. Він бачив, що й се не добре і се зле, але дальше не сягав думками, будучности своєї родини не старав ся навіть собі уявити. Знати було в єго поступованю щось з магометанського фаталїзму ; він ждав не знати на кого і на що. Одно лиш розумів тепер ясно, що єму треба доконче багато-багато, як найбільше грошей, бо без них загине разом з родиною. І він рішив ся не жалувати ніякого селянина і за треби церковні правити як найбільше.

Що від такого рішення і на другий день не думав відступати, о тім пересвідчився зараз обробований Мошком селянин Козак, котрий жив тепер простим зарібником у своїй бідній хаті і тільки всеї помочи мав, що кушник города і одна корова для дітий. Він прийшов згорблений, з зарослим тупим лицем, зі стеблами соломи в довгім волосю, до канцелярії панотця з сумною вісткою, що его жінка, котру о. Левіцький тому два дні причащав на смерть, померла, і він хоче тепер згодити ся за похорон.

Левіцький усів за стіл, виняв свої книги і питає ся :

— Як твоя покійна жінка називала ся на імя?
Козак стоїть і не знає, що відповісти.

— Як же ти її кликав ?

— Та як же ? „Стара!“ і вже ! — каже Козак так, як би се була річ зовсім зрозуміла.

— А як она писала ся, ще заким вийшла за тебе за муж ?

— Канонїрчиха !

— Ей, ти старий дурню ! — вгнівав ся о. Левіцький. — Жив тільки літ з жінкою і навіть не знає, як она звала ся. То Канонїрчихою єї прозивали по батьку, а батько єї писав ся Чорний. — І заглянувши у метрику о. Левіцький додав : — Називала ся небіжка

Домна Чорна, прожила літ 53, а з тобою 26.
Що даш за похорон?

— Що-ж я можу дати, прошу єгомостя?
— скривився Козак. — Я такий бідний...

— Ну, ти бідний, але й я не багатий.
Даш п'ятку, менше не возьму!

— Єгомость, не маю, бігме не маю! Дам
ринський, кожух заставляю, то роздобуду, але
п'ятки не дам.

— Ну, то ховай собі жінку без мене.
Я покроплю.

— Та як же так можна, єгомость? Тільки
літ бідувала зі мною, тай тої прислуги
їй не віддати? — говорив Козак тремтячим
голосом.

— Як хочеш; або давай, або обійди ся
без мене — повторив о. Левіцький. — Я не
спущу ані крейцара. І я маю діти і я мушу
з чогось жити.

— Возьміть два ринських, єгомость, а
решту вам відробить син один або другий.
Возьміть, панотченьку! — благав Козак.

— Маєш при собі?

— Ні, не маю.

— То йди, перше принеси! — сказав
Левіцький твердо.

І Козак пішов заставляти кожух. Приніс
небавом два ринських, а решту, казав, від-
робить син в осени; буде молотити і кар-

тофлю копати так довго, доки не відробить. О. Левіцький записав собі, що син Козака має єму відробити десять днів в осени і казав старому прилагодити похорон на другий день пополудни. По тім торзі по селі пішла поговірка, о котрій зараз дізнав ся і Славко, що панотець збирає гроші вже для шестої доньки, а тимчасом о. Левіцький, коли розважив свій вчинок, жалував єго якийсь час, але при слідуєчій нагоді зробив так само.

Все те стало ся мов на привіт отсеї маленької істоти, що на хресті назвали її Володимирою. Добре хоч, що маленька „Влодзя“ того всього не розуміла і не знала: инакше жите відразу було би їй дуже гірке. І не знала она й сего, що поява єї на сьвіт спонукала о. Левіцького також до одного вчинку, до якого він перше не показував найменшої охоти. Іменно Ольга, що плакала і сумувала так задля сестрички Влодзі, небавом дізнала ся, що повинна радше бути їй вдячною, бо о. Левіцький на горячу намову бабусі Клявдзі рішив ся вкінци віддати Ольгу за Горошиньського.

— На кого ти хотів ждати? — говорила бабуся до свого сина. — Шість доньок в хаті, адже того не скриєш перед ніким! А Горошиньський чоловік статочний, не надто

молодий, має трийцять три роки, загосподарований. Ольга прийде на готове.

— В моїм роді ще того не бувало, щоби дівчата за учителів виходили — говорив на се о. Левіцкий. — Та най уже побирають ся, коли така Божа воля.

Повідомлений о тім Горошинський прибіг, красно прибраний, чимскорше в дім о. Левіцкого і поцілував его, бабусю і свою суджену в руку. Єго лице, звичайно, сніде, тепер зарумянило ся і він щасливо споглядав на свою суджену, що також немов віджила і стала якась жвавійша. О. Левіцкий приймав Горошинського ласкаво, але без особливших любовщів; за те бабуся Клявдзя скакала коло Горошинського так, як би сама була его судженою, а не єї внука.

— Ну, преці потанцюю собі! — говорила она і рухала ся так жваво, як би танці мимо єї старости зовсім не приходили ся їй тяжко. — А памятайте, пане Горошинський, не забудьте мене попросити бодай до кадриля!

— Добре, пані, прошу вже тепер! — відповів щасливий Горошинський, сідаючи коло своєї судженої.

Зоня кривдувала собі дуже. Такі осьвідчини їй не сподобали ся. „Як би мені мав хто осьвідчити ся — говорила она сестрам, пізнім вечером лягаючи спати — то мусів би

перше впасти передо мною на коліна, потім присягнути, що мене дуже а дуже любить; а ми би потім обоє крили ся з тим перед татом і мамою довший час і аж відтак сказали би їм. А ту стало ся се якось так непоетично, сухо“...

— Проби Бога, аби хоч так непоетично осьвідчив ся тобі хто — відповіла Наталка.

— А! я тепер піду до семинарії, то можу собі почекати і перебирати.

— Почекай, хто знає, чи приймуть тебе. Там зголошує ся таких, як ти, сотками. А ліпша рахуба була би, як тато казав, аби тебе Славко дома вчив, а ти потім іспит складала.

— То ще ліпше! — тішила ся Зоня. — Буду на весілю Ольги.

— Моє весіле буде тихе, може навіть без музики — замітила Ольга. — Годі ставити ся, як нема за що.

Ще сказала Зоня кілька своїх думок і зараз заснула; лише Ольга і Наталка розмовляли до пізна в ночі, думаючи посполу над своєю будуччиною. З третьої комнати чути було часом пискливий плач наймолодшої доньки Левіцких...

ІХ.

Вакації скінчили ся. Петро Дорош вибудував хату і виїхав на посаду до Львова. Генко Левіцький остав ся дома і мав аж на другий курс знову вступити до осьмої кляси. Зоня пішла до семинарії, до чого допоміг їй Горошинський тим, що помістив її у своєї заможної тітки у Львові за дешеві гроші.

Ярослав Левіцький не виїжджав нігде і почав учити дідичевого сина. Що з собою почати, не знав ; думки, висьвячувати ся безженим, немов лякав ся, але і не слухав намови бабусі, щоби їхати до о. Лановича, котрий мав краснудоньку і значне віно для неї. А се, що прийняв ся учити дідичевого сина, оправдував раз перед батьком, котрий троха кривив ся, так : „Іхати, казав він, нігде не думаю, висьвячувати ся маю час, дармо їсти хліб ваш не хочу, — що-ж вам шкодить, коли у дідича зароблюю по 20 зр. місячно ? Я ті гроші вам віддам і собі дещо справлю ; бодай газету запенумерую собі. І не буде мені так скучно, як тепер є у сій глуши заліській, без книжок, без газет, без роботи“...

— Але-ж бо, хлопче, вік твій минає! — вговорював о. Левіцький сина. — Думав бути сьвящеником, а пускає ся на домашнього інструктора! Чи то-ж годить ся?

— Такого „щастя“, як ваше, тату, можу добігти чи скорше чи пізнійше, а чим пізнійше попаду в такі злидні, як ваші, і поступлю собі так, як ви з Козаком, тим лучше для мене і для таких Козаків. Акрасшенешукати таких злиднів!

— Роби собі, що хочеш! — закінчив о. Левіцький, вражений немило згадкою про Козака. — Ти вже давно повнолітний; памятай лише, абись на мене не нарікав.

— На вас не буду нарікати за свою долю, будьте певні! — відповів Славко і хотів вийти з батькової канцелярії, коли в двері вступив саме той Козак, котрого перед хвилиєю згадали. Славко задержав ся в канцелярії.

— Що скажете, газдо? — спитав о. Левіцький, наставляючи Козакови руку до поцілованя.

— Та я, прошу єгомостя, з інтересом.

— З яким?

— Женити ся хочу.

— Та як? в дві неділи по смерті першої жінки?! — здивував ся Славко.

— Годі инакше, паничу — відповів Козак, підвівши свої тупі очи на Славка. — Нема кому сорочки випрати, нема кому зварити,

тай мені самому маркотно. А за жінкою то я ще й дістану дещо, буде лекше.

— Не ліпше-ж тобі — почав о. Левіцький — свою доньку, що служить у Львові чи десь, до дому завернути, най би варила і прала?

— Як би я знав, де она є, то я би їй казав вернути до дому; але за нею і слух загинув.

— То котра? — спитав Славко в батька по німецьки, аби Козак не розумів. — Чи та гарна Анниця, що приїздила раз на Великдень до Заліся, цілком по паньски приодягнена?

— Та сама — відповів о. Левіцький. — *Sie war wirklich sehr schön, aber...* А деж она обертає ся? — спитав ся у Козака.

— Не знаю — каже батько Анниці. — Зі Львова поїхала десь аж під Турка чи до Гамерики, не знаю. Писала якось раз торік, але і реєнтій не знав, з якого то краю лист прийшов від неї.

— Так з ким-же ти хочеш женити ся?

— З вдовою по небіжчику Кіндраті.

— А! то справді добра буде жінка! — почав панотець прихвалювати. — Мусить бути слюб красний.

— Та вже як ласка ваша — говорив Козак вдоволено, як би не той, що першу жінку поховав тому два тижні. — Я з нею умовив ся, ще як мені жінка почала „псувати ся“.

Славко витріщив очі на таке варварство, але батько, полагодивши орудку з Козаком, пояснив синові цілком просто сю безсердечність Козака.

— Ти дивиєшся? Думаєш, що на селі так, як у піснях сьпівають? Хлоп без жінки не витримає, хоч би сам не мав що в рот вложити. Один бувший мандатор а потім війт, що вже давно помер, оповідав мені, що коли селяни не хотіли платити податків, то він замикав їх жінки до арешту. Той спосіб завсїгди показував ся найлучшим, бо селяни зараз склали гроші... — Бачиш, такий бідолаха Козак женить ся, а ти не думаєш, хоч ти все таки будеш мати що їсти і для себе і для жінки.

— Бо я не Козак! — Хиба ви думаєте, що можна оттак раз-два, діставши від панни гарбуза, її забути і другої шукати?

— Чому не можна? — Се-ж звичайна річ, щоденні випадки! Жени ся, поки ще на синоді не ухвалили целїбату.

Того місяця мав бути у Львові церковний синод і газети ширили заздалегідь вісти, що синод має постановити безженність для сьвящеників.

— Заким синод ухвалить, а Рим потвердить, — говорив Славко — я ще буду мав час надумати ся.

Під кінець вересня синод зібрався. О. Левіцький читав „Діло“, передплачене Славком, і сердився незвичайно, що синод може навіть над чимсь подібним радити, як безженність. А полохлива бабуся Клявдзя думала, що вже от-от вийде заборона питомцям женитися, і трохи не виганяла Славка з дому, щоб його на празники і весілля. Він уперто не слухав і з Заліся не виїздив. Але ця справа безженності не виходила йому з думки і навіть гризла його, коли раз мав о тім розмову з Головатим. Було се по тім, як О. Левіцький відчитав у каплиці єпископське послання о синоді. Головатий питався у Славка, над чим там будуть радити, а дізнавшись, що між иньшим і над безженністю, заявив зовсім ясно, що то було би незле, якби і рускі сьвященники були нежонаті.

— Не у гнів вам сказавши, — говорив Головатий — от і ваш батько якби був нежонатий, то може був би цікавий знати, що в селі дієся, та поміг би дещо направити. А так що? присіли його діти, він газдує, як кожний з нас, зводить — як може — кінці до купи, а про своїх парафіян не має і часу думати.

Славко передумував сю річ з ріжних боків, але кінець кінцем добачував у словах Головатого багато правди і отсе його гризло. Коли

він розповів батькови сію думку Головатого, той обурился незвичайно і на таку „єресь“ і на Головатого і на Славка.

— Я тобі раз кажу: не приставай ти собі з тим Головатим, бо хоч він головатий, але проте дурень. Бунтівник, радикал — я єго знаю.

— Що-ж ви будете робити, — питався з глуфом матурист Генко у своїх сестер, — коли питомцям заборонять женити ся? Відпадуть вам найлучші женихи. Ольга ще найлучше зробила, що рішила ся вийти за учителя, а Зоня зі страху захотіла нараз бути учителькою...

Наталка мала справді невеселу міну.

Горошинський, котрий тепер був щоденним гостем в домі о. Левіцкого, набрав по синоді вартости, а сам синод був нераз предметом розмови при обіді і вечері.

Бився з думками Ярослав, але на нічо не рішався. І навіть на весілю Горошинського з Ольгою, котре небавом відбуло ся, зовсім не був чемнійший для захвалюваної бабусею доньки о. Лановича, котра приїхала на весіле, як для иньших паннів, що бабусю дуже журило і гнівало. Поступив собі так, як би для него всі дівчата були однаково милі або однаково байдужі.

Весіле було досить гучне. О. Левіцкий — як Славко на своє зачудованє дізнав ся — позичив гроші від вїйта Костишина, щоби лише

справити відповідне весіле для першої доньки. Славка дуже немило вразили такі близші зносини єго батька з війтом, котрого мав за злодія, але мовчав. То найстарша сестра виходила замуж, годі було перед сьвітом виявляти свої злидні... Бабуся Клявдзя була дуже весела і як обіцяла — так справді танцювала з Горошиньским кадрилиа. Зоня, що приїхала зі Львова на весіле, була також вдоволена і весела; казала, що з Дорошем видає ся часом у Львові, за що Наталка зганила її і порадила уважати на себе. Мала Влодзя в колисці, що найбільше причинила ся до того весіля, не могла ще на жаль брати участи в розривках весільних...

По весілю був дома такий нелад, як по нападї ворога. Славко не міг собі спокійного кутика найти; кілька днів прятали хату і все переганяли єго з місця на місце. Тому він і ходив трохи не цілими днями по селї, та заводив нові знакомости, особливо з парубками.

— Єй Богу! — казав він — нема иньшої ради, тільки перенести ся до двора, куди мене Заборовский вже давно просив. Ту так тісно, хоч Ольга перенесла ся до школи.

— То перенеси ся! — говорила Наталка. — Панна Заборовска красна дївчина... Може її зловиш замість Стефки...

— Ет, не говори! Саме длятого не кваплю ся до двора, що там панна є... Але — додав по хвилі — перенести ся варто, там я мав би велику вигоду і міг би дещо робити.

Однак він не зараз зважив ся на се.

Х.

Цілий вересень і перші дні жовтня Славко лише доходив до двора і просиджував там із Стасьом по дві, по три години. Перших кілька днів більше розмовляв зі своїм учеником, як учив его, бавив ся з ним, та пізнавав, що „в нїм сидить“. Відтак втягав его помалу в науку і скоро замічав у хлопця не увагу і в тому, зараз науку вривав і йшов з ним в сад бавити ся в пилку. Розповідав єму притім дикі історії про Індиян, які затамив ще з хлопячих літ, а правдиву радість зробив хлопцеві, принісши єму Робінзона, котрого той прочитав за два дні, а через цілий тиждень випитував ся о поясненя. Наслідки такого поступованя з хлопцем були такі, що по двох тижнях Заборовский сказав Левіцкому :

— Але-ж пане ! мій Стасьо тепер вас любить більше, як мене, або Маню.

— Коли так, то тепер почнемо вчити ся — відповів Славко. — Я хотїв перше призвичаїти его до себе, аби не дивив ся на мене,

як на свого ворога. Він свавільний, але талановитий.

— Урвитель, пане, кажу вам : урвитель, як рідко. Колись-то мало корови не застрілив, так що я тепер мушу патрони під ключ ховати. А вчора упав з яблінки ; добре, що хоч єму нічо не стало ся. Тютюн де зарве то зараз папіроса крутить. На заяці вже хоче ходити стріляти. Гультай він, пане, кажу вам! Мислить, що як має герб, то і без науки мусить бути паном. Го-го! моспане, повчи ся троха ; не вдавай пана так замолоду, на паньство ще час... Я би дуже вас просив, щоби ви до мене перенесли ся. Дам вам окрему комнату, в мене дістанете все, лише допильнуйте мені Стася. Будете могли спокійно і собі щось робити ; я маю, а властиво Маня має зовсім гарну бібліотеку, можете собі читати. Там і так у вас дома потісно.

— Добре, — відповів Славко — я перенесу ся, але аж коли слота і болото настане.

Але ще слота не настала, як він переніс ся до двора. Розгосподарив ся широко і вигідно в гарній комнаті, котрої вікна виходили на смерековий ліс. Наука Стася йшла гладко, хлопець поважав, любив і слухав свого учителя, не збиткував уже так часто і сам нераз хвалив ся перед батьком тим, чого навчив ся.

Коли Славко лиш доходив до двора, він видав ся з Манею рідко і не дуже шукав її; навпаки — обминав. Але тепер він з Заборовскими обідав, підвечіркував і вечеряв, отже мусів говорити і з Манею. У неї жаль по матери вже значно притих і являв ся найчастійше тоді, коли хто згадав покійницю, — а се обминав і Заборовский і Славко. Що найбільше у Мані подобало ся Славкови, то се, що она прекрасно, з великим зрозумінем грала на фортепяні. Привикнувши до Заборовского і єго доньки, Славко відважив ся раз навіть співати до єї гри. А що в него був дуже приємний барітоновий голос і він сам знав ся на музиці, то з того вийшло таке, що на бажанє і Мані і Заборовского він мусів нераз співати ріжні пісні. І се ще мусів Славко признати панні Мані, що она була з лиця дуже мила, а в поступках своїх і розмові безпретенціональна.

Приїхав раз із сусідного села Мурованки пан Роман Більский, про котрого Славко чув від батька, що він женихає ся до панни Мані. Приїхав відвідати Заборовского, звиняючись, що так довго в него не бував через жнива та ріжні иньші господарські клоцоти. Був се около сороклітний мужчина, черствий ще, румяний, але зі спорою лисиною на голові. В рухах жвавий і надскакуючий, в розмові

о пустих річах невтомимий, притім чоловік бувалий, бо прожив з десять літ за границею та їздив сьвітами. Заборовский в порівнаню з ним виглядав на простого гречкосія старої дати, котрий лише в малій части познакомив ся з новітними справами, читаючи пильно щодня свій Przegląd.

Пан Більский приїхав на бистрім кони, котрого славний родовід знав аж від прадіда єго. Увійшов жваво до сальону, поцілував Маню в руку, привитав ся з Заборовским і допитливими очима глянув на Славка, котрий стояв з боку і не знав, чи виходити з сальону, до чого мав більшу охоту, чи оставати ся.

— Пан Більский! — Пан Ярослав Левіцький! — познакомив Заборовский обох, і Славко остав ся.

Він оглядав Більского докладно і жалував, що така молода і пристойна панна, як Маня, має дістати ся такому пережитому кавалерови. Нехай він буде і добрий чоловік і заможний — все-ж він Мані не до пари.

Розмова цілого товариства не виходила поза щоденні справи. Більский сказав Мані кілька зручних компліментів, она легеньким усміхом дякувала за них, але більше нічого не міг Славко по ній замітити.

— Якже вам подобав ся мій сусід Більский? — питав ся Заборовский у Славка, коли

Більський відїхав. — Правда: сьвітовий, сальоновий чоловік!

— Правда! — відповів Славко коротко.

— Пане! він пів Європи звидїв! — говорив Заборовский одушевлено.— В Мурованці він гостем. Але і гроший видав на свої подорожі — село купив би за них! Тепер, каже, вже єму навкучило ся їздити, але я не вірю, чи довго втерпить на селї. Хиба би оженив ся... А має маєток, о! має!

Славко мовчав, але того дня під вечір мав нагоду розмовляти про Більського з панною Манею. День був погідний і вечір наступав такий тихий, осїнний, що наводить на чоловіка задуму, мов похорон перед часом помершої красавиці. Славко сидїв в огородї в альтанї, на котрій листє дикого винограду приняло вже всі відтїни червоної краски, і вдивляв ся у фотографїю Стефки, котру носив і доси при собі мов на муку. Вдивляв ся в неї, щоб найти собі відповідь, длячого она єму в свій час подобала ся. Дивив ся і думав, але ясної відповіди не находив. При тїм огляданю застала єго Маня, що увійшла в альтану і хотїла зараз вийти, скоро замітила фотографїю в руках єго. Але він зірвав ся і задержав її.

— Прошу, — казав — можете і ви подивити ся на неї... Се она... Я не крию ся. Скажіть менї, чи я мав добрий густ?

— Зовсім добрий! — відповіла Маня, оглядаючи з цікавостію фотографію.

— На красі пізнав ся, а на характері помилив ся. Але-ж бо й справді годї вас, панни, пізнати; або ви занадто звичайні, так що се нас дивує, або ви такі скомпліковані, що ми розуму не доберем.

— Скорше занадто звичайні — замітила Маня, віддаючи фотографію.

— Ви так думаєте? — спитав ся Славко здивований.

— Ну, що-ж? Ми — люди і то більше люди, як ви, мужчини. Круг наших інтересів більше буденний, як ваш. Чи ми тому винні, чи се зле чи добре — в то не входжу; але факт фактом остає ся.

— Тому то я не можу позбути ся гадки, що женщины взагалї більше практичні в житю, хочу сказати: менше перебирчиві у своїх учинках... Чи так?

— Так би виходило... Чи ви не співаєте сего до мене? — спитала бистро, відгадавши тайну думку Славка. — Ні, пане, така дуже практична я не є і здогад ваш не має великої підстави. Се комбінації батька, а не мої. Пан Більський дуже милий чоловік, правдивий сальоновець, але в менї по матери лишило ся досить демократичної крові, щоб я на сальоновість не клала великої ваги. Ви не по-

вірите, як пам'ять на покійну матір мені все пригадує, хто я з роду, як наставляє мене часто недовірливо до всіх „szlachetnie urodzonych“. Мій брат, поручник, дуже зарозумілий на свій герб, батько лише часом нагадує його людям, а я вдала ся в маму-демократку.

— Демократизм не лежить в тім, аби маловажити герби — замітив коротко Славко. — А аристократизм сей, що шукає краси в життю і вміє віднаходити її, також незлий, навіть дуже добрий.

— Я знаю — відповіла дівчина живо. — Демократизм треба ще зазначувати роботою. Бувши у Львові через два роки у тїтки, я пізнала там одного пана, котрий мені докладно вияснив, що се таке демократизм.

— І якою роботою думаєте його зазначити?

— Що-ж я можу тепер робити?

— Е! ні, не кажіть так! Можете щонайменше робити се, що ваша добра мати робила; можете н. пр. мати вплив на батька, щоб він не терпів у селі такого неладу, який є. Розуміє ся, коли пан Більський забере вас нам на другий рік та ще й виїде з села в місто, то з вашого демократизму користи не буде.

— Пане Левіцький, не докучайте мені Більським, — промовила з усміхом, — бо я вам так само і з більшим правом буду докучати

панною Стефкою. Ви самі винні, що она рішила ся вийти за кого иньшого замож.

— Вже вийшла — замітив Славко невідразно. — Недавно читав я в часописи прої вінчанє і дивно було менї, що я прийняв сю вістку досить спокійно.

— Вже вийшла замож? — повторила дівчина і змінюючи голос на більше м'який, додала: — Я властиво не повинна вам докучати...

— Можете, нічого не шкодить.

— Не хочу.

— Чому?

— Бо то вас певно болить.

— У мене досить сильні нерви.

Славкови забагло ся немов висповідати ся перед дівчиною, що пошанувала єго чутє, і став їй оповідати про Стефку. Думає, що зможе оповісти все спокійно а навіть з легким глумом. Тимчасом коли пригадував собі чимраз лучше пережиту подію, голос єго м'як, він уривав і не докінчивши, замовк, та похилив голову в землю.

Настала мовчанка. Маня передумувала, від чого би почати сьвіжу, веселїйшу розмову, але не находила предмету.

Аж по добрій хвилї Славко підняв голову і намагаючись до усміху, відізав ся :

— Правда, який я ще дитинний!... Не дивуйте ся і не сьмійте ся! Я до того перед

рідними сестрами не признав ся, що вам тепер оповів. Менї здає ся, що вам можна було оповісти, а я чув потребу до того. Тяжко носити ся самому із своїми думками.

— Не бійте ся; я вмю оцінити ваші почуття і зовсім не думаю брати їх на глум.

— Є знаєте, люди, з котрими цілими літами жиє ся, а проте чоловік перед ними криє ся; а є знов такі, до котрих відразу має ся довіре. Ви мабуть одна з сих...

— Незаслужений комплімент...

— Менї тепер не до компліментів; я, можна сказати, зробив ся тепер байдужий до всіх женщин, та проте вірю ще, що є між ними щирі люди. Спокою бажаю...

— Борби повинні ви бажати, а не спокою; ви-ж не старець.

— А вже-ж, без борби годі і я її шукаю, я її вже найшов, але не таку, як ви собі думаєте. От з нашим війтом побороти ся, з нашими Мошками, з темнотою — отсе тепер для мене борба, хоч не поетична, але за те цікавійша і кориснійша ніж ті стереотипні, все однакі любовні борби.

— Ви зробили ся песимістом завчасу і без надто великої причини. Се стара історія... Бачите, як спадає листе з клена? А він на весну знов зазеленіє.

— Так-так! Се стара історія, мовляв Гайне, doch bleibt sie immer neu... Але даймо сему спокій! Шкода о тім і говорити! Чуєте, панно Маню? Я числю на вас, що коли мені буде потрібно помочи вашого батька в користь громади, то ви ужиєте свого впливу на него. Правда?

— Буду старати ся.

— Як би ви знали близше відносини Заліся, то вас би така сама лють брала на них, як мене бере, коли думаю про них. Я нераз і зовсім рад з того, що зазнав розчарованя, бо тепер я чую ся більше громадянином, членом суспільности.

І він розповів дівчині про нелад і злидні Заліся, розповів усе докладно. Маня чудувала ся, що сидить у селі, а мало що знає про него.

Пізно в вечір думав Славко над своєю розмовою з Манею і соромно було єму лиш за одно: що виявив перед нею своє розчарованє і жаль. Думав, що се єго піднесе, а тимчасом оно ще єго прибило. Хоч Маня слухала єго із співчутєм, але він тепер підозрівав о недостачу чутя всі панни, навіть Маню, до котрої в деяких хвилях чув довіре.

А тимчасом панна Маня у своїй комнаті грала до пізна на фортепяні і якісь такі самі задумчиві та смутні мельодії, що то старому Заборовському аж навкучило.

— Моя кохана, чому ти не йдеш спати?
— спитав він її, зайшовши до її комнати.

— Вже 11. година.

— Скоро тато хоче спати, то я — розуміє ся — зараз перестаю.

— Не в тім річ, любко, чи я сплю чи не сплю; тільки ти повинна спати! Я такий рад, що ти вже лучше виглядаєш, отже бою ся, щоби знов не змарніла. Ой, моя ти рибко золотенька!

І старий Заборовский обняв доньку за голову та поцілував її в чоло.

— Яюсь не хоче ся мені спати — оправдувала ся донька. — Бачите, тату, яка ніч красна; от місяць над лісом...

— Акурат найліпша ніч до спаня — закінчив прозаїчний тато.

XI.

Скоро перший більший сніг покривземлю, Заборовский урядив лови у своїх лісах. В день ловів уже з рана в дворі стали приготовляти ся для гідного прийняття гостей з міста і з околиці. Мали приїхати кілька урядників із староства і ради повітової, сам староста і сам маршалок повітовий, і деякі сусіди, між ними і Більский.

Ще ніхто з гостей і не заїхав до двора, як рано по селу пішла чутка, котра зараз дійшла і до двора, що злодії обікрали громадску касу; мало бути в ній найменше два тисячі, в тім і гроші, зложені на будову церкви. Злодії виломили вікно, розбили касу і все забрали. Вартівники спали в сусідній хаті і не чули нічого.

Коли о тім дізнав ся Славко, зараз вибрав ся в село, аби вивідати ся дещо близше. Але ще не успів вийти за браму, як на подвірє двора вступив сам війт Костишин, одягнений в кожух, минув мовчки Славка, зняв лише

капелюх і пішов до кухні. Славко вернув ся. Війт хотів бачити ся з дідичем. Мав міну налякану і безрадно.

Заборовский надійшов із стодоли і прийняв війта в канцелярії. Коли Славко хотів іти до своєї комнати, Заборовский сам его закликав :

— Ходіть, пане Левіцкий, послухайте! Може що порадите! А то нечуване, щоби в Залісю такі злодії завели ся! Адже они і мене можуть обікрасти! Чи дали ви вже знати до жандармерії? — спитав ся Костишина.

— Дав, прошу ясного пана — відповів той. — Що-ж мені тепер, паноньку, діяти? Адже я тепер на жебрачу торбу зійду, як мені скажуть всі гроші звернути!

— Які-ж там гроші були? — спитав ся Славко.

Костишин кинув зпід лоба непевними очима на Левіцкого і відповів : — Були гроші податкові, були братські гроші, виратовані з церкви...

— Чому-ж ви грошій податкових не занесли зараз до уряду, а ту тисячку до щадниці? — питав ся Левіцкий.

— Та я хотів нині занести!

— Акурат нині!... Чому-ж не вчера, не предвчера?

Костишин дивив ся лютими очима на Славка.

— Чого-ж ви хочете від мене? — питався Заборовський.

— Порадьте, паноньку, що робити?

— Почекайте, може гроші найдуться — втихомирював Заборовський.

— А коли не найдуться? — допитувався вїйт.

— Ну, то пропало!

— Нещасна громада, — замітив Славко — одна біда за другою. До кількох місяців — оркан, зливи і гради, пожар церкви, лихі жнива і крадіж громадських грошей. Люди мусять третій раз платити податок... додав ще Славко нарочно.

— Як третій раз? — здивувався Заборовський.

— Пан вїйт скаже вам, як — відповів Славко.

— Та я нічо... прошу пана... от жартують собі панич — оправдувався вїйт. — А мені тепер не до жартів. Але я вже мушу йти; може жандарм прийшов — сказав вїйт і зараз винїсся.

Жандарм справді небавом явився в селі і пішов оглядати місце крадежи; казав спроводити вартівників і замкнути їх, аби не втікли; а сам став оглядати з середини і з надвору стїну, до котрої була прибита громадська скарбона. Видко було, що злодій силувався перше відбити скарбону від стїни, щоб її цілком

забрати, а коли єму се не вдало ся, скарбону на стїні лишив, але розбив її, що єму видко лекше пішло. З надвору один гак, котрим була примоцована скринка до деля, був відігнений. Жандарм найшов там малий кусень кожуха, а на відігненім кінци гака троха вовни; очевидна річ, злодій при роботі спішив ся і завадив кожухом о гак. Найдений кусень кожуха жандарм незамітно сховав.

Оглянувши місце, він переслухав усіх підозріних людей, котрих єму вказав вїйт, перетрусив дві хати, і зараз вибрав ся в дальшу дорогу.

Ідучи попри двір, він бачив, як саме в ту хвилию заїхало там кількох панів з міста, між ними і староста і повітовий маршалок. Жандарм уважав потрібним подати старості і люстраторови Дзюбиньському до відомости крадіж у громадській касі.

Всі панове дивували ся незвичайно, але звісно, не могли нічого порадити. Жалували вїйга, що має такий клопіт, і брали все на карб „wyrzutków społeczeństwa“, які тепер на жаль всюди завели ся з причини безвіря і радикалізму. З жандармом не балакали нічого, злодій мало обходив їх, бо спішилися на обід; один лиш люстратор повітовий і з обовязку свого і з очевидної цікавості став випитувати жандарма о тім, що сей вислідив. Славко бачив

сю сцену і не втерпів, щоб не приступити до них. Буцім хотів привитати ся із знакомим люстратором, а по правді бажав почути дещо з оповідання жандарма. Сей оповідав, що ніяких познач не найшов, лише кусень шкіри, очевидно із злодійського кожуха.

Почувши се, Славко прийшов нагло на дивний здогад; але не відважив ся єго виявити при люстраторі, тільки аж коли жандарм вийшов з двора на дорогу, здержав єго:

— Я би вам, пане, хотів сказати в справі сеї крадежи свій здогад. Очевидно застерігаю ся, що нікого не хочу підозрівати, але сказати я повинен.

— Прошу — казав жандарм. — Я вам навіть буду вдячний за се.

— Рано був ту в дворі війт Костишин, одягнений в кожух, і коли добре тямлю, на рукаві у него була видерта шкіра, так завбільшки, як сей кусень, що ви показували.

— У війта! — дивувався жандарм. — То не може бути! Такий порядний чоловік!

— Я не кажу, що він не порядний, але що вам шкодить, вступити ще до него і так мов від нехочу придивити ся?

— Розуміє ся, піти — піду, але я не вірю, то не може бути...

— Підіть, підіть! — просив Славко. — Я маю таке підозріне і вважаю своїм обов'язком, сказати вам се.

Жандарм вернув ся до вїйта, і зацікавлений і притім заклопотаний, бо не знав, що робити, коли би справді здогад Левіцкого показав ся правдивим. Застав вїйта коло сто-доли в кожусі. Оправдав ся, що забув ще випитати ся деякі подробиці про вартівників, отже вернув ся длятого. Був притім такий спокійний, як би ніякого підозріння не мав; але скоро вивідав ся від вїйта, що потрібно, і вийшов на дорогу, лице єго виявило і здивованє і радість і заклопотанє. На рукаві вїйтового кожуха побачив справді вирване місце, до котрого найдений кусень шкіри зовсім надавав ся...

Що діяти? — —

Вїйт Костишин, знана права права рука старости і маршалка при всяких виборах, чоловік, на котрого у всяких політичних справах можна було старості напевно спустити ся — він злодій!...

Се так дивувало жандарма, що він спершу лякав ся увязнити вїйта. Але годі було довго надумувати ся. Він завернув ся ще раз до хати вїйта, вже з дороги.

Вїйт здивував ся, чого жандарм ще раз приходить. Але сей тепер не випитував ся єго

привітно, тільки схопив кожух з лавки, що єго вїйт перед хвилею скинув з себе, станув з ним у дверех, приміряв вирваний кусень кожуха до дїри на рукаві і заким стрівожений вїйт і єго жінка опамятали ся, сказав твердо :

— Я вас арештую! Ви украли гроші! Кажіть зараз, де они?

— Я украв?! — відповів Костишин тремтячим голосом. — Звідки на мене така напасть?

— Але то ваш кожух?

— То кожух не мій, а наймита!

— І ви ще крутите? Жінко, прикличте мені зараз наймита! Ну, чого стоїте?! — крикнув жандарм. — Наймита мені прикличте!

Прикликаний наймит мимо знаків Костишина потвердив, що то кожух вїйта. — Куди мені до такого дорогого кожуха! — казав невинно і здивований невміру.

Жандарм казав наймитови прикликати присяжних, а сам взяв вїйта на випит. Костишин не признавав ся до нічого, вїйтиха гірко плакала, але жандарм проте велїв замкнути вїйта до громадского арешту. Відтак перетрусив ціле вїйтове господарство, але гроший не найшов. На сїй роботі минуло єму ціле полудне і він, добре утомлений, впросив ся на ніч до учителя Горошиньского, бо хотїв ще на другий день вести далі слідство.

Чутка про арештоване вїйта розійшла ся блискавицею по селї і люди до пізного вечера вистоювали на улицях та оповїдали собі сю чудну новину. Одні вірили, другі не вірили, але всі то більше то менше радували ся, що така пригода трафила ся першому богачеві в селї. Однак они немов не розуміли вартости украдених грошей, зложених ними самими. Один Головатий, посердившись з годину, не втерпів, щоби не піти до громадского арешту та подивити ся ще у закратоване віконце. Хоч вечером не міг там нічого побачити і навіть не чув нічого, але вже було єму на серцю лекше. Хотїв ще побігти до „попового панича“ на розмову, та нагадав собі, що він тепер на гостинї в дворі, то ледви чи міг би бачити ся. — Писар і на очи не показував ся нікому.

А в дворі вечером по ловах було весело. Всї мисливці сидїли за багато обставленим столом, гостили ся, пили і розмовляли. Очевидна річ, о пригодї в селї було також багато бесїди. Всї знали, що вїйт увязнений.

— І хто би був по нїм сподївав ся! — дивував ся маршалок, сїдаючи із старостою, з Заборовским і Більским в сальонї за столиком коло чорної кави, коли інші гостї так само позбирали ся в малі гурти та забавляли ся, хто картами, а хто розмовою з панною

Манею (она мала нині багато поклонників) або з ким иньшим.

— Ано, — казав староста про вїта — коли він злодій, то нехай іде до криміналу! Тепер він нам не потрібний...

— Оповідав мені директор мого сина, пан Левіцкий, — замітив Заборовский — що Костишин два рази податки вибирав від людей.

— Не може бути! — дивувався староста. — І є на то сьвідки?

— Є, Левіцкий вичислив мені кількох.

— А то бестия! Ану, будьте ласкаві, де той Левіцкий? Варто би єго розпитати ся. Ну-ну, чи бачив хто таке? Такий лайдак!

Заборовский прикликав Левіцкого, котрий розмовляв з люстратором, — і Левіцкий засїв з панами до розмови.

Оповідав їм все, що знав про заряд Заліся, згадав між иньшим про санітарні зарядження Костишина, з чого всі пани мали велику потїху (пан Більский казав, що то було аж „знаменито“), і вкінци дозволив собі на замітку, що уряди повітові не мають понятя о тїм, що діє ся по селах. Замітка була колюча, і пан староста з маршалком повітовим почули ся ображеними. Завважав то Славко в одній хвилі по їх мінах, і щоби оправдати свої слова, додав:

— Я не перечу, що у наших властей добра воля є, але раз: трудно їм все знати, коли

сидять у місті, а друге: они дуже часто помиляють ся в доборі людей по громадах, котрим дають також власть у руки.

Панове урядники могли тепер сперечати ся із Славком; він їх виправдав, не дуже — не дуже, але все таки виправдав. Повітовий маршалок перший відізвав ся:

— Позвольте, пане Левіцький, спитати ся вас: чи вся теперішна молодіж оттак собі нас старих має за нездарів, що нічого доглянути не вміємо або не хочемо.

— Го-го! теперішна молодіж! — закинув староста.

Славко зрозумів глум у словах маршалка і відповів:

— Ні, пане маршалку, є між молодежию всїлякі так само, як і між старими.

— Як і між старими! — вирвав ся Заборовский. — Де хто перше чував за соціялістів, за радикалів! А нині: Бога нема, власности нема, всьо спільне, всі пани, а робити нема кому!...

— Правда! — потвердили староста і маршалок.

— За границею ті гасла, лише не так страшно стилізовані, дуже часто можна чути — замітив Більский. — Возьмім приклад: такими побожними, як церква жадає, ми певно не є.

— Ну-ну; трудно-ж, аби ми були такі, як селяни, — сказав маршалок — але ті гасла не для нас.

— У нас і не приймуть ся в масі, коли 70⁰/₀ маємо анальфabetів! — додав ще Більський. — Вже то коли молодіж за се на старих нарікає, то має рацію. В Швайцарії я не стрічав неписьменного; кождий умів читати і писати.

— Від Галичини ще тільки маленькі краї: Буковина, Дальмація і Черногора, мають більше анальфabetів — відізвав ся Славко.

— Добре вам казати: анальфabetи — анальфabetи, — говорив староста — та звідки грошей взяти на школи, звідки взяти учителів! Адже поступ є!

— Безпечно, поступ є! — відповів Славко. — Але мимо того поступу скрізь біда страшена, особливо між нашим руским людом і як відомо панам, є люди, що приписують се лихій господарці польської інтелігенції, котра має власть у краю.

— І ви, розуміє ся, тому вірите? — замітив глумливо маршалок.

— Особливо, що руский нарід передовсім скривджений! — докинув староста.

Славко сердив ся щораз більше.

— Чи я вірю чи не вірю тим людям, — казав він — то менше з тим. Я-ж такий мо-

лодий і незначний чоловік, що всего докладно не можу знати і рішати такі справи також ні. Але я проте таки можу вже мати свою думку.

— Розуміє ся! — сказав Заборовский.

— Отже яка ваша думка? — питав ся цікавий староста.

— Богато говорити...

— Ну, але преці як ви думаєте?

— Я думаю, що Поляки не уживають своєї власти і сили так, як повинні. В теорії, при бенкетах, люблять „братний“ руский нарід, але на ділі обходять ся з ним як з ворогом. Маєте силу, маєте власть, а в нас що? Недавно панщина, неволя, нарід ще й тепер несвідомий, інтелігенції мало, провідників ще менше... Ту треба помочи, опікч, справедливости.

— Чи ви думаєте, — спитав ся староста — що правительство або Поляки можуть постарати ся, щоби Русини в Галичині стали відразу рівно з другими сильні, т. зн. рівно богаті, рівно просвічені, рівно вироблені політично і социяльно?

— Пан староста має рацию! — докинув маршалок, глянувши з маловаженем на Славка.

— І я кажу, що пан староста має рацию — відповів Славко.

— І що з того? Конституция для всіх однакова, воля і Русинами дорабляти ся! — сказав маршалок.

— В тім і лихо, — говорив Славко — що конституція така як наша не для всіх має однакову вартість; для культурного народу она щастем, для некультурного нещастем.

— Може російський абсолютизм вам би більше подобав ся? — нападав маршалок.

— То ні, пане маршалку; але що я ма-буть не помиляю ся, то всі бачимо, коли подивимо ся на ту нерівну борбу, яку тільки в ріжнонародній Австрії можна бачити: під крилами конституції, свободи і гаслом любови до свого народу майже безоглядне поборюване другого народу, з котрим доля судила сусїдувати або і в суміш жити. Ви маєте силу, значить: за вами і справедливість, але яка та справедливість?

— Добре каже! — замітив Заборовский.

— Армія інтелїгенції вашої взяла провід трохи не у всіх наших містах і місточках і господарить собі у свою користь, а не в нашу.

Маршалок ставав нетерпеливий. — Хто-ж тому винен — почав він — що ваша руска інтелїгенция, в більшій части сьвященики, розкинені по тисячах сїл, проводить жите на дрібних клопотах житєвих і відзиває ся тільки рідко з сїл, частїйше плаксивим голосом, як голосом одушевлення воєнного і побїди? Ваша інтелїгенция роздерта між собою на два ворожі табори, віруючих і невіруючих в будучність на-

роду, народовців і ренегатів, що безнастанно воюють між собою. Хто тому винен, чи Поляки чи наше правительство, що ви тратите більшу частину своїх сил на домашню борбу і спинюєте свій власний розвій! Ваш поступ — то поступ лїнивого вола в порівнаню з поспїшним поїздом! А ми не маємо потреби тягнути вола за роги.

— Правда, пане! — перебив єго Славко. — Та коли-б у Поляків платні ренегати довгі лїта впоювали безнадїйність на будучність народу, так як у нас, — колиб розвій вашого народу поза границями Австрії, в Росії, спинили так безусловно, як наш, — колиб ваш побит економічний був такий лихий, як наш, — то ви певно не мали би тїльки охоти до борби з нами як маєте. А проте наш нарід жиє; чей не заперечите, що велика частина нашої інтелїгенції бажає житя народу і мїряє ся з вами що сили.

— Ненавистию, а не роботою! — вколлов маршалок.

— Ненавистию, виснованою з історичних подїй — боронив ся Славко.

— Які ваші ідеали? — приступав щораз острїйше маршалок, а староста і Більский тимчасом з усміхом прислухували ся суперечці.

— Наші демократичні ідеали певно більше варті, як заскорузлїсть нїби-аристократів,

як їх маловажене хлопа, як бережене власних кастових інтересів і традицій! Від коли ви стали на серію дбати о свій люд? Прошу мені відповісти!

— Певно, скорше як Русини.

— Ледви! — відповів Славко.

— Ненависть і завзятість розгніваної слабої дитини — от оружје Русинів!

Староста вважав потрібним вмішати ся тепер в сю суперечку спокійною заміткою, що правительство австрійске в році 1890 дало початок до полагодження руско-польских відносин. На се не Славко, лише Більский відповів, що думає інакше: правительство приглядає ся спокійно борбі і вижидає мира між суперниками, стає при нагоді по сій або по тій стороні, звичайно по стороні сильнійшого, або заховує ся зовсім байдуже, лишаючи народи на волю судьби. Тимчасом на думку Більского, коли би вся амбіция Поляків і Русинів лежала в тім, щоби з тих 70⁰/₀ анальфабетів поробити людей письменних, то Поляки і Русини на довгі літа мали би стілько роботи, що їм відхотіло би ся борби і посягання на чуже добро.

— Ні, пане Більский, — перечив ся маршалок — *si vis pacem, para bellum**) — се одно і природне і правдиве!

---

*) Хочеш мира, то готов ся до війни!

— Біда тільки в тім, — замітив ще Славко — що ваше військо, уживане до тої війни, складає ся дуже часто з таких вояків, як наш вїйт Костишин... Їх ще й старшими роблять...

Колючі слова Славка поцілили добре, так що маршалок і староста звели зараз розмову на що иньше. Не хотіли запускати ся в дальшу бесїду, котра ставала щораз дразливійшою.

— Руска молодїж складає ся із самих політиків — закінчив староста. — Чому ви, пане Левіцкий, не вчили ся на адвоката, тільки на сьвященника? Шкода вас!

Але прощаючи ся з господарем, староста ще иньшу думку сказав про Левіцкого: — Пане Заборовский, ви радикала тримаєте собі дома.

— Ну-ну, — успокоював его Заборовский — радикал і сьвященик в одній особі... ні, він не радикал... Але добре учить мені хлопця.

Тимчасом сей учитель дїдичевого „хлопця“ стояв сам коло фортепяну, переглядав ілюстровану газету та передумував свою розмову з панами. До него підійшла на хвилю Маня і здивувала его словами: — А то ви добре боронили своєї справи!

— Ні, зле боронив, тепер бачу. Ви чули нашу розмову?

— Чула дещо. Я вас обсервувала. А як ви виглядали!

— Як же?

— Такі запалені, завзяті, аж страшні! Так вам очі сьвітили ся!

— Я такий страшний?

Але Маня на се вже не відповіла, бо в тій хвилі надійшов Більський, щоби попрощати ся з нею. — —

Гості відіхали до дому. Північ уже давно минула.

Славко довго ще не міг заснути. Він сердив ся на маршалка, що своїми доказами нераз загнав его в кут; не міг не признати правди неодній его замітці, але все таки боліла его та правда. І що з того виходить?— завдавав собі питанє. — Треба праці і праці! Се одинока розумна відповідь ворогам.

Коли в духовній семинарії він незвичайно пильно вчитував ся в історію руского народу, а часописи читав усї за порядком і в читальни заводив горячі суперечки з противниками, єму здавало ся, що треба тільки піти на село і вже в роботі для народу ніхто его не перепинить. Тимчасом рік життя по скінченю семинарії, знакомства з ріжними людьми, і теперішні досьвіди в Залісю переконалиего, що се так легко не йде, як єму здавало ся. Заким почне ся в яким нашім селі

орати на зерно, треба перше довгі часи чистити ґрунт.

Але проте Славко не міг жити без ціли; втративши суджену, він бажав бодай чимсь зайняти ся, чимсь таким, що поривало би єго душу, єго думки, щоб не мав часу думати о своїй втраті. І він журился, пізнавши відносини Заліся, що робота в тім селі не по єго силам. Що занашувало ся довгі літа, то треба що найменше стілько літ і направляти, хиба що зложать ся якісь непередвиджені корисні випадки. Таким випадком було безперечно й арештованє Костишина; хоч він покрав громадські гроші, котрі готові і пропасти, але певно тепер усунуть єго з вїтївства, а се вже само річ велика.

Вставши досить пізно зі сну, Левіцький пішов відвідіти сестру Горошиньску. Зараз на вступі почув чудну новину, що Костишин в ночі утік з арешту: жандарм передав був ключ від арешту єго своякови, знаному славному радному Андрієви; а той — видко — не богато думаючи, випустив вїта з арешту. Вийшло з того лихо і для него.

Вже пополудни розійшла ся по селі вість, що Костишина переловлено в селі, що найдено гроші, хоч не всі, в Андрія Костишина і що єго також арештовано. Поїхали собі

оба свояки, як пани, до арешту в місті. Ціле село мало з того велику потіху.

Коло відїзджаючих злочинців був також Славко і Головатий. Головатий кланяв ся за відїзджаючим возом і бажав Костишиним, щоби не вернули ся ніколи. А відтак звернув ся до Славка і каже :

— Якже буде тепер, паничу? Треба щось починати.

— А вже-ж треба. Чи ті крадені гроші були в облїгациях... таких паперах?

— Я знаю... Не в паперах, тільки готові сотки і десятки.

— Чомуж їх братство не дало до шадниці?

— Говоріть! або я їм то раз казав? Не вірять; кажуть, що пропадуть. Ліпше, як лежать без процентів...

— Дурний нарід!

— Ба! звідки було єму розуму набрати?
— спитав ся Головатий.

— І то правда.

-- Зайдіть до мене, паничу, в неділю, Ви знаєте, що я в Коломиї був на вічу?

— Але?

— Був. Я читав у *Хліборобі*, що ви мені дали, що має бути віче і поїхав. Прийдіть, розповім вам. Я вже так давно з вами не бачив ся...

— Добре, добре; я прийду... я вже читав о тім вічу в газеті. Подобало ся вам?

— О, ще й як! Я казав собі ту газету посилати. Зайдіть до мене, прошу, бо мені до двора ніяково. Я скличу людей.

ХІІ.

Надійшла зима.

Тиха, мелянхолійна сільська зима. Сніг покрив білим покривалом усі низенькі хати Заліся, одягнув по сьвяточному убогі загороди, застелив болотнисті дороги і пусті поля — село стало на вид чистійше, але zarazом і скучнійше. Менше руху на селі, менше новин — дрімота зимова...

Славко відчував сю сільську нудьгу дуже. Довгі проходи по околиці, котрими убивав час і розважав себе літом і осеню, тепер відпали — треба було сидіти дома. Роботи такої, щоби було чим заповнити цілий день, не мав. Учив Стася Заборовського, помагав троха своєму братови Генкови при науці, але проте вільного часу оставало ся єму ще багато. Ще день, як день, минав ся скоренько — і так був недовгий — але прийшло ся вечером, хоч по стінах драпай ся з нудьги. Видобув Славко свою цитру, на котрій вивчив ся грати в семинарії, переграв усі композиції, до яких мав ноти, поставив цитру

гарненько на шафу і забув її. Нових композицій не мав, а старі повторяти єму навкучило ся.

— Ви нудите ся, — замітила раз панна Маня — правда?

— Нуджу ся. Але й вам, панно Маню, скучно, — правда?

— Правда.

Обоє усьміхнули ся.

— Приємний з мене товариш, що не придумаю ніякої розривки для вас...

— Я сама не знаю, що ви за розривку могли би придумати!

Справді, Славко не знав, як панну Маню забавити. Довірочних розмов, крім тої по вінчаню Стефки, більше з нею не заводив, а навпаки, як спершу вважав її за одиноку особу, перед котрою міг говорити щиро, так тепер замкнув ся і навіть дивував ся, по що перед нею висповідав ся зі свого розчаровання. Очевидно, перше чув потребу перед кимсь виявити свій жаль, а тепер уже сеї потреби так дуже не відчував.

Сю зміну в єго настрою замітила Маня дуже добре і також стала перед ним менше щирою, вже лякала ся зачинати з ним розмову про особисті справи. Але се її таки гнівало, що він так мало звертав на неї увагу. Она кілька разів придивляла ся собі уважно

в зеркалі а відтак і своїй фотографії, щоби відповісти собі, чи взагалі може який молодий мужчина бути зовсім байдужним супротив неї — і не могла найти причини, длячого би можна так її маловажити, як маловажив Славко. Ні, зле сказано... Він не маловажив її, був навіть дуже чемний, але чому такий холодний? Що він у тій своїй Стефці найшов такого невиданого, щоб так за нею побивати ся?...

І она раз в листі до тїтки у Львові написала між иньшим таке: „Наш Стасьо здоров і вчить ся тепер дома. Учить его син нашого пароха, окінчений питомець, чоловік розумний, досить приємний, о Стася дуже дбалий, але якийсь знеохочений до житя. Мав суджену, панну не дуже бридку і не дуже гарну, котра его покинула, і тому він тепер такий скучний. А я так нераз нуджу ся, дорога тїтко, так би хотїла з кимсь говорити багато-багато, сьміяти ся а най би вже й плакати, аби тільки не відчувала такої пустки довкола! Тато має свої вічні клопоти з господарством і не хоче знати того, що менї придала би ся яка розривка. Я щось троха помагаю нашій господинї Кристиньській, але та менїй не дає до всього мішати ся. А ту часу вільного тільки — тільки! Я жду і сама не знаю, на що“...

Тітка відписала, щоби Маня приїхала до неї по Різдві. Хоч з карнавалу не скористає, бо в жалобі, але все буде їй веселійше. На таку раду Заборовський не хотів пристати, казав, що доньки з дому не пустить, бо сам не хоче жити як на пустині; донька то сама бачила, що не годить ся батька покидати хоч би на короткий час, але таки випросила собі в него „відпустку“ бодай на тиждень.

— Добре — сказав батько — але аж по Різдві. Чи ти мене вже не любиш, що хочеш мене покинути?

— Але-ж люблю, тату!

— Ой, ти! — погрозив батько і поцілував її в чоло.

Слазкови о стільки було відраднійше жити в Залісію, як Мані, що він мав у селі родину, мав ціле село знайомих, котрими міг займатися в потребі. Він і відвиджував свою родину трохи не щодня, раз був у батька, другий раз у Горошинського, і хоч розмов не чував там таких, щоб єго дуже займали, та все якось час минав ся.

Бабуся Клявтия розповідала про давні часи і про знайомих, викладала карти, плела панчохи, або бренькала на старій гітарі старі пісні для успокоєня малої крикливої Влодзі. Та гітара лежала занедбана на поді приходуства вже довгі літа, аж зовсім случайно

відкрив її Генко і нею спробував успокоїти плаксиву сестричку; проба повела ся дуже добре, сестричці сей бренькіт дуже сподобав ся, бабуся пригадала собі давні часи, як ще грала на гітарі, і так тепер маленька Влодзя трохи не що дня мала старосьвітський домашній концерт. Батько починав часом із сином розмову про політику і ніколи не міг з ним погодити ся; мати бавила діти або порала ся коло господарства, зовсім не виявляючи цікавості до політичних суперечок свого мужа з сином; Генко пустував з сестрами Маринею і Клявдзею, а Наталка читала романи з бібліотеки дідички. Про сю дідичку було не раз багато розмови, хоч і не знали нічого цікавого про неї; більше зацікавлював цілу родину кожний лист від Зонізі Львова, а вже зовсім весело було в хаті, коли прийшов Горошинський з жінкою, обоє вдоволені з себе і з життя. З ними вступала в хату якась більша надія і вірада. Звичайна річ: прикро в товаристві, коли внім находять ся люди зажурені або пережиті, а веселійше стає, коли прийдуть люди, що зі щасливим усміхом споглядають на світ і з довірем дивлять ся в будучину. Тоді у Левіцких складала ся зараз партия преферанса, бабуся підсувала висше окуляри на ніс і не раз трохи не сварила ся, коли їй карта не йшла, так як би тому

хто був винен. Славко завважав притім, що жінки страх не любили, дати себе побити при картах, і зовсім не соромили ся в потребі дещо „покрутити“ при грі, аби лиш на своє вийти. Бачив він се особливо у бабусі, усьміхав ся іронічно, але не псував їй забави. При таких родинних сходах перемелювало ся наново давно знані новини, пригоди і пляни на будуче; забава протягала ся не раз і до півночі — і відтак усі лягали вдоволені спати. Звичайно-ж Левіцкі лягали досить скоро спати — і тоді Славко не мав що дома діяти та вертав ся до двора.

— Що я справді мудрого роблю, — думав він собі тепер — що оттак жию з дня на день і бою ся думати о тім, що зі мною стане ся? Отупів я, чи що за мара?... Вкінці можна так жити і рік і два, але що потім?... Можна і в селі дещо починати, та по що починати, коли нема певности, що й до кінця се доведу? Або-ж я тут буду до смерти жити? — —

Так, але кудись треба було час подіти. І Славко, де міг, там єго подівав.

Заліські селяни дуже відчували потребу щирого дорадника, а що жадного иньшого в селі не було, то вдавали ся до Славка і з такими справами, в котрих він не знав, як і порадити. Щоби всім догодити і помогти,

він мусів би бути і лікарем і правником і господарем і Бог знає чим — а тимчасом він так мало знав того, що в житю селян потрібне! З того всего, чого в школах учив ся, і десятої частини не міг ужити для добра людей. І се єго нераз лютило. Шкода літ і праці на таку науку, з котрої і самому хісна мало, а другим уже зовсім нема. А селяни помочи і поради домагають ся, потребують її доконче, без неї кроку не можуть ступити.

Славко був часто у великім клопоті, коли селянин прийшов до него з „папером“ з суду о пораді, або селянка добродушно питала ся єго о лік „на печінки.“ Він здогадував ся часто, що певно не печінки її болять, хоч після мужицкої анатомії чоловік ледви чи й має що більше в собі як самі печінки, але очевидно сам нічого не міг порадити, хиба відсилав хору до доктора, а та й не думала єго слухати. Так само було й з єго правничими порадами; селянам ними не поміг, хиба сам зискав то, що пізнав їх потреби.

Ще якби селяни знали розповісти розумно, чого їм потрібно, то скорше й порадив би їм, а то они розповідають, як діти; відгадувати треба, що їх болить. А не відгадаєш або не догодиш, відвертають ся або й гнівають ся.

Прийшов раз до Славка селянин троха підпитий.

— Дай Боже добрий-день!

— Дай Боже здоровля!

— Що скажете, газдо?

— Я до вас, паничу, як до тата рідного. Нема в кого порадити ся, тільки ви одні в селі.

— Чого-ж вам від мене потрібно?

— Як до тата рідного приходжу до вас, паничу, бо не можу витримати. І єму і собі смерть зроблю, щоби на другий раз не зачіпався.

— Против кого ви се говорите?

— Против кого-ж, як не против него? Збив мене, паничу, так мене збив, на землю кинув....

— Та хто такий, коли, як?

— Коли? Вчера сночи! Іду я від Мошка, а вже було троха пізно, іду я, іду, тримаю гуску соли за пазухою — і нічо! Іду...

— А кільки в Мошка порцій випили вчера?

— Присяй Богу, іно три! Чекайте, зараз вам скажу: я поставив квартиру, потім Сеньків Іван — знаєте? — далі... чекайте... Козак... і ще хтось... от не пригадую собі. Але, бігме, паничу, я не був паний, борони Боже!

— Ну і що далі?

— Так іду я собі, іду іду, несучу гуску соли за пазухою... аж ту коло перелазу Дорошихи дивлюся, хто іде? він іде!

— Та хто такий?

— Хто? Дорошихи син, Іван, той, що з війська в осени вернувся, а брата має у Львові!

— І що далі?

— Що далі? Вибив мене, взяв і вибив мене!

— За що?

— Вибив так! раз поза уха, другий раз поза уха, на землю кинув і пішов.

— Але за що, питаюся вас.

— То знаєте, паничу, ще за єго небіжчика-тата... Мав я з ним процес...

— І хто виграв?

— Він, щоби в гробі перевернувся!

— Ага, тепер розумію. Ну?

— Так іду я коло перелазу Дорошихи — тої вдови знаєте? — дивлюся, іде він. Я до него: „А! добрий вечір, пане Дорош! Добре, що я вас здивав!“ — А він мені на то: Чого вам, каже, треба від мене? А мене взяла така лють: Чого мені, кажу, треба від тебе? Ти не знаєш? А щож, ти не гадаєш направити тої кривди, що мені твій тато зробив?“ — Відчепіть ся! — він мені так. „Не відчеплю

ся, кажу, най ту згину, а не відчіплю ся! Добре, що я тебе здибав.“ Тай за рукав его хап! А він вирвав ся тай в ноги! Гов, чекай, не втікнеш мені, пташку! І як вийму гуску соли, як кину за ним, а в нім аж гепнуло. Маєш за твого тата! А він тоді до мене та за ковнір, як тарахне сюди-туди, а потім в сніг...

— Чого-ж ви від мене хочете? — вже знетерпеливив ся Славко.

— Я до вас, паничу, як до тата рідного: зробіть мені право, я вам і заплачу, а до криміналу мушу его всадити!

— Та за що?

— Як, за що? Най покутує за свого тата і за себе!

Славко підійшов ближе до п'яного і відповів ему грізно: — Я вам зроблю таке право, що не Дорош, а ви підете до криміналу? Розумієте?

Селянин отворив широко очи: — Так ви кажете? Фі-ю-фі! Бувайте здорові!

Обернув ся і пішов, а Славко засьміяв ся. Мав одного ворога більше; вже на другий раз не прийде до него як до „тата рідного.“ — —

Сю сцену з п'яним селянином він розповів ще того дня Мані; думав, що її тим розвеселить. Але она тільки усьміхнула ся і то

так якось милосерно, як би жалувала Славка або селянина. Се здивувало его і він замовк.

— Проза життя... замітила она коротко.

— Звідкиж узяти поезії життя?

— У п'яних селян її не знайдете, а коли й знайдете, то ся поезія буде п'яна.

— Тверезої поезії нема— відповів Славко, граючись словами.

— Так, однак упитись можна не лише сивухою, але й шампаном.

— Наслідок зовсім той самий, похміле однакове.

— Але п'є ся неоднаково.

— Звідки-ж шампана взяти?

— Треба собі заробити.

Славка інтригували її приспівки Манї. Що она хотіла ними сказати? Шукати вдоволення не в простих розривках або й роботі, а в якихось вишуканих?... „Кокетка! — прийшло йому на думку — як всі Польки. Пильнуй ся, Славку!“

— В Залісю шампана не дістати...

— В Зільбера певно ні... відповіла на то дівчина, замовкла на хвилю, а коли Славко не відзивав ся, додала: — Прошу вас, пане Левіцький, поясніть ви мені се! Ви так все на розум берете, отже що ви мені на то скажете? Молодість — то капітал, н. пр. сто тисяч. Дістає ся сей капітал, можна

сказати, без заслуги, сам приходиться і не минає ся якийсь час, н. пр. від 20-го до 30-го року життя, немов жде, щоби з него витягнути як найбільші користи. Що робити, щоби сей капітал як найбільше визискати, як найбільше процентів зібрати?

— На старість?

— Не на старість; про старість молоді люди не думають. Чи ви думаєте, що з вами буде за трийцять літ?

— Ні.

— І я ні; не думаю навіть, що зі мною буде за десять, за пять, за два роки; найдальше сягаю думкою на кілька місяців, на рік; на такий час можна ще якісь пляни снувати, а на дальший час трудно.

— Се дуже справедлива замітка.

— Добре; отже що почати з молодістю? Чи її пильнувати, щоби як найдовше цвила другим на потіху, чи її в приступі одушевлення випити душком, як часом пє ся на чиєсь здоровлє, чи може пити помаленьки, смакуючи так, як староста смакував старе вино у нас по ловах?

— Звідки вам такі думки прийшли, панно Маню?

— Менше о те; дайте мені відповідь!

— Що почати з молодістю? Справді, цікаве питанє. Ми, біднійші люди, в молодих

літах працюємо на то, аби в старших літах мали самі що їсти і другим могли дати їсти. Се доконче потрібне. Рівночасно у вільних хвилях бавимо ся більше або менше розумно.

— Добре — відповіла Маня, а коли завважала допитливий погляд Славка на собі, замітила ще : — Ви не дивуйте ся мені ; отсе питанє мучить мене від якогось часу і я хочу найти на него хоч сяку-таку розумну відповідь... Отже ви, мужчини, особливо менше заможні мужчини, працюєте за молоду, щоби мати безпеку на будучність. Крім того, кажете, бавите ся більше або менше розумно. Що то є розумна або нерозумна забава ?

— О тім би можна писати цілу розправу ; не можу вам так відразу се означити. Мені видить ся, що з розумної забави не повинно бути шкоди моральної або материяльної або одної і другої.

— Розумію... А що ми, дівчата, маємо з молодостию починати ? Якийсь час учимо ся, а потім ?

— А потім виходіть за муж ! Се найрозумнійше.

— Ні, пане Левіцкий, не жартуйте ! Коли котра з нас хоче і може виходити за муж, то певно виходить. Иньша може вийти за муж і не лякає ся того, що буде комусь тягарем, але поки рішить ся, має н. пр. два, три роки часу.

Роботи на стільки не має, щоб за нею забула про потреби серця, отже що має почати з вільним часом, з тими кількома літами молодости?

— Нехай бавить ся!

— Балї, концерти, театри і т. п. можуть надоїсти.

— То нехай закохає ся в кім „на смерть,“ буде мати і рай і пекло, властиво більше пекла як раю,

— Отже кажете: нехай закохає ся.

— Так; се на всякий випадок найцікавіша історія в кожній молодости. Молодість, як ви кажете, се капітал, але чоловік звичайно, аж коли має сорок літ, приходить на думку, що орудував тим капіталом, як дитина. Я ще не старий, а вже мені здає ся, що пустодурно стратив кілька молодих літ. Вже би я тепер не пішов в задушний, поганий шинок, коли можу піти в прегарний ліс або на концерт знаменитих співаків. Треба вміти збирати за молоду приємні вражіння.

— А ви вмієте?

— Не вмію; то правда.

— Коли заходите ся з селянами, то маєте приємні вражіння?

— Як часом; так врешті як у зносінах і з иньшими людьми.

— Але в зносінах з осьвіченими людьми можете приємних вражінь назбирати більше?

— Се правда; але сповнене обовязку супротив низших від мене дає мені також вдоволене.

— Що-ж мені тепер о тім всім думати? Чи ви мені відповіли на моє питанє чи ні?

Славко засьміяв ся: — Як би я, пані, знав вам дати на то найрозумнійшу відповідь, то перше всього сам би так поступив, як вам порадив.

— А ще одно спитаю ся вас; як ви думаете, чи можна когось до смерти любити?

— Сумніваю ся. Возьмім: вийшла панна А. за пана Б. замуж з любови. Здає ся їй, що буде его любити до смерти. А він по пятох літах розпив ся і зовсім зледащів. Чи може она его любити дальше так як доси?

— Ні; але як би він не змінив ся?

— То й тоді за чуте ручити не можна. Ану-ж пізнала она когось, що ще їй лучше подобав ся, як муж? Чуте змінє ся разом з думками, з досьвідом, з роками — змінє ся так, як все на сьвітї.

— І то ви говорите?

— Я говорю; іменно тому говорю, що маю вже троха досьвіду. Все можна перетерпіти

і починати наново, коли не кривдить ся тим нікого.

Панна Маня задумала ся. Взяла альбум зі столика, похилила ся над ним і стала нетерпеливо перевертати картки. На фотографії майже не дивила ся, бо вже нераз їх бачила, але голови не підносила. Славко дивив ся на неї уважно та передумував над тим, звідки прийшла їй охота вдавати ся з ним в таку дешеву фільозофію, з котрої виходила прибрана у балаканину стара рада: „уживати сьвіта, доки служать літа.“ Вже-ж нерозумно було би не уживати сьвіта, та заки то чоловік зміркує, чого і як найрозумнійше в сьвітї уживати, вже й літа пішли. Одним словом, пуста всяка рада, коли не вгадати хвилі, коли і як і в яким місци її послухати!

Маня все ще мовчала і не зводила очий з альбуму. Славко не мав відваги починати знов розмову і сам майже нерушав ся. В комнаті було тихо, тільки годинник тикав на стінї і огонь тріскав у печі.

Маня замкнула з лопотом альбум, відкинула кучері, що їй зсунули ся на чоло, і глянула на Славка — але як, він не міг зміркувати, бо в сій хвилі надбіг у комнату малий Стасьо і пристав до Славка з просьбою:

— Пане директор, ходім на заяці! Поза городом бігають і не боять ся. Я сам тепер

бачив одного. Ходіть, пане директор; тато не буде гнівати ся, казав, що можна.

— Алеж я, Стасю, не стрілець.

— То я буду стріляти.

— Тобі ще не можна. А чи тобі заяця не жаль? Він, бідний, бігає по морозі без черевиків і без кальошів, не має що їсти, а ти хотів би єго убити? За що?

Маня засьміяла ся на думку про заяця в кальошах, а Стасьо дав ся скоро відмовити від стрілецького запалу. Але за то мусїв уже Славко пояснити хлопцєви деякі неясні єму уступи з оповіданя „Дух пустинї“ — і так заяцї могли до часу бігати собі спокійно поза городом. Коли того було хлопцєви за мало, пішов ще з ним на ставок ховзати ся.

А Манї того дня вечером прийшла охота написати до тїтки, що вже не приїде до Львова. Она й сіла писати лист, написала кілька стрічок, але скоро відложила перо, лист подерла і взяла ся читати газету. Переглянула новинки, спиняючись на титулах, аж найшла новинку: „Самоубійство з любови.“ Сю новинку перечитала цілу. Оповідало ся в нїй про дївчину, котру коханок зрадив і покинув — і она втопила ся з розпуки. Лишила лист, такий жалісний, що Маня аж сплакала над ним, коли єго прочитала. „А все таки і завидувала тїй дївчинї; она-ж мала коханого

чоловіка, через котрого й життя позбавила себе... Як она мусіла єго любити! Ах, смерть з такої причини — гарна!...

Та нещаслива дівчина кілька днів не сходила з думки Манї.

ХІІІ.

В неділю по вечірні в хаті Головатого зійшло ся кільканайцятєро людий. Був син Головатого (невістка винєсла ся з хати), прийшов учитель Горошинський, Славко Левіцкый, дяк і син Дорошихи Іван, той, що вернув з війска. Прийшли ще й иньші господарі, цікаві послухати розмови. Головатий сподівав ся більше людий, бо й більше обіцяло ся прийти; але в хаті і без них було тісно і душно.

Минуло досить часу, заким розмова зійшла на громадскі справи. Головатий став розповідати, що чув на вічу в Коломиї. Найбільше чудувало єго то, що там промовляли самі селяни.

— Виходить — каже — один мужик перед люди, стає висше на дошках і говорить: „Шо то, каже, нам тепер через рибу не можна мочити коноплі і лен по ріках! А на шарварки ходи робити, чи потрібно чи не потрібно! А дика вбити не можна, хоть шкоду зробить!“ А другий стає і: „Мандаторів,

каже, хочуть нам нових настановити, по кілька громад разом лучити і над всіма одного мандатора ставити. Нова панщина!“ Дуже красно говорив. А третій знов стає і впоминає ся, щоби самі громади собі вибирали панотців, а не пани.

— А то справді незле було би! — замітило кілька голосів.

— Та ще нарікали дуже на панів зі Львова, таки наших Русинів, що з Поляками пішли рука в руку, бо відома річ: від Поляка поли втинай і втікай!

— А ще о однім була там мова: насамперед — замітив Славко.

— Ага! — підхопив Головатий живо — говорили, щоби ми всі мали право голосувати на своїх послів, а не лиш самі виборці. „Що то? казали. То рекрута ми давати годні, а голосувати всі то вже не годні?“ Отого я добре не розумію: де-де нашим людям до того! як прийде вибір, то половина теперішних виборців сидить у хаті, що они звичайно люди заможнійші і цікавійші, а потім як буде?... Не знаю, чи то їм удасть ся.

— Як буде? — спитав ся один старший селянин простодушно. — Так буде як доси. Кого староста покаже, того ми і виберемо. Адже пани лучше знають, що хто варт... По що нам тим журити ся?...

Славко слухав з усміхом сеї простодушної замітки.

— Чуєте? — спитав Головатий Славка. — От маєте наших людей! І робіть з ними, що хочете!

— Або що? — здивувався той селянин. — Не правду кажу?

— Але-ж правду, куме, щирю правду! — відповів Головатий з глумом. — Тай говорили ще на вічу, щоби закладати братства при церквах.

— Та вже таке маємо — відізвав ся парубок Іван Дорош.

— То не таке; у нашім братстві ладу нема; а то мало би бути братство... не знаю, як то они казали...

— На статутах — щідав Славко.

— Ага, на статутах. Що то таке ті статути?

Славко пояснив усім се чуже слово і радив таке братство в Залісю заложити. Відтак оповідав, як у багато селах позасновували ся читальні, християнські крамниці, шпихлірі, і як з тим людям добре.

— Та в нас була читальня ще тоді, як бив ся Москаль з Турком — замітив старий дяк, що сидів під печию і курив люльку.

— Була?

— Була! Кілька разів скликували нас єгомосьць і читали нам за ту війну — сходилося людей досить — а потім кинули. І шпихлїр був, та люди розібрали щось сорок кірців збіжа і не звернули.

— Наші люди взяти знають, а віддати — ого! — відізвав ся один господар.

— Ну, а що, як би ми заложили собі нову читальню або братство? — спитав ся Славко.

— Годї, паничу! — відповів дяк. — Темні наші люди! Читати не вміють...

— Молодші вміють — відповів Іван Дорош. — Я парубків стягну до купи.

— Я прийму ся вчити парубків і дівчата сьпівати! — сказав Горошинський.

— Та они і так уміють сьпівати! — відізвав ся голос.

— Ні, сусїде -- пояснив єму Головатий — они сьпівують... от, знаєте, як они сьпівують... а пан учитель вивчили би їх так, як своїх школярів.

— Що-ж, коли своєї церкви нема! Де будуть сьпівати?

— Почекайте, буде і церква.

Зійшла бесїда на церкву. Славко радив, що скоро вийде по Рїздві контракт з Мошком Зільбером, треба відобрати від него ломи каменя і взяти їх у свій заряд. Пора вже почати

возити камінь на церкву. Братство нехай би заняло ся будовою церкви. Церква має бути мурована. Три тисячі є з асекурації, тисяч двіста має братство (добре, що Костишинови не вдало ся вкрасти), на ломах каміня можна заробити (адже Мошко заробляє!); при братстві треба крамницю заложити і дохід з неї складати на будову церкви; на потоці можна побудувати млин — і так близько в околиці млина нема — а з него також дещо капне; потім вибудує ся власну цегольню, аби своя цегла була, а й дідич мусить допомогти...

Господарі слухали сего оповідання Левіцького, зітхали: „Гей, Боже, Боже, коли то в нас буде?“ — і махали недовірливо головами.

А Славко чим раз більше запалював ся і змалював зібраним таке взірцеве село, на яке і сам не мав надії. Він бачив уже Залісе в добробиті, просьвічене і заможне, цікаве до книжки і до школи, оборотне у громадских справах, сягаюче думкою і поза межі свої.

Головатий, єго син, молодий Дорош і ще деякі люди усьміхали ся з вдоволення, але коли Левіцький замовк, майже гуртом відізваля ся, що до такого ладу в Залісію ніколи не дійде. Левіцького чудувало, що селяни про своїх громадян думали далеко гірше, ніж він сам. Они справді тільки слухали, зітхали і по-

малу відходили з безнадійним видом, немов байдужі або безпомічні. Одно їх лиш переконало, що треба справді тепер відобрати від Зільбера камінні ломи, бо громаді самій потрібно каміня на церкву.

— Як до них найліпше брати ся? — радив ся Левіцький у Горошиньського, коли оба вертали ся вечером від Головатого.

— Бог знає! — казав той. — Вже вісім літ придивляю ся селянам і не можу зміркувати. Але мені видить ся, що найрадше хапають ся того, що їм дає материяльну користь.

— Се я знаю.

— А відтак, думаю, треба махнути рукою на старих, а з молодими починати. А там нині були майже самі старі господарі.

— То Головатий їх спросив.

— Я раджу тобі з молодими починати; зі старими не дійдеш до ладу; я їх знаю. Ти бачив, що найрадше слухав тебе молодий Дорош?

— Ну, єго вже і брат-професор привчив троха. Але иньші?

— І иньші парубки скорше тебе послухають.

Що Горошиньський говорив правду, Левіцький небавом переконав ся, коли задумав заложити читальню і не міг навіть зібрати

підписів на статути. Підписало двох-трох, а інші — навіть ті, що були тоді в Голова-того — не хотіли покласти свого підпису. Сердило то єго через кілька днів дуже, але вкінці погодив ся з тою думкою і став збирати коло себе молодих. Горошинський зацікавив їх сьпівом ; почали ся в громадскім домі немов вечерниці для парубків і дівчат, не такі свобідні, як то устроїли би они собі без надзору, та знов і не надто скучні. Чудували ся тому старі і з невдоволенєм помахували головами.

Удало ся також Левіцкому намовити Івана Дороша, щоби отворив у своїй хаті крамницю, бо братскої ніхто не хотів вести. Поміг єму Славко її заложити, показав, як рахунки вести, навчив, звідки товар спроваджувати — і знов селяни тільки чудували ся, але купувати до Дороша мало ходили, воліли купувати у Мошка або аж у місті. Що у Мошка діставали гірший товар, що на дорогу до міста тратили даремно час, се у них нічого не значило ; Мошко дав і танше, Мошко і поборгував, а Дорош — казали — захотів нараз на людях маєток зробити. Тай таки, говорили, крамарство то річ жидівска, а не християнська ; Дорошеви і не до лица сим ділом займатися.

До одного місяця зміркував Дорош, що крамниця не йде, і став перед Славком жалувати ся на се. Той додав єму надії, що помалу люди привикнуть, але сам надії не мав, і коли почув, що Зільбер глузує собі з них обох, єго брала і нетерплячка і гнів на всіх заліських селян.

А ще й батько збільшав Славкове невдоволенє.

— А що? не казав я тобі, — говорив він — з нашими людьми не зробиш нічого!

— Хто-ж тому винен, як не ви самі бодай в части? — сердив ся син. — Двадцять літ сидите тут і не виховали собі навіть маленького кружка своїх людей!

— Ой, дитино-дитино! горяча голово! — жалував батько сина, що такий недосвідний.

А мати, з наймолодшою донькою на руках, додавала: — І десь у тебе охота бере ся до того? Намовив Горошиньского мішати ся у такі справи, а то ще готово єму пошкодити. Ти не чув, які польські інспектори шкіл?

А бабуся Клявдия все своє повторяла: радила їхати або до Лановича або до Черминьского або до Красницкого — і ще вичисляла цілу купу знайомих сьвящеників, у котрих були доньки. Она знала притім роз-

повісти. яке положене кождої з тих родин, з ким посвоячені, які вигляди на посаг, які протекції можливі, які самі панни, що у котрої добре, а що лихе — все те бабуся вважала своїм обовязком розповісти, хоч Славко запевняв її уже сотий раз, що шкода єї слів.

— Ти собі тут з нашими хлопами голову морочиш — говорила мати — а тимчасом найліпші панни тобі з рук вирвуть.

— Оно би не було зле, — казала бабуся — зробити щось для тих бідаків, навіть треба, але звідки ти, такий молодий, приходиш до того? Та хто таке видав? Женити ся не хоче! Хто? — питомиць! Видко, що вас так тепер в семинарії виховують...

— Я чекаю, аж Наталка вийде замож! — шукав Славко викруту.

— Що тебе Наталка обходить? — питала ся мати.

— Обходить мене, бо она моя сестра!

— Але не ти її будеш замож видавати!

— Певна річ, але труднійше їй вийти замож, як мені оженити ся. А може я буду для неї і для иньших сестер потрібний?

— З ним не договориш ся! — кінчив о. Левіцкий нетерпеливо. — Заїхала єму та Стефка, як фіра сіна в голову, і він зовсім здурнів.

— Добре, добре! — відповів Славко — і невеселий вертав ся до двора.

— Справді, думав він собі, коли би мені так дальше не вдавало ся нічого доброго зробити, так тоді шкода би тратити жите на пусту роботу. Виходило би, що треба би собі шукати якоїсь близшої ціли: жінки, родини...

Коли родичі намовляють єго до того, навіть з можливою шкодою для себе і інших дітей, то в тім безперечно видко їх добре серце... Але якже можна брати сю річ так твезо, як они? Мов яке купно!...

Від кого помочи сподівати ся?

Від Заборовского? Він так само думає про громаду, як батько. Від єго доньки? Та як она й поможе? Піде у хлопску хату агітувати, чи що?

Якаж би та поміч мала бути?

Материяльна! отсе селяни розуміли би. Коли-б они були заможні, то були би цікавійші і до просьвіти... Чи справді так? Адже є в селі кілька заможних родин — вся родина Костишиних — а они зовсім до просьвіти не цікаві...

Треба їх учити самопомочи! Гарно! Хотів собі помогти Іван Дорош і як поміг? Адже без помочи громади він сам у тім ділі собі не поможе!

Що оно за круговорот такий, що з него розумного виходу нема при таких слабих силах, як мої! — думав собі Славко, вступаючи у свою хату в дворі.

Сїв читати „Народа“ і лютив ся на автора статі, котрий круту справу народного добробиту рішав одним скликуванем віч...

Між тим і сьвята надійшли...

Польське Різдво у Заборовских було скучне. Не було в дворі і звичайно гамірно та весело, а підчас сьвят ялось ту скуку відчувало ся ще більше. Мав приїхати на сьвята поручник Заборовский, але не приїхав. Якусь там подав причину до того і тільки видер у батька сотку, очевидно на гулянку. Гостий у Заборовского не було, лише він виїхав був з донькою і сином на один вечір до сусіда. Тільки було всеї розривки.

Маня і Стасьо і в сьвятий вечер і на другий день плакали, нагадавши собі, що се перше Різдво без матери. Старав ся їх утихомирити і Заборовский і Левіцкий, зводячи все розмову на веселійші річи.

Між иньшим зацікавила тоді Зборовского вістка, вичитана в Przegląd-ї, що сусідні Новосілки, село о милю від Заліся, купила якась вдова Маєраньска, про котру він не чував. Бувши у гостях у сусіда, дізнав ся лише, що то ще жінка не стара — літ около сорок,

пристійна, — і що у неї тільки один син. Мала она бути вдовою по якимсь бароні, бо і кликали її бароновою, але де она жила доси, сусід не знав. Сю баронову згадував Заборовский кілька разів, мабуть з недостачі иньшого предмету до розмови. Говорило ся ще про всякі новинки, вчитані в газетах — і на тім сьвята минули. Скучні були!

Мані прийшло було на думку, порадити батькови, щоби запросив родину Левіцких до себе; він се і зробив, хоть не з великою охотою, але Левіцкі не прийшли ніби длятого, що їмосць була нездорова. Один Славко знав, що мати тому не хотіла прийти до дідича в гостину, бо і сама і донька Наталка не мали відповідних суконь...

Вже веселійше було на руске Різдво в о. Левіцкого. Приїхала зі Львова Зоня, прийшли Горошинські — і в хаті було гамірно та весело. Семинаристка Зоня старшувала тепер між сестрами деякими досьвідами з великого міста, оповідала, чого учить ся, і як їй веде ся.

Слухаючи її, Славко замічав, що вже більше „світа“ знає, як єї сестра Наталка, котра не докінчила навіть виділової школи в Яворові. Пані Горошинська не визначала ся також великою осьвітою; осьмилітна сестричка Мариня що йно починала вчити ся читати.

Розмови тих сестер і навіть родичів були плиткі, буденні; Славко не пригадував собі, щоб у них коли дома вела ся між родичами а доньками розмова о справах висших. В краю досить багато говорило ся і писало ся про еманципацию жіночу, про потребу гімназії для дівчат і було навіть жіноче віче в Стрию з цілю еманципациною, — але сей рух нїчим не зацікавлював дочок о. Левіцкого, дівчат що правда пристійних і господарних, але осьвітою зовсім не замітних.

І Славкови прийшло на думку, що чейже то его обовязок заняти ся наукою бодай Наталки і Марині. Він бере ся осьвічувати селян, а ту власні сестри неосвічені. Взяв він по сьвятах сестру Наталку на розмову, пояснив їй, чого она не знає, і просив, щоб она читала ті книжки, які він їй буде приносити з бібліотеки дідички або і зі своєї. Готов був навіть спровадити декотрі книжки нарочно.

Наталка згодила ся, але коли Славко попри романи радив їй читати і научні статі — от хоч би про таку важну для неї справу, як еманципация жіноча — Наталка нїяким чином не могла себе перемогти. В романах шукала бодай змісту, цікава більше на долю героїв, як на ціль і спосіб писаня автора; а в научних статях навіть не брала ся шукати

чогось для себе. „Я вже за стара до того“ — казала розгніваному братови.

Вже скорше слухала бесіди єго о таких справах, про котрі не мала охоти читати. І він сам уже при кожній нагоді старав ся сестру вчити живим словом. Ішло се гладше і з більшим успіхом. Наталка помалу-помалу щораз більше зацікавлювала ся, хоч нераз нарікала на брата, що зробив ся такий „скучний“.

За те наука Марині ішла зовсім гладко.

— Ти вже зовсім зійшов на домашнього учителя — говорила мати до Славка, коли той поясняв Марині тайну складання букв до купи.

— А що маю робити?

— Карнавал настає; ти повинеи виїхати кудись...

— Ви вже знову зі своїм?... Отже, Мариню: м у читає ся му — так! — х-а — ха — добре! А разом?

— Муха.

— Добре, Мариню. Тепер дальше!

Пані Левіцка відходила мовчки від своїх дїтий.

І так щодня; рано учив Славко дідичевого сина, пополудни сестру, вечером вертав ся до двора і читав сам. Маня виїхала до тїтки до Львова, отже не мав з ким і поговорити. В той час про село немов забув;

зазнане розчарованє ще не втихомирило ся в него.

Але коли батько перед Йорданом ходив скроплювати сьвяченою водою хати селянські і потім Славкови оповідав, яку нужду заставав у багато хатах, Славко зараз вирвав ся:

— Тату, треба би доконче щось для села зробити.

— Що ж зробиш? Та бо ти все говориш, як дитина! Люди потребують грошей — ти даш їм гроші? Люди потребують землі — ти даш їм землю? На всю селянську біду ти один не поможеш, а зробити щось дрібне та незначне, то радше нічо. Заостриш у голодних апетит, а попоїсти добре їм не даш. І я і ти і всі ми безсильні супротив непорядности, глупоти і нужди. Адже ти вже пробував щось робити! І як тобі псевело ся?

Отець Левіцький був готов сказати синові цілу проповідь, але той уже дальше не слухав. Вийшов з хати...

Тимчасом і Заборовский устроїв Славкови велику несподіванку. Він, звісно, не думав, що се буде для него несподіванка, а хотів собі як найлучше зробити. Але Славко дуже зчудував ся, коли раз в гестях у Заборовского застав двох Мазурів, порядно одітих господарів, і дізнав ся, що они прийшли умовити

ся з дідичем що-до продажу частини ґрунту яких сто моргів. Для поратованя своїх фінансів рішив ся був Заборовский продати частину свого ґрунту, надто віддаленого від села, Мазурам.

— Чому не нашим селянам ? — питав ся відтак Левіцкий.

— Наші не мають грошей. А Мазури зараз платять. Я вже ту справу обдумав добре.

— Будуть в селі нарікати...

— А що то мене обходить ?

— А коли-б мали гроші, то ви би їм продали ?

— Н-ну, може би я й надумав ся ; хоть, бачите, Мазури мають для Поляків ще спеціальну місію.

— Польщити.

— А польщити ! Якже ви думаєте : не вільно нам ?

— Звісна річ : вільно ; а що буде, коли они зрусчать ся ? І так буває...

— Ну, то ваша користь.

— Все-ж таки, пане, варто би обдумати спосіб, щоб ті парцелі, призначені на продаж, дістали ся заліським людям, а не чужим.

— Пане Левіцкий, не гнівайте ся, але ті ваші рускі селяни — то, вибачте, худоба.

— Лїпші Мазури, що вас різали 1846 року... То правда. То люд живий, має кров у жилах, а наш під опікою паньскою так розжив ся, що нї думкою нї рукою не рушить...

— Радикал ви, бачу, пане Левіцький... Но-но, але я таки з Мазурами зроблю інтерес. Впрочім, як би хто з Заліся зараз при контрактї дав гроші, то я може би й єму ґрунт продав.

Тою невідрадною вістию подїлив ся Славко зараз з Манею, коли она вернула ся зі Львова і горячо поручив їй, щоби батька инакше настроїла. Маня прирекла і додержала слова: нераз і в товарискій розмові закидала про заліських селян та боронила їх перед закидами батька.

Але сам Славко напивав собі тим тільки нового клопоту. Ішло о те, щоб роздобути що найменче десять тисяч зр. на початок. Звідки ті гроші роздобудуть заліські люди?

Довідавшись о тім, Головатий скликав раду з кількох господарів. Був притім і Славко. Всі нарікали, що землі мають тільки клаптики, всі мали величезну охоту купити сей ґрунт, але справи, звідки взяти гроші, не брали ся рішати і не придумували навіть способу. Славко мало знав ся на таких купнах; все-ж таки думав, що якби на енергічних людей,

то сю землю могли би задержати у своїх руках.

Поїхав до міста, розвідав ся в адвоката, як би сю землю можна купити, і скликав знов нараду господарів. Повторило ся знов те саме, що й за першим разом; охоту мали, але плян Славка, купувати ґрунт на спілку, здавав ся їм чимсь неосяжним, чимсь таким, що й вірити тому годі. При тім майже признали ся самі, що при поділі посварили би ся цілком певно о парцелі, а чи всі спільники складали би відтак правильно гроші на рати в банку (бо треба задовжити ся) — за те ніхто не ручив.

Скінчила ся справа на нічім.

— Але ми таки Мазурів у село не пустимо! — грозив один господар.

— І що-ж їм зробите?

— Не пустимо і вже! То ґрунт наш, заліський, хоч він і дідичів.

Славко не розбирав сеї дивної льогіки селяньської; знав тільки, що селяни безрадні і він сам також безрадний, ще до таких великих діл не доріс. Сьвідомість своєї безрадности зробила єго похмурним і непривітним, мовчаливим. Він щораз більше оправдував байдужність батька і не дивував ся єму. Але якже так без ціли дальше жити?

— Чого ви такі смутні? — питала ся єго раз Маня.

— Глупе то жите — тай годі! — відповів Славко коротко.

— Не сумуйте, пане; на що се зда-ло ся?

— А на що здасть ся веселити ся?

— Все-ж розумнійше...

Славко не відповів на се нічого. А Маня по хвилі сказала :

— У иньших тепер карнавал, гуляють... А ви?... Жаль менї вас.

— Се дрібничка, пані. Я з того виросту. Оно певна річ, коли само жите глупе, то глупо і сумувати над ним. Але приходять на чоловіка хвилі і цілі дні смутку. Почуте своєї немочи — то найпоганійше почуте. Ну, нічо!

— Ходіть, я вам заграю щось веселого. Добре?

— Добре.

— Але ви будете сьпівати?

— Не зможу тепер, хиба иньшим разом.

— Заграти вам думки українські?

— Прошу. Ви знаєте, що я їх дуже люблю.

— І я люблю.

Славко усїв недалело від фортепяну на фотелю і слухав. Єго бурливі думки і чутя

не втихали від музики, противно, змагали ся, але з ними було єму тепер мило. Коли-ж по смутних думках наступила весела шумка, він і сам став веселїйший...

XIV.

Маню боліла трохи голова і она сиділа смутна у своїй комнаті. Хотіла читати книжку — не могла, і всяка иньша робота не брала ся єї.

— Ви би проїхали ся санками, — радила господиня Кристиньска — вам би зараз відійшло. Як не має вас боліти голова, коли так безнастанно сидите дома?

— З кимже поїду? За дві години буде вечір, уже пізно.

— Може би тато поїхав з вами, або Стасьо?

Господиня пішла спитати ся дідича, що пильнував роботи в стодолі. Сказав, що не має часу, але порадив попросити Левіцкого. Стася заборонив брати за кару, бо збив велику шибу в вікні.

Маня не мала великої охоти просити Левіцкого о товариство. Але Кристиньска пішла таки сама по него. Він прийшов і також

радив Мані просанкувати ся, а певно біль голови устане.

— На дворі — казав — так гарно, мороз не великий, а санна добра. Я бим дуже радо проїхався; і я занадто засидів ся в хаті.

Маня дала намовити ся.

Санки були зараз готові; бистрі коні стояли нетерпеливо, рвали ся наперед. Посідали в санки і поїхали лісом в сторону Дуброви.

— Не їдьте так скоро! — наказала Маня старому наймитови Миколі. — Мені аж в голові крутить ся від такої їзди.

Микола звільнив.

— Правда, що нині гарно на дворі? — спитав ся Славко. — Подивіть ся на сніг на галузях сосон... А як тихо! Одні тільки дзвінки дзеленькотять на конях.

В тій хвилі здалека дійшов гук від падаючого дерева.

— Так дуже тихо оно не є — замітила Маня. — Се Дуброву рубає Зільбер. Шкода такого гарного ліса. Поїдьмо там!

Приїхали в Дуброву і казали здержати санки. Довкола лежали зрубані дуби; робітники обтісували з них галузе. Дуброва, колись густа, прорідила ся вже значно.

Мошко Зільбер сварив самє в ту хвилю, коли они приїжджали, на Криворукого, котрий

хотів заґріти ся коло ватри, бо був дуже лихо одягнений.

— Чому не стягаєш галузя на купу? Вже знов дармуєш? — кричав, але скоро замітив санки, зараз покинув Криворукого і підійшов до Заборовскої і Левіцкого. — На spacer виїхали вельможна панна? — питав ся він і кланяв ся притім низенько.

— Оттак троха провітрити ся.

— О, нині тільки санкувати ся!

Рубачі перестали на хвилю робити і дивили ся на Мошка і на Заборовску. Криворукий притягнув одну галузь до купи, кинув, став коло ватри і собі видивив ся. Левіцкий вискочив з санок, щоби до ватри закурити папіроса, бо не мав сірників при собі, а Зільбер балакав тимчасом з панною про Дуброву; нарікав, що переплатив.

— Що-ж там, Криворукий, чувати? — питав ся Славко у знаного п'яниці, закурюючи папіроса.

— А що-ж би? — відповів той бездушно.

— Все ще горівку пете?

— Пив би, та нема.

— Не дає Мошко?

— Ет! — махнув Криворукий рукою.

— Чи вам Мошко плагить за роботу?

— Платить шістку.

— А то чому так мало?

— Ну, що-ж, у мене нема сили і за дитину.

— З чого-ж ви живете?

— У Мошка дещо дістаю. Я вже в него і ночую. Коли звів мене на діда, то нехай мене до смерти годує.

— З хати ще не викинув?

— Ще ні, але вже збирає ся. На що єму квапити ся? Скорше чи пізнійше дістане в свої руки... як не він, то син, як не син, то зять... все одно.

— Бідні ви! — замітив Левіцький і подав Криворукому милостиню.

Той сховав скоро гроші, але не відізвав ся. Лише кутики уст у него тремтіли, мов від зворушення.

Левіцький усів на санки. Поїхали далше. Чули знов через кілька хвиль приказуючий голос Зільбера, але небавом заїхали у глибокий ліс, де справді була величава тишина.

— Бачили ви того чоловіка при ватрі?

— Того, що ви з ним розмовляли?
Бачила!

— То жертва Зільбера. Зовсім уже зруйнував чоловіка і материяльно і морально.

— Ну, Зільбер... Я его знаю — говорила панна. — Мені тільки дивно, що батько з ним

робить інтереси. Се виходить справді на таке, що шляхтич без жида не обійде ся.

— Він зруйнував так кільканайцять родин. Я присяг би, що він був у спілці з вийтом-злодієм. Ціла шайка злодійска: вийт, его свояки, жид, писар — маленька компанія, але чесна... Я сподіваю ся, що і він і писар ще підуть також до криміналу. При люстрації громадської каси найдено значний дефіцит; писар викручує ся, що нічого в тім не винен і поки-що остає ся ще на вільній стопі... Знаєте, пані, як то трудно серед таких обставин, як в Залісю, зробити щось добре для громади! Я й не думав, що так оно є. Одно лиш мені вдало ся з тяжкою бідюю: я переконав людей, що камінні ломи нам тепер потрібні і з Мошком зірвано контракт. Він і так тепер кінчив ся. Так уже починають звозити каміне на церкву.

Маня слухала і мовчала.

— Болить вас ще голова?

— Вже мені значно лекше... Я думаю, що ще потрафлю відмовити батька від пляну продавати ґрунт Мазурам.

— Дав би то Бог! Як би була надія на се, то я би таки зложив спілку з селян, що сей ґрунт купила би.

— То справді прикро прикликувати чужих людей, коли свої потребують.

— Панно Маню, хоч я зневірив ся троха в дівчатах, але таки вірю, що де мужчина не зможе вимогти чогось, там проворна жінщина певно зможе. Вам батько не відмовить... Я уявляю собі, якби то гарно було, коли-б я був у Залісю сьвящеником, а ви вийшли за якогось розумного і прихильного до селян чоловіка замож і також остали ся в Залісю — разом ми могли би таки з часом піднести село. Тепер звичайно сьвященики не живуть з дідичами в згоді, — єсть і розумні причини до того, — але коли я буду мати таку ласкаву дідичку, як ви, то очевидна річ, на тім тільки громада виграє і я.

— І ви ?

— Очевидна річ, і я, бо знаю, що ви не схочете мені перешкаджати в роботі. Хиба чоловіка дістанете неласкавого.

— Що ви о якихсь чоловіках говорите ? Я й не думаю, а ви пригадуєте.

— Тепер не думаєте, але небавом прийде ся вам доконче о тім подумати.

— Щоб не стати старою панною ?

— Розуміє ся. По що дівувати, як можна вибрати у цілій громаді мужчин чоловіка відповідного до подружа ?

— Дайте спокій ! Не говоріть таке !

— Добре, я не буду таке говорити. Але правда, панно Маню, що в потребі колись

буду міг числити на вашу прихильність до мене, чи властиво до громади?

— А як би і до вас? Чи не можна мені?

— Але-ж і овшім. Дуже вам буду вдячний. Оно то справа приязни поміж молодим нежонатим мужчиною а панною — взагалі досить непевна і я в ту приязнь не дуже вірю, але здає ся мені, що на сьвітї і така приязнь є, а бодай повинна бути. Розумієте, пані? Приязнь а не любов. Приязнь то чувство далеко висше і достойнійше, як любов, бо приязнь не основана на інтересї, на бажаню безумовного посїдання себе, а любов самолюбна, то контракт серцевий поміж двома людьми.

— Отже ви в таку приязнь, як кажете, взагалі не вірите? Здогадуєте ся лише, що й она можлива?

— Не бачив я такої приязни, отже не знаю певно.

— А я вірю в ню!

— То дуже гарно. Але я читав раду одного гумориста, як випробувати таку приязнь; він каже: нехай лиш ті приятелї, т. є: він і она, обоє молоді, остануть ся на самотї на десять хвиль, то певно забудуть за свою приязнь і стануть цілувати ся, як залюблені.

— То досить сумно...

— Що сумно ? То, що цілують ся ? Противно, се дуже весело...

— Певно-певно — усміхнула ся Маня — але сумне, бачите, се, що ми такі слабі, такі самолюби ! О приязни говоримо і пишемо і навчаємо других, а прийде ся в практиці: ми або зовсім байдужні або пристрасні. Дві крайности, а золота теория о приязни лишає ся собі теориєю.

— Хто-ж, як не жінки, майстри в тім — в байдужности або в любови ? Такими холодними, немилосерно байдужними, якими они нераз чинять ся, лише й они потрафлять бути.

— Стара казка, пане ! „Die Weiber werden zu Hyänen“ — правда?... Або ангел або чорт ! А ми ні ангели ні чорти, а люди такі самі, як ви. Вміємо любити, отже мусимо вміти і ненавидіти — одно з другим дуже часто тісно злучене — а коли ви кажете, що мужчини не вміють бути такими немилосерно байдужними, як ми, то очевидно мусите признати, що не вміють так само і любити когось чи щось, як ми. Значить, они ні теплі ні зимні, або вигорілі вулькани, або може нестоплений лід... А що се так у мужчин не є, то я маю доказ на вас самих. Як ви в осени сумували по своїй судженій, а як ви тепер уже значно збайдужніли ! Що, неправда ?

— Правда ваша ! Не думаю вже так часто о своїй пригоді, як перше.

— А видите ! — тішила ся дівчина і захочена своєю реторикою, додала : — Отже коли-б я, припустім, хотіла з вами жити в приязни, то се не була би якась диковина, тільки щось зовсім звичайне, чувство таке, за яке соромити ся не треба і яким навіть похвалити ся можна. Ліпше-ж мати приятелів як ворогів і треба шукати собі приятелів.

— Певна річ, се не було би нічо дивне в тім випадку, коли-б я оженив ся і ви вийшли замож — ми як дві родини могли би жити, хоч знову великі пани з малими не дуже то люблять ся — але коли-б н. пр. я остав ся безженним, а ви вийшли замож, то вже наша приязнь не подобала би ся сьвітови...

— Сьвітови... повторила дівчина. — Хто такий сьвіт ? Я, ви, мій батько, ваш батько, село і т. д. і т. д. Або той сьвіт ліпший і розумнійший, як я — а тоді повинен і мене розуміти, або той сьвіт гірший і нерозумнійший, як я, а тоді я не маю що на него зважати.

— Закидували ви мені теорію, тепер я вам закину. І я і ви і всі ми числимо ся з сьвітом.

— З розумним — додайте се... Гей, пане Левіцький, дивіть ся: серна стоїть ! Бачите, яка красна ?

Тим окликом перебила нараз розмову і не докінчила її вже і пізнійше.

Серна стояла справді хвилинку поміж деревами, дивила ся на переїзжих, але небавом скочила і щезла в корчах. Мабуть дзвінки налякали її найбільше.

— Пора би вже нам завертати до дому, вже смеркає ся — казала Маня.

Микола завернув до дому.

— Мене справді зовсім перестала голова боліти.

— І які ви румяні зробили ся на лиці! Оттак ви гарно виглядаєте!

Дівчина видивила ся на Левіцкого: — А звичайно то ні, правда?

— Хто-ж вам се каже?

— Ви самі!

— Хочете, видко, компліменту. Сказати вам?

— Ні, ні, не хочу. Але правда, що є красші від мене?

— Є, розуміє ся...

— Брр, які ви нечемні! — засьміяла ся дівчина. — Хто-ж так говорить панні?

— Скиньте мене за то в рів, нехай мене вовки зїдять...

— Ні, не скину, було би шкода... Передовсім я би нудила ся ще гірше, як нуджу ся, а так є з ким поговорити. Знаєте, пане Ле-

віцкій, тоді як ми вас стрінули на цминтари в літі, ви мені видали ся якимсь таким мовчаливим, занадто поважним... Як мені і не до сьміху було, а та — даруйте за слово — надутість у молодого чоловіка видала ся мені тоді надто претенсіональною.

— А тепер як про мене думаете?

— Тепер думаю, що годі на перший вид чоловіка судити. Ви казали раз, — я собі то затирила, бо то був комплімент (Маня притім значучо усьміхала ся) — що є люди, до котрих відразу має ся довіре... Такою ніби-то маю бути я. Ну, видите, про вас я такої думки відразу не мала. Я була вам вдячна за співчуте по смерти матери, але... Тепер бачу, що ви можете й подобати ся.

— Кому?

— Навіть паннам, хоч ви їх не любите...

— Навіть паннам! — повторив Славко.
— Чи то найвисша інстанція для молодих мужчин? Я думаю, що ми, мужчини, не дуже повинні гордитись тоді, коли подобаємо ся паннам... нашим паннам. Ви повинні знати, хто їм найбільше подобає ся?

— Хто-ж такий?

— Мужчина молодий, пристійний і заможний. Може бути притім чоловік безха-

рактерний і глупий, аби лиш добре гуляв, умів правити компліменти і анекдотами сипав — вже він паннам мусить подобати ся і може собі вибрати хоч яку...

— Красне понятє про нас! — відповіла Маня. — Розчарували ся при одній панні і вже всіх судите однаково. То не справедливо. Ви не знаєте дівчат!

— Розуміє ся, суджу о стілько, о скілько знаю.

— Але-ж ви їх зовсім не знаєте!

— Всіх певно ні, але кількадесять знаю з ріжних сторін і ріжних родин. Ви знов, пані, не думайте, що всі такі як ви. Коли ви кажете, що я можу паннам подобати ся, то хочу вірити, що чей добрими своїми прикметами, характером.

— Коли-б не ті добрі прикмети, то я з вами і слова не говорила би, пізнавши вас. Я мушу обстати за дівчатами: лише бідній подобає ся заможний — се-ж зовсім природне. —

— Перепрашаю: хочете може дальше сказати: лише неосьвіченій подобає ся мудрий... Якже она ту мудрість може оцінити? Інстинктом вгадує?

— Почекайте, пане: бідна хоче позбути ся біди, неосьвічена цілком певно відчуває свою низшість і може бути тільки горда на

розумного чоловіка ; характер і желізна воля нам незвичайно подобають ся — сафандулів хоч би з золотим серцем ми не любимо — а вже про красу не говорю, бо то річ випадкова. Очевидно, як ви, так і ми волимо пристійних. Ви не дивіть ся на то, що дівчата так часто приневолені обставинами „вибирати“ кого небудь ; коли-б справді могли они вибирати по своїй волі, так як їм серце і розум каже, то мужчини певно думали би про них инакше. Возьміть же ви тепер на увагу наших „панів сьвіта“, тих, що справді вибирають поміж нами, які они ?

— Я ваших паньських кругів не знаю, — говорив Славко, признаючи дівчині в неоднім правду — але в моїх кругах я замічав таку некультурність...

— Ви пессиміст — от що !

— Я пессиміст ? ! Пані, мені здає ся, що більшого оптиміста нема ! Що попадаю від часу до часу в зневіру, то не диво ; та проте охота до житя, до красного житя, хоч би в невеликих недостатках, у мене дуже велика.

Обоє замовкли. Славко сидів задуманий.

Тимчасом санки виїхали з ліса на дорогу до села. На заході було небо червоне на виднокрузі а щораз висше та червоність блідла і переходила у синяву краску. Мороз брав на ніч.

Далеко дорогою ішов мужик. Зачувши дзвінки, він станув, уступив ся на бік і чекав згорблений. Славко зараз пізнав Криворукого. Він ще здалека зняв шапку, спер її і руки о палицю, вдивив ся в санки, і коли ті надїхали, поклонив ся мовчки до землі. Лице его було тупе і бездушне.

— Ох, який-же бідний чоловік! — замітила Маня. — Се той самий, що там коло ватри стояв. Пане Левіцький, я вам завтра дам дещо для него, може би ви єму якось то передали... При собі не маю ані centa.

— Добре, я єму передам.

Санки поминули мовчки Криворукого і за кілька хвиль вїхали в село. Вид Криворукого, що остав ся обоїм в памяти, не допускав до дальшої розмови, такої, яку вели. Обоє задумали ся...

XV.

Того самого вечера пізною годиною — се було з п'ятниці на суботу — Мошко Зільбер був сам в хаті. Жінка єго з сином виїхала вже тому два дні до рабіна порадити ся, як викрутити сина від бранки, і ще не вернула; доньки і другий син виїхали були в сусідне місто до тітки в гості.

У Зільбера сьвітили ся чотири сьвічки на столі, як звичайно під шабас. Він щойно помолив ся Богу, положив спору книгу на шафу, скинув із себе широкий талес з чорними пасками, на краях сріблом шитий, поцілував єго, приложив палець до чорної скриночки на чолі і на рамени, котрим була обкручена ліва рука, поцілував палець і помалу з побожністю скидав з себе ті прибори до молитви. Потім, не скидаючи куною обшитої шапки, обмив пальці водою і засїв до застеленого стола, на котрім коло ліхтарів лежала тарілка зі

смачною рибою, приправленою перцем і цибулею. Коло тарілки лежав шабасовий колач і стояла флящина з рожевою горівкою. Все те ще перед вечером принесла єму добра невістка з другої коршми в Залісю, що стояла в иньшій куті села. Мошко випив малу чарку і почав вечеряти.

В комнаті, в котрій сидів, було тихо. Тільки часом з шинку через сїни чути було уривану розмову двох осіб. Се розмовляла з Козаком Марта Чайчиха, що в шабас замість Мошка продавала горівку і відбирала гроші.

— Марто! — гукнув Зільбер на всю хату, не встаючи від вечері.

— А що там? — почув ся голос з шинку і за хвилю увійшла в хату Чайчиха.

— Козак ще сидить?

— Та сидить. Такі вам річи оповідає, що аж страх! Каже, що єго донька — та, знаєте — вийшла за великого пана замож там за морем. Тільки, каже, той єї чоловік тепер хорує.

— І ви тому вірите? Він то вже давно говорить.

— Та як не вірити? Присягає ся! Листи дістав... Ще, каже, паном буде.

— Ну-ну, заким стане паном, викиньте єго за двері! Випив що?

— Випив два келишки і сидить.

— Кажіть єму, най іде до дому. Мені більше сьвітла випалить ся, як він випє. І пізно вже. Ага, а закличете мені ще Криворукого із стайні, най дров доложить до груби, бо ту зимно. А дурноватий Антошко де ?

— Спить.

Добра хвиля минула, як у сїнях почуло ся ступанє спершу Козака і Чайчихи, котрі відходили до дому, а відтак Криворукого. Він помалу отворив двері, замкнув і станув коло них. Мошко підняв ся зза стола і глянув на Криворукого.

— Худоба напоєна ?

— Напоєна.

— Коням оброку дав ?

— Дав.

— Принеси ще дров і докинь до груби...

Ну, чого стоїш і дивиш ся, як вовк ?

— Та я нічо — і Криворукий пішов по дрова.

За хвилю прийшов з полїнами і докинув дров до груби. Зільбер уже розбирав ся і клав ся в ліжку.

— В алькири також докинути дров ? — спитав ся Криворукий.

— Не треба, там грани досить — говорив Зільбер, простягаючись у ліжку. — Подиви ся там, може час заткати грубу ! Загаси

потім сьвічку і забирай ся спати. Двері позамикані?

-- Позамикані...

— Ну, памятай же собі, бо як що пропаде, то нажену!

— Добре, добре! — відповів Криворукий якимсь гробовом голосом, пішов в алькир, і хоч грани було ще багато в грубі, заткав її, лишив двері від алькиря отворені, згасив сьвічку ту, де Мошко спав, і вийшов з хати.

Мошко скоро захропів; перемерз був троха в Дуброві, провітрив ся добре, находив ся і тепер смачно спав.

Криворукий вийшов затилками з коршми. В руках мав спору бляшанку. Заглянув знадвору в кухню, де спала вже наймичка, постояв хвилю і пішов у стайню. Подумав ту хвилю на порозі, зайшов у середину, вийшов звідтам у дранім кожусі, вже без бляшанки, примкнув двері, підійшов під вікно комнати, де спав Мошко, подивив ся і знов постояв хвилю.

Відтак скоро, як тільки міг, вибіг на дорогу і пішов повагом в середину села. Він тряс ся від зимна.

В Залісю було темно. Вправді ту і там мерехтіли зьвізди на небі, але сьвітла від них не було багато; здавало ся, що білий сніг на дорозі блестів яснійше, як ті зорі.

Було темно і тихо. Колись, доки церква була, то коло неї в ночі відзивали ся вартівники. Відтак ночували коло громадского дому, де була каса. Тепер ті гроші були в судовім депозиті — не було чого пильнувати: ані церкви, ані каси... Славна поліція громадска в Залісю безпечностю цілого села від огню не дуже журилася — і Криворукий був переконаний, що вартівники десь сплять.

Але він про них і не думав багато, пристанув лиш раз на дорозі, послухав, і не почувши нічого, ступав дальше. Він ішов до своєї хати. Застав її замкнену. Спер ся о приспу, звернений лицем до маленького вікна, і водив безрадно рукою по чолі.

— Жінко, отвори! — відізвав ся по хвилі, застукавши у вікно.

— А хто там? — почув ся голос з хати. — Ага, то ти!

Заскрипіли двері хатні і сінешні і Криворукий увійшов до хати.

— Чого-ж ти так пізно? — питає ся жінка і ховає ся чимскорше на піч.

— Оттак, спати не міг... Маєш чим засьвітити?

— Нема, каганець вийшов. Засьвіти скалку, сїрка на комині.

— Я маю при собі... А що діти? — питає ся Криворукий, сїдаючи потемки біля вікна.

— А що-ж би? Голодні.

— Я приніс тобі шістку — дав мені попів панич — на, маєш! Купи завтра дітям бараболі.

Криворукий підійшов до груби і подав жінці на потемки шістку. Усів знову на лавку і мовчить. Жінка також мовчить.

В хаті темно, діти сплять: одно на припічку, друге на печи коло матери, третій, хлопець Михась, на ліжку.

— А що Михась? — починає знову Криворукий.

— Га?

— Михась, питаю ся, вчить ся?

— Вчить ся. Професорка щодня єму дає їсти. Єму ще найліпше... Ти чо' не кладеш ся спати?

— Не можу.

Мовчанка. За хвилю жінка вже сопе так, як би спала. Криворукий засьвічує скалку і держить її в руках. Жінка піднімає голову і дивить ся:

— Чого ти собою шибаш? Не поклав би ся та спав каменем! Пяний ти, чи що?

— Ні, не п'яний; адже ти знаєш, що я тепер не п'ю...

— Опам'ятав ся тепер, коли вже пізно... Ой, п'янице, п'янице, зав'язав ти мені сьвіт!... А ти чого там коло Михася шукаєш?

Криворукий стояв коло ліжка із горючою скалкою в тремтячій руці і дивився на хлопця. Хлопець застогнав крізь сон, закліпав очима, бо світло разило його, обернувся на другий бік і спав даліше.

— Чого шукаєш? питаюся — говорила жінка на грубі.

— Хочу на діти подивитися... Я їх три дні не бачив.

— Не мав коли, та тепер! Здурів чоловік, чи що?

Криворукий оглянув ще дитину на припічку, виліз на лаву, подивився на дитину на печі і на жінку.

— Ні, присягай Богу, ти нині п'яний! Геть мені, п'янице, з хати! Я рада, коли тебе не бачу!

— Не кричи, жінко, нема чого! Я зараз іду.

Криворукий зліз з лавки; скалка вже гасла в його руках. Блисло ще раз тускле світло по хаті і погасло. Криворукий кинув ще оком довкола, відтак недогарок скалки затоптав ногою на землі, перехрестився тихцем до образів і станув у дверях.

— Ну, стара, я вже йду до коршми спати.

— А йди собі в трісте на зломану голову!

— А дітий мені пильнуй!

Жінка мовчить.

— Чуєш?

— Та чую, чую.

— Будь здорова!

— Іди собі до чорта, не при дітях згадуючи...

Криворукий вийшов в сїни.

— А хату не забудь замкнути!

— Ну-ну, не бій ся; таких маєтків прибирав ти, що нема що замикати; не злакомить ся жаден злодій. Замикай двері, бо зимно!

Криворукий замкнув хатні і сїнешні двері і вийшов на подвірє. Подивив ся ще раз на свою хату і вийшов на дорогу. Прийшовши під коршму, застукав сильно у вікно комнати, в котрій спав Мошко. Ніхто не відзивав ся. Крізь вікно видко було тільки догоряючу грань у печи. Тоді він нишком через сїни закрав ся до сеї комнати, отворив двері і став. В хаті був великий чад з печи в алькири — Мошко спав. Криворукий замкнув ще й другу піч, стояв хвилину і дивувався, що ніхто не відзиває ся. Постояв і вийшов.

Приніс із стайні бляшанку і поставив її в куті коло дверей пивниці, що находила ся в великих сїнях, де часом заїздили вози на ніч. В тій пивниці стояли бочки з горівкою

і пивом. Криворукий приніс ще околіт соломи, поклав его на двері пивниці і зляв его горівкою з бляшанки. Воня міцної горівки розійшла ся по сїнех.

Доси робив він все досить спокійно, немов з розвагою. Але тепер, коли мав виймати сїрник і запалити солону, став надумувати ся. Він і засьвітив сїрник, але взяв его обережно в долоню, відійшов від соломи і загасив. Щоби набрати відваги, він прихилив бляшанку, в котрій ще була з літра горівки, до рота і потягнув кілька чарок нараз.

„Ще час ; — думав собі — нехай Мошко лїпше загорить. Що йно первосни минули“.

Але горівка, від котрої сподївав ся набрати відваги, завела его. Як звичайно робила его добродушним, так і тепер почув він єї відрадний вплив. Зробило ся ему теплїйше і він з вдоволенєм усїв собі на солону...

Але тільки на хвильку. Бо небавом зібрав ся, вхопив бляшанку в руки, вибіг на двір і з цілої сили потиснув ліктем в одну і другу шибу вікна від комнати Мошка. Шиби вилетїли, а з комнати вдарив сопух і чад аж на двір.

— Мошку, спите ? — крикнув ще крізь вибите вікно. — Вставайте !

Але Мошко не вставав і спав дальше.

Криворукий з бляшанкою в руках майже вибіг на дорогу з села. Біг так довго, поки минув остатню хату, а коло ліса пристанув і потягнув кілька ликів з бляшанки.

— Ще жидюга на смерть загорить! — став він говорити сам до себе. — Піду до суду, скажу, що я хотів зробити, нехай мене замкнуть, я вже й так нікому не потрібний.

І він ішов до суду. Ніс бляшанку в руках так довго, поки в ній була горівка, а там і кинув її в корчі, попрощавши її словами: — Шкода — добра була... Але се вже остатний раз я горівку пив! В криміналі не дадуть... Ну, нехай і не дають... обійду ся!

Ступив ще мовчки кількадесять кроків, заточуючись по дорозі, і станув перед зломаною на половину сосною. Вдивляв ся в ню добру хвилю і нараз промовив:

— То ти мене, жінко, проганяєш з власної хати? Кажеш, аби я до дїтька йшов, Дух сьвятий при мені! То така ти зробила ся?... Ов, я не сподівав ся по тобі, жінко, не сподівав ся! До дїтька — каже, а я не до дїтька, а до криміналу піду... до криміналу за того злодюгу Мошка, що мене обрабував, що мене обікрав, що мене... що мене з хати моєї хоче вигнати... А я єго і не спалив, як хотів, і він встане і хату забере... Гей, Боже, я єму того не подарую, верну ся ще і підпалю.

Він ледви стояв на ногах, але могутий, грізний голос его лунав у темнім лісі на морознім воздуху.

— Підпалю і він згорить... Приїде его Сура, приїдуть бахорі, а тата нема, спік ся... Діти в плач... що діти винні?...

— Що мені з того, що Мошко згорить? Хата моя і так пропаде. Забере син, забере зять его. Один Мошко в гріб, а натомість других сім кіп! Грїх на душу... а я в житю лише пив, а злого діла не творив... не крав... одну ту горівку вкрав, що аж ту приніс... Ух! але добра була!

— А Мошко схоче рано встати, піднімає голову... болить, руки... болять, ноги... болять, в голові тяжко... Ха-ха-ха! Добре єму так, котюзї!

— Ану, далі... до суду! Будь здорова, стара, я йду... А дітий пильнуй! — наказував він зломаній сосні, мов жінці. — Най Михась учить ся... Може що з него буде.

Ступив кілька кроків і перевалив ся в рів. Він того мов не замітив, бо говорив дальше:

— Вчи ся, Михасю, я тобі кажу! І ти, Гандзю, вчи ся — і ти, Олексо, вчи ся... бо я вам не поможу.

При тих словах він силував ся видобути ся з рова, але кілька разів зсунув ся з берега дороги, застряг у сніг і вкінци покинув думку

вилазити. Почав хрестити ся, відганяти від себе злого духа, говорив щораз невиразнійше якісь слова, щораз менше термосив собою, сон єго брав ся, він спер голову на купині снігу і почав дрімати...

В селі за лісом вже півні піяли і мороз над раном тис дужше. Але Криворукий морозу не чув, єму дуже любо спало ся...

В той час Мошко Зільбер рушив ся у ліжку, напів свідомий. Крізь розбиті шиби просто на єго ліжко, що стояло недалеко вікна, віяв морозний воздух. Він чув, що у відкриту руку і плече зовсім змерз, але не мав сили сховати її під перину. В голові єму шуміло, а ціле тіло було тяжке як олово. Він силував ся відгадати, що се таке, і не міг. Память покидала єго. Зібравши всю силу волі, він зсунув перину з себе, але тут і почув зараз зимно на цілім тілі, котре єго більше протверезило.

— „Насте!“ хотів він крикнути на наймичку, щоби прийшла, але то слово вимовив захриплим і тихим голосом. Накрив ся знов периною і лежав.

В голову дуло єму з вікна. Помалу мов кулю олова обернув він голову в сторону вікна і зрозумів, що шиби вибиті. Хотів встати з ліжка, але не мав сили. Скулив ся, сховав голову під перину і лежав.

Під периною зробило ся єму нараз душно, віддиху не ставало єму. Знов виставив голову на верх — і єму зараз полекшало. Почув, як когут запіяв в сїнех.

„Насте!“ Голос був єго сильнійший.

Наймичка Настя саме тоді пробудила ся, як звичайно досьвіта. Здавало ся їй, що чує десь якийсь голос, але не вірила.

„Насте!“ кликав Мошко.

Настя прийшла в хату.

— Гей, який ту загар! — крикнула зараз на порозі, — а як постуденіло!

— Насте, ратуй мене!

— Загоріли?

— Загорів! гину, Насте! Ратуй!

— Що-ж ту стало ся? — дивувала ся наймичка.

Засьвітила сьвітло, змїркувала, що бракує Мошкови, і трохи не винесла єго у коршму разом з постелию...

Коли рано стали люди приходити до коршми, Мошко лежав у своїм алькири, а коло него стояли зять і невістка і ще кілька заліських жидів. Мошкови було вже лекше; він слухав горячої суперечки зібраних о Криворукім, котрий десь шез. Сам порадив роздивити ся по господарстві, чи Криворукий чого не вкрав і віднайти єго та передати жандармам.

Стали шукати Криворукого, але не могли найти єго. Аж перед полуднем привезли єго замерзлого на санях...

Славко дізнав ся о тім аж під вечір, коли йшов до Горошинських. Переймив єго Козак на дорозі і оповів єму пригоду. А відтак виймив зза холяви зімнятий папір і подав єго Славкови.

— Може би ви мені, паничу, перечитали лист від доньки з Гамерики?

— Добре, дайте, я вам перечитаю. Ви ще не знаєте, що в нїм стоїть?

— Та знаю; читав мені дяк, але ви то ліпше перечитаєте.

Козакова донька, Анниця, писала з Гаванни, як з Царгорода забрав її один пан на корабель і завіз за море; як там она пізнала ся з одним богатим реставратором і вийшла за него замож. „Все — писала она — було би добре, я жию тепер у великих достатках, тільки біда в тім, що мій чоловік хоровитий і довго не потягне і я сама нездорова, часто також хорую. Тепер мені дуже жаль за Залісем, я би там на крилах злетіла, але виїхати не можу, занадто далекий сьвіт. Збираю ся вам післати яку сотку, щоби вам лекше було жити“.

І ще писала, що чоловік єї — він звав ся Сміт — записав на неї велику частину

свого маєтку, тільки она тим маєтком може розпоряджати ся аж по єго смерті. Мала надію вернути ся до Заліся і просила батька і матір, щоби молили ся за її здоровлє. Казала також з тих гроший, які пришло, замовити службу божу в церкві. — Лист був писаний невправною рукою, але на краснім папері,— віяла з него якась туга і невдоволенє мимо достатків Анниці.

— Она не знає, що її мати вже небіжка і що я в друге оженив ся і що церква згоріла і що в нас було таке нещастє минувшого літа...

— Ви до неї не писали?

— Або я знав, де она є!

Козак просив Славка, щоби написав до Анниці довгий лист і все описав.

— Просив би я — казав — кого иньшого, щоби мені написав; але в нас ніхто не потрафить. А той лист аж за море мусить іти, то треба єго добре написати.

Славко обіцяв єму написати лист і зараз пополудни зробив се. Описав широко все, що Козак хотів.

— Я вам відвдячу ся, скоро гроші дістану — казав Козак, послухавши, що панич написав.

— Ну-ну, аби ви тільки дістали.

— Ви не вірите, що то правда? Десь ніхто не хоче вірити! — нарікав Козак.

— Всіляко буває — відповів Славко.

Ще місяць не минув, а Славко пересьвідчив ся, що Анниця писала правду. Від неї прийшло сто зр. для батька і лист, в котрім писала, що чоловік єї помер. Нарікала притім знов, що сама нездужає і тужить за Залісем. Обіцяла приїхати сама, скоро тільки троха прийде до здоровля.

— Ще хто єї маєток забере! — журився Козак.

— Вас то не гризе, що она хора, тільки маєток вам в голові — зганив Славко.

— Бо пропасти може — оправдував ся Козак. — Ану, помре, потім гроші вкрасти легко... Напишіть ви їй, паничу, най гроші добре замкне в скриню і ключ ховає, а слугам не вірить.

— Не бійте ся, є ще ліпші способи ховати гроші! — успокоював Славко.

— Я прийду завтра замовити службу божу, а ви мені напишете лист. Добре? Я вам того не забуду.

Славко став писарем Козака і писав всі листи до Анниці, більше з цікавості до чудної історії, як з чемности для тупого Козака,

або підозрілої Анниці. Одно лиш в її листах промовляло єму до серця, а то її очевидна туга за рідним краєм...

XVI.

В початках квітня кілька днів було таких гарних, що зовсім весною запахло. Двірський парк виглядав ще так, як в остатніх соняшних днях осени, але життя було в нїм більше; всюди більше радісного очидання, як осїнної сонливої задуми. Між зівялим листем на землі перші купки зеленої трави з фіялками, по корчиках весела дрібна пташня, у воздуху тужний бренькіт пчіл, десь над парком невидимий жайворонок — перша негрімка музика на привіт молоді весни.

Під проводом старого наймита Миколи сільські дівчата роблять порядок в парку, змітають зівяле листе, поправляють доріжки, та співвають собі для розради :

Граї музико, як би-сь міг,
Тай не жалуй моїх ніг!
Мої ноги насталені,
Лїтали би, як шалені!

Одна почала, друга підхопила, третя прилучила ся, за ними ще дві — співують усі.

— Гей, дівки, чого ви так розверещали ся як сороки! — сварить Микола, котрий в недостаті правдивого економа приписує собі гонори економські. — Пан з Мурованки в дворі, а ви так кричите!

— Кривда вам? Помагайте і ви співати! — відповідає одна дівчина.

— Що він pomoже! — каже друга. — У него голос як розбитий горнець.

І співують дальше. Микола розгортає ринь на доріжках і скоса дивить ся на „сороки“.

— Що за нарид, — воркотить собі під носом — ніколи не посидить тихо! Робила би одна з другою — ні! ще мусить співати або язиком молоти.

Слухає, що они дальше співують :

А Микола робив кола,
А Микита сани,
А Микола їздив кіньми,
А Микита псами.

Старому Миколі подобає ся така похвала для Миколи, він мовчить. Але нова пісня :

На дорозі калюжа,
Я робити не дужа;

Коби скрипки, цимбали,
То би ніжки скакали...

— Ага! ось чого їм дай! — воркотить знов Микола. — Не питають, що піст.

Ой мамуню, кохай мене,
За старого не дай мене!
В него сива борода —
Я дівчина молода!

— А будете ви раз тихо, безбожниці! — кричить знов Микола, бо єму зробило ся маркотно; він нежонатий, а вже сивий... І в тій хвилі, побачивши Славка на доріжці, наказує: — Тихо, панич іде!

Але дівчата не питають:

Ой по горі терлич сходить,
До дівчини панич ходить;
Ой терличу, терличу:
Люби мене, паничу!

— Пссс! — псикає Микола. — Так розкудкудакали ся дівки, що їх погамувати годі — оправдує ся він перед Славком.

— Нехай сьпівають! — каже Славко. — Сьпівайте!

Але дівчата тепер на хвилю замовкають.

Славко подає наймитови папіроса. Старий знімає легко капелюх і бере. — Дякую — каже. — На spacer вийшли? О, нині сонечко пригріло! Аби так дальше, то би троха з ро-

ботою впорав ся. Нема кому за всім доглянути, а ще як погоди нема...

— Вам самому тяжко ?

— Тяжко паничу. І коло коний ходи і коло людей ходи, пильнуй... Аби хоч було за що. А то пан збіднів тай ми всі разом з ним — додає він тихше.

— Він колись лїпше мав ся ?

— О! ще й як! Тепер той син у війську дуже єго скубе! Ну, та й земля не родить від кількох лїт. А небїжка панї довго хорувала... От, біда у всіх! Ще як би доньку видав за того пана з Мурованки, то би добре на тім вийшов. Той би доньку взяв, а маєтку не прагбѣ, бо сам досить має.

— А не шкода би такої молодої за такого старого ?

— Та він ще не такий старий... То між панами побирають ся не так, як між мужиками... А добра панна, така як небїжка мама.

— Гарна панна !

— Подобала ся вам ? — питає ся Микола і злегка усміхає ся. — Она собі, як я міркую, вас також вподобала.

— По чім так міркуєте ?

— Ми знаємо... адже то видко.

— А того пана з Мурованки не вподобала собі ?

— Она за ним не тягне... Він дуже би рад, а она ні. Кристиньська казала... А чого-ж би до нас так зчаста приїздив? От і нині...

— Може з інтересом?

— Вже ми знаємо, з яким інтересом! Що-ж він нашому панови ні брат ні сват, а приїздить частійше, як свояки... Гей, дівки, не дармуйте! — обернув ся Микола знов до дівчат, котрі хотіли почути єго розмову. — Ще грядки маємо копати!

Славко пішов дальше доріжкою. „Вже плещуть у дворі, — думав він собі — хоч я не дав ніякої причини до поговорів“.

Дівчата знов сьпівали, та вже сумної:

Ой у саду вишня, за садом ліщина:

Любив я дівчину, а мене дівчина;

Ой та любив я дві літі, —

Тепер мені тяжко на сьвіті!

„Ой та любив я дві літі, тепер мені тяжко на сьвіті!“ — повторяв собі Славко в думці слова пісні... „Тепер мені тяжко на сьвіті...“

— Пане Левіцький! До побаченя! — почув він нараз голос з подвіря.

То Більський відїздив і з коня заздрів Левіцького в городі. Левіцький відклонив ся. На ганку стояв Заборовський і дивив ся за відїзджаючим сусідом. Відтак він відійшов, а за добру хвилю появила ся на ганку єго

донька. Она оглянула ся довкола, як би лякала ся з кимсь стрітити ся, помалу зійшла по кількох сходах і задумана пішла до брами парку.

Левіцкий приглядав ся їй уважно і дивував ся єї очевидному неспокоєви. Чимблизше она підходила, тим лучше бачив він єї нетерпеливі рухи, почервоніле лице і живі очи, в котрих пробивав ся не то гнів не то жаль на когось.

Встав і вийшов їй назустріч.

— Що вам таке, панно Маню ?

— Не можу сказати.

Не хотіла казати, але Славко здогадував ся, що так немило настроїло її нічо иньше, лише певно гостина Більського. Не мав відваги питати ся її дальше і мовчав.

Маня сіла на лавку і задуманими очима вдивила ся в групу безлистих акацій. Славко стояв оподалік. Робітницї сьпівали в далекім куті города дальше :

Тепер мені кажеш : „Зоренько ясная“,

А потому скажеш : „Доле нещасная!“

А хоть ти не скажеш, то мати :

„Ліпше було бідну не брати“.

Мельодия пісні була така сумна, а слова було чути так виразно !

— Що они сьпівують, пане Левіцкий ?

Левіцький повторив їй слова пісні і пояснив їх: — Звичайна драма, в котрій виступають дві особи: він багатий, а вона бідна; він любить її, хоче її брати, а вона вагає ся; знає, що потім може гірко покутувати за свою незаможність. Як не він сам, то его родина затрує їй житє.

— То таке сьпіває ся в тій пісні?

— Таке.

— Дивно мені.

— Чому дивно?

— Я що лиш перед хвилиєю пересьвідчила ся ще раз, яка правда в тій пісні... І коли вже раз перестануть мені зневажати мою добру маму? Що она їм завинила? А то тепер і тато такий самий...

В очах Мані закрутили ся сльози.

— Знаєте, пане Левіцький, які люди нераз безсердечні, брутальні! І за свою безсердечність ще жадають поважання! Кілько разів уже від родини чули ми, що батько зле зробив, оженившись з такою бідною дівчиною, якою була покійна мама; кілько зневаг зазнали ми з тої причини, ніхто не хотїв з нами жити... а тепер уже й мами нема, а ще батькови випоминають его давний поступок! Що гірше, сам батько признає тепер, що зробив нерозумно. І то при мені, я сиджу при столі, а они таке говорять...

— Хто такий? — спитав ся Славко.

— Більський і тато. (Маня втерла сльози). Він думає, що я за него вийду, що я его не зрозуміла!... Розуміє ся, про маму не було ані слова, але він злегка закинув, що ми з ніким доси не жили — так як би ми людей, а не люди нас відрекли ся! — що тепер би можна почати знову товарискі зносини, (особливо тоді, як би я за него вийшла замож!...) а тато на се тільки потакує і каже, що те все правда, сам немов до вини признає ся... оба память мами зневажають... За що? Мама була з роду бідна, але така добра!

Маня заплакала тихо, але по хвилі махнула енергічно рукою: — Ні, — каже — то не буде так, як тато хоче! Я вже не дитина!... Чи они не бачили, як мене то боліло? Чи они такі тупі? І то говорили так при мені, і мабуть їм і на думку не прийшло, що ранять моє серце... Перше „зоренько ясная“, потім „доле нещасная“...

Славко не відзивав ся; думав про жаль Мані і слухав заразом нової пісні робітниць.

— Чи всі мужчини такі? — спитала ся она в него по хвилі з якимсь невиразним усьміхом...

Заким Славко відповів, робітниці відсьпівали:

„Скарай, Боже, воріженьки!
Зводять мене з доріженьки!
Скарай, Боже, хто з нас винен,
Хто не любив, як повинен!“

Ой, знаю, що за причина,
Що не любить мя дівчина:
Любить того, що багатий,
Буде потім жалувати...

Славко усміхнув ся, зачувши ті слова пісні.

— Чуєте, що они сьпівають?

— Чую — віапівіла Маня.

— Чи всі дівчата такі, як та, що о ній сьпівають?... Так у мужчин, як у женщин по коротких хвилях пориву, забутя, любови, радости, наступає холоднійша розвага, журба о будуччину, бажанє обезпеченя житя... А то просте, неромантчне бажанє буває звичайно таке сильне, що ми і не шукаємо радости, аби лише потім не зазнати смутку. Так безнастанно думаємо о тім, що буде, що майже не застановляємо ся над тим, що є, що переживаємо. А то, що переживаємо, буває нераз таке гарне! Потім вічно жалуємо, що гарної хвилі не визискали. Кілько прегарних, щасливих хвиль ми самохіть відкидаємо від себе! Все нам здає ся, що щось красше настане, а тимчасом що найкрасше ми з рук випустили.

Маня слухала уважно і, хоч Славко на хвилинку замовк, не відзивала ся, немов ждала на єго дальшу бесїду.

— Розповісти вам одну пригоду, панно Маню?

— Прошу.

— Се буде маленька іллюстрация до того, що я сказав. По третім році теології підчас фєрий я і ще другий товариш були ми в гостях у батька Стефки, тої моєї Стефки, що я вам розповідав про неї. (Славко усьміхав ся при тих словах глумливо). Панною Стефкою я не дуже й займав ся. Ми бавили ся разом і танцювали на празнику, але она мене не займала більше як другі. Панна була молоденька, пристійна, господарна, мало інтелїгентна і нераз така дитинно-невинна, наївна, що з того можна було і сьміяти ся і за то її найбільше любити. Так не я перший, тільки она перша звернула на мене більшу увагу. Трафіло ся раз, що я з нею сидїв у городї, в альтанї. Она складала з нарваних квіток букет, а я — по якійсь єї дуже наївній замїтці до рожї чи до иньшої квітки — дістав велику охоту докучити їй. Ішла розмова про любов — розуміє ся. Квітки дали до того причину. У неї любов була щось таке величаве, таке гарне, невидане, нечуване! Звичайно, як у доростаючої панни. А я захотїв перед

нею удавати дуже досвідченого і почав її ідеал любови обдирати досить цинічним способом зі всеї краси, так як она в тій хвилі, підчас моїх заміток, нетерпеливо обдирала рожу з листя. Я сам ще був дурний... Слухала она мене добру хвилю, мінила ся на твари, ставала щораз сумнійша, кинула на мене наляканими очима, а вкінци як заплаче, як зачне за серце хапати ся! Я остовпів! І що ви скажете? Замість у таку хвилю забути ся, припасти до неї і почати потішати її, як можна, і самому тим тішити ся, що она з моєї причини так плаче, я в першій хвилі сказав собі: „Диви ся, що за гарна сцена! Жаль мені її, варто би потішити, поцілувати, приголубити — она-ж пристійна і мила! — але ні! бо що з того готово вийти?...“ Так, пані; і я воркнув кілька глупих слів і відійшов. А она там плакала... Плакала на мене, що я їй сподобав ся, був її ідеалом, а ту її тугу за ідеалом, то бажане щастє зобразив чимсь простим, низьким, нікчемним... Той плач мене переслідував цілий день, я думав про него, прозивав себе всякими прізвищами за свій дурний розум та за тверде серце... я оминав її і не міг її забути... оминав до третього дня, поки їй не сказав, що її люблю... Так, але тоді не наступила така гарна сцена, як та в альтані... А тепер я собі не можу простити отої глупої

журби в ту хвилю, тої обави, що з того могло вийти. Що з того вийшло? Нічо! а гарна хвиля не верне ся.

— Чи такі хвилі оминає ся все лиш із самолюбства? — спитала ся Маня і взяла з лавки газету, що з собою принесла.

— Ні, часом жаль не себе а другої особи; часом з собою упорати ся можна дуже легко, можна перемогти себе... так, але н. пр. дівчина не зможе. По що-ж кому влазити в дорогу, коли хто все лиш думає о тім, що ще має тільки а тільки миль іти пішки дорогою житя? Скажи їй: „Сядьмо собі! подивім ся, який красний сьвіт!“ А їй то не в голові, она думками все витає дома при родиннім огнищи. Вкінци се й природне... От не знати, як собі і другим догодити. — Я вам ту немов ради даю, ви мене так слухаєте, а тимчасом, правду вам скажу, всеї щирости в моїх словах нема.

— Як то?

— Прошу вас, не допитуйте ся... Не дивіть ся так на мене і не думайте о тім, що буде... шкода тратити таку гарну іллюзію... Мені шкода...

Хоть Славко говорив загадочно і, як сам признав ся, не зовсім щиро, але єму здало ся, що Маня таки єго зрозуміла. І тоді він пожалував нараз навіть сеї дрібки щирости,

з якою розповідав їй свою пригоду із Стефкою та свої досьвіди.

Маня глянула на него такими наляканими очима, що єму відразу пригадав ся такий самий погляд Стефки тоді в альтані, прийшли на думку всі довірочні, майже приятельські розмови з Манею, і незвичайно ясне в ту хвилю питанє: „До чого доведуть такі розмови?“ налякало єго. — Радив не відрікати ся приємних хвиль, радив не дбати о будучину, а сам затремтів перед можливим розчарованєм... Чиїм? Коли-б тільки своїм, а то ще чиїмсь!

В одній хвилі зрозумів, що легко радити переймати ся поривами хвилі, але коли хвилеве вдоволенє має сумно кінчити ся, то красше перемогти в собі ті пориви і не піддати ся їм.

Він бачив виразно, що Маня вподобала собі єго; він любив з нею розмовляти; єго тішило, що по розчароваю зі Стефкою пізнав дівчину, красшу і розумнійшу від неї, що заслужив собі на єї прихильність і приятнь, але чому всі єго довірочні розмови з нею виглядали як теоретичні, зовсім неосновані розправи? Мудрагельство оно, а не щирість! Рід облуди товарискої! Убиранє таких сьвятих почувань, як приятнь чи любов, у дешеві лахи!

Ах, те все правда, сьвята правда! Коли-ж годі, годі інакше! Єму годі, бо страх бере єго за себе, — ні! не так за себе, як за неї!

Сьмішно! він радить не питати о будуччину, а що-ж з таких єго рад може вийти для неї, може вийти для него! Він, а она!... Чи нарочно приготовляти собі нове розчарованє, і то не м и н у ч е розчарованє?... Собі і їй? —

Славко глянув скося на Маню. Она ніби читала газету, але так, як би кожної хвилі була готова сама щось сказати або дальше слухати єго бесіди.

— Я вас розумію — відізваля ся она по кількох хвилях.

Він стрепенув ся. — Розумієте мене?

— Розумію. Не бійте ся і... і не говорім більше о тім... По части маєте навіть рацию...

Але в тих словах Манї, хоч она старала ся виповісти їх спокійно, все таки брєніла сумна нута, котру годі було не замітити.

Славко засоромив ся нараз своєї трусливості і не міг того затаїти, що збирав ся оправдувати себе. Але Маня не дозволила єму оправдувати ся, встала з лавки, сказала: „Ходім збирати фіялки!“ — і він послушно пішов за нею.

Хотів почати знов яку розмову, зовсім просту, буденну, хоч би про погоду, і не міг

перемогти себе. Відійшов від неї о кільканайцять кроків і збирав мовчки фіялки.

Але розворушені думки не покидали єго. Він уже не знати котрий раз повторяв собі в думці, що є остатнім дурнем, котрий в теорії радить не випускати з рук приємних хвиль, а в практиці сам ніколи того не робить. І коли-б хоч з яких важних причин! А то що? жаль єму і себе, жаль єї... ні! глупа та вся історія! красше про неї не думати, бо й так нічого з неї не вийде. — —

— Панно Маню, прошу, фіялки!

— О, ви вже тільки назбирали! А як пахнуть!... Ви вже не гніваєте ся на мене?— спитала ся майже зі страхом.

Славко здивував ся: — Або-ж я гнівав ся на вас?! Анї менї на думку не приходило!

— Справді ні?

— Слово даю. Коли гнівав ся, то тільки на себе.

— Можна вас спитати ся, за що?

— За що? Як би то вам сказати?... Так трудно відповісти на то коротко... Ріжні думки прийшли менї до голови. Почали ми, правда, розмову від Більського, від зневаги, — та ось куди зайшли т. є. я зайшов! Може і вас яким словом нарушив?

— Ні; ви нічого обидного не сказали.

— Не дивуйте ся мені, панно Маню, — просив Славко — я часом такий неконсеквентний... Других посуджую о безсердечність, о трусливість і т. д., а сам не ліпший, як другі, може ще й гірший.

— Но-но! тільки не судіть себе так остро; нехай вас уже другі судять! — потішала єго Маня. — От ходім на підвечірок! Якось то буде...

Обоє пустили ся доріжкою до двора. А тимчасом з далекого кута парку на них пильно дивили ся цікаві дівчата-робітницї.

— От, най би побрали ся! — замітила одна з них.

— Була би гарна пара! — докинула друга.

— Ади, як ідуть собі в купці! — завидувала третя, сперши ся на рискаль.

— Не знати, чи видасть її дідич за него?

— Що, за него? — спитав ся Микола.— За простого попа?

— Або-ж він не гарний хлопець?

— Але що він має? — сердив ся вже старий наймит. — Як не той з Мурованки, то иньший пан її возьме, але пан — розумієте? багатий.

— Шкода! — жалували дівчата.

— Ба! — відповів їм Микола так, як би хотів сказати: „На то нема ради“.

— А ви коли жените ся? — спитала ся одна збиточна робітниця в Миколи. — Я би зараз за вас вийшла.

— Хе хе-хе! — сьміяв ся Микола. — Чекай, по Великодни поговоримо; най піст мене.

— Адже твій тато молодший, як Микола! — обізвали ся дівчата.

— Що з того, коли менї Микола сподобав ся — боронила ся дівчина. — Та вже хиба почекаю, заки піст мене. — І она за-співала собі:

Ой все пости, ой все пости,
Чей будуть мясниці,
Як не піду в осінь замуж,
То піду в черниці.

— Ано! дівчата, до роботи! — напминав Микола. — А вже я котресь з вас возьму.

Не прибав передновок у дівчат охоти до житя і веселости.

XVII.

В Залісю передновок був незвичайно тяжкий. Люди мерли як мухи в пізній осені. У вдови по Криворукім померло двоє дітей молодших; лишив ся один Михась, школяр. Отець Левіцький мав що другий-третій день похорон. З похоронів тих не то не мав ніякого зарібку, а ще й перестудив ся раз у слоту тяжко, так що аж на Великдень підвів ся з ліжка. З того часу він завсїгди покашлював та чув ся нездоровим.

Ті похорони на провесні приймали ся людьми байдужно. Они, немов по звичаю, плакали на них; але до кількох днів забували, а то й дякували Богу, що забрав зпоміж тих злиднів з двацять осіб, котрі так само не мали що їсти, як і другі. Трохи не завидували їм.

Впрочім в селі було глухо і непривітно. На кілька днів розбурхали его вісти о про-

цесі Костишина, арештоване писаря і Мошка Зільбера. В процесі тим був сьвідком і о. Левіцький. Не багато він міг сказати, бо селом не займав ся, але мусів признати ся до дуже немилої річи, що на весіле доньки позичив від Костишина 300 зр. У справозданнях газетних з того процесу вправді не було сказано, на що він позичив ті гроші, але вже сам факт, оголошений перед сьвітом, що о. Левіцький мав діло із злодієм Костишиним, дуже згриз і єго родину і Горошинських — а вже Славка таки найбільше. Він рад був під землю запасти ся, коли Заборовский прочитав в газеті о процесі і почав з ним о тім розмову. Процес скінчив ся так, що Мошко Зільбер вийшов з него безкарно, вїта засудили на півтора року, писаря на рік вязниці а вїтового брата Андрія на вісім місяців. Всі прихильники тої спілки в Залісю по тім процесі дуже притихли і, як перше всюди було їх повно в селі, так тепер поробили ся дуже маленькі і маломовні. Навіть сам Зільбер притих і не чути було, щоби шукав собі якої нової жертви.

Наслідки процесу були ще й такі, що цілу раду громадску, котра й так мала рядити тільки до осени, розвязали, а комісарем установили власти дідича Заборовского.

Другий раз зворушило ся значно село, коли дізнало ся, що мають приїхати Мазури оглядати ґрунт Заборовського, скоро тільки сніг трохи щезне. „Що то — казали — пан чужинців спроваджує, а своїх не має?“ Пішла навіть окрема депутація до двора, підмовлена Головатим, просити пана, щоби він або почекав з продажию, заким роздобудуть гроші і самі куплять, або взагалі покинув ту думку. Депутація убрала ту просьбу в дуже нещасливі слова, один газда вихопив ся, що ґрунт Заборовського — то таки їх ґрунт, заліських людей (виходило на таке, що Заборовский тільки тимчасовий посідабель), — дідич слухав-слухав того з усміхом, а вкінци спитав грізно :

— Гроші маєте ?

— Не маємо — відповіли гуртом.

— Якже ви, сякі-такі, сьмієте мені ту приходити та ще дурниці говорити ! — скрикнув він раптом. — Геть, fora ze dwora ! Лайдаки ! кажуть, що ґрунт їх. Чули ви таке ? — обернув ся він до Славка, коли депутація виходила засумована з двора.

Славко старав ся їх оправдати. Казав, що може вдасть ся єму зложити спілку, котра би сей ґрунт купила. Він старав ся вже о се і єму не вдало ся перший раз ; але має надію,

що другим разом поведе ся. Тільки треба виждати.

— Говоріть своє! — відповів Заборовский. — Мені гроший зараз потрібно, розумієте?

Але того дня вчіпила ся єго і донька та стала просити, щоби здержав ся з продажию ґрунту, або зробив велике добро для громади і продав своїм, хоч — казала — яке то оно й добро, коли заплатити треба.

— Якже ти хотіла, щоби я дармо дав? — угнівав ся Заборовский. — Не сердь мене, Маню, раджу тобі. Не мішай ся мені в мої справи! Ти на тім не розумієш ся.

— Не гнівайте ся, татунцю, прошу вас, — стала Маня примилювати ся — адже я не чогось злого хочу!

— Але ти не розумієш ся на тім!

— Може і не розумію ся, але мені здає ся...

— Ет! — перебив їй мову батько — тобі так здає ся, а мені інакше. Ту нема що багато говорити!...

В цьвітну неділю приїхали чотири Мазури оглядати ґрунт. Заборовский опровадив їх по цілім поли і приймав відтак у себе перекускою. При тім годили ся, як і що зробити.

Було вже полудне, а они ще не полагодили справи. Заборовский походжав нетерпе-

ливо по комнаті, коли нараз почув, що хтось заїхав на подвірє. Він виглянув у вікно і здивував ся: се приїхала пані баронова Маєраньска з Новосілок. Він уже бачив її кілька разів у місті і зараз пізнав. Забувши Мазурів і продаж ґрунту, вибіг з комнати, мов молодець, і звитав ся з бароновою на порозі.

— Я приїхала вас, сусідо-добродію, відвідати і з вами пізнати ся — говорила пані баронова.— Ми найблизші сусіди, отже годить ся, щоби ми знали ся.

— Але-ж цілую руці пані баронової... то правдива честь для мене... Прошу близше, прошу близше!

Заборовский немов відмолоднів, так жваво увихав ся коло баронової. Обоє вступили до сальону. Там познакомила ся баронова з Манею.

— Якуж ви гарну і рослу доньку маєте, пане Заборовский! — одушевила ся баронова панною, коли Заборовский клав єї фўтро на крісло.

— Маю, пані добродійко, маю — говорив Заборовский, як в горячці. — Пані позволять, що я на хвилиночку відійду взяти иньший сурдут, бо я собі звичайно як дома вигідно, а при гостях не випадає.

— Але-ж, пане Заборовский, — просила баронова любеньким голосом — тільки ви не

задавайте собі ніякого клопоту! Я-ж не панночка, що на таке дуже зважає... А ще і сина, чую, маєте?

— Маю, пані! Гультай такий, що пошукати. Я єго зараз закличу.

Заборовський вибіг у другу комнату і кликнув на Стася. Притім в одній хвилі і переодягнув ся. Увійшов разом зі Стасьом до сальону.

— Мій син Стасьо!

Стасьо поцілував баронову в руку і стояв заклопотаний. Але баронова втішила ся і ним:

— Цілком такий самий, як мій Владзьо — казала она і гладила Стася по голові. — Мій учить ся в Хирові у Єзуїтів — додала. — Сідай же собі, Стасю, ту коло мене; сідай, дитинко, не встидай ся!

— Здичів хлопчиско на селі! — замітив Заборовський.

— Ох, якже на селі і не здичіти! — нарікала баронова. — Так нудно, анї де вийти, анї з ким поговорити. Ще доки робила порядки у себе, спровадившись до Новосілок, то мала зо два місяці роботи і не нудила ся. А тепер сиди тай сиди! От я й рішила пізнати ся з сусідами, щоби мала з ким жити.

— Я вже також вибирав ся до вас, пані, а тимчасом ви мене випередили! — сказав

Заборовский, видумавши на борзї чемність, про яку й не думав. — Дуже мене то тішить, вірте мені, пані.

— І ми ту жиємо скучно — замітила Маня.

— Вірю, вірю, тай ще по такій страті, по смерті матери. Давно то, як мама померла?

— Небавом рік буде.

— Жаль мені вас дуже, мої сироти! — говорила баронова, гласкаючи Стася дальше ласкаво по голові. — Знаю я, що то страта рідної матери, сама того зазнала...

Пані баронова говорила помалу і солоденьким голосом. Заборовский дивив ся на неї пильно і вдоволено усьміхав ся. Дальша розмова вела ся про відносини Заліся і Новосілок, про відносини господарські (Заборовского чудувало значне обізнане баронової з господаркою) і родинні. Заборовский дізнав ся, що она походить з Познаньщини; коли повдовіла, обридла їй вся сторона, в котрій жила; тоді продала свою посілість і перенесла ся до Галичини.

— На велике вдоволенє наше — додав Заборовский чемно. — То знаменито, сусідко-добродійко, що будемо мати нагоду бувати нераз у вашім товаристві! Від смерті жінки і я засидів ся, як борсук в ямі, зовсім здичів.

Нікого майже не відвіую, нікуди не виїзжаю... А ту до того клопоту господарські, не треба вам, пані, казати...

— Розуміє ся, розуміє ся — впевняла баронова.

Баронова посиділа собі з годину у Заборовського на розмові о ріжних справах і при малій перекусці. Заборовский незвичайно радо розмовляв з нею, здержував її, коли она збирала ся скорше відїзджати, обіцював приїхати до неї на Великдень разом з дітьми; просив її також до себе — а на відході поцілував в руку і поміг їй також сісти в кариту. Глянув притім оком знавця на коні — видко було, що подобали ся єму. Поклонив ся кілька разів за відїзджаючою каритою і вернув ся у сіни. Аж тепер нагадав собі, що Мазури чекають.

Они сиділи собі спокійно в панській комнаті і балакали.

— Не гнівайте ся, панове господарі, — перепросив їх Заборовский — я мав гостя.

— Нічо не шкодить — відповіли ті.

— Ну, якже буде ?

— Ласкавий пан мусять спустити два тисячі.

— Не спущу.

— То ми не погодимо ся.

— Як ні, то ні — відповів Заборовский рішучо — я о вашу ласку не стою. Пораджу собі иньшим способом; я вже знаю, як.

— Продасьте своїм людям?

— То ні; я мабуть і зовсім не продам ґрунту. Шкода мені. Двох тисячів не хочу дармо тратити...

Мазури дивували ся, що Заборовский так нагло змінив свою думку; готові були вже по довгім торзї докинути ще сто зр., але сі малі причинки, які они в торзї додавали, вивели Заборовского зовсім з терпеливості і він рішучо заявив, що не продасть ґрунту.

Мазури вийшли з двора. До пізного вечера они то радили ся на дорозі або в коршмі, де стояв їх віз, то вертали ся до двора. Вкінци з чим приїхали, з тим відїхали, не добивши торгу. Дїдич уже не думав ґрунту продавати. Славко був дуже тому рад, хоч також дивував ся Заборовскому.

Але про похвальну постанову дїдича громадяни Залїся сего дня нічого не знали. Богато з них бачили чотирьох Мазурів, походяючих з дїдичем по полях і по селі, і відказували один перед другим, що якісь заволоки находять в село, їм землю відбирати.

І самі Мазури вечером пересьвідчили ся, що в Залїсю приятелїв не найшли. Їхали дорогою з села лісом. На дорозі до гостинця

було велике болото, тому ішли пішки. Назустріч їм з ліса вийшло кілька селян і почали ще здалека лаяти ся :

— Гей, заволоки мазурські, ви по нашу землю прийшли? А не дочекати вам!

— Сего chcesie? — спитав ся один Мазур, не розуміючи Русина, і виступив наперед.

— Чого хочемо? — говорив Русин, приступаючи до Мазура. — Ось того хочемо! — і махнув Мазура рукою поза ухо.

Мазур крикнув на своїх і як схопив слабосилого Русина, зараз єго захвав в болото. Той тільки спльовував.

Прискочили иньші Мазури і Русини та почала ся бійка на дорозі в болоті. То болото, славне густе галицке болото по коліна, незвичайно спиняло їх воєнне одушевленє. З краю дороги, де було ще сяк-так сухо, всі залізли на середину, а з середини перевалили ся — хто скорше, хто пізнійше — в рів у болотнисту воду, там хлюпали ся як качки, товкли собі добре боки і голови, так що аж відляск ішов; — аж коли позаліплювали собі болотом очи, набрали повні холяви води та вимарали одєжу в болоті на всі боки, перестали і добровільно чимскорше розбігли ся.

Хто побідив, годі було знати; Мазури не менше били, як Русини, хіба з більшим

запалом, а Русини не менше стогнали, як Мазури... Тягнуло ся те не довше як десять хвиль, а по яких кільканайцяти хвилях на темнім побоєвищи лежали тільки поломані палиці, два втоптані в болото капелюхи, люлька — ну, і досить крови... Тяжких каліцтв у тій битві не було; рускі селяни приготувляли напад на пізнійшу годину і не мали навіть в руках колів, без яких они звичайно бійки не ведуть. Они вже як кого бють, то конечно мусять голову розбити; лекше бити не вміють...

Незвичайно чудували ся в ночі жінки заліських героїв, оборонців землі, коли ті прийшли до хати, обваляні від ніг до голови болотом та з підбитими очима і з напухлими лицами. Кілька днів усі ждали, чи Мазури не заскаржать їх: то вижидали жандарма, то потішали ся, що Мазури не могли їх у ночі бачити, хвалили ся нишком, що добре ворогів побили, так що відійде їм охота ще раз приїздити до Заліся, — а вкінці й забули цілу пригоду. Мазури не скаржили нікого і слух про них загинув.

Та хоч они ґрунту від Заборовского не купили, в Залісю від того людям не полекшало. Які були злидні, такі й остали ся; ще й погіршали. Заборовский не думав уже і заліським людям відступати ґрунт, хоч би за

гроші; — так якось несподівано змінив свій намір, що аж Маня казала до Славка: — Що таке стало ся батькови?

— Якже вам подобала ся пані баронова? — питав ся Левіцкий в неї.

— Досить симпатична жінка.

На то надійшов Заборовский і дізнавшись, о чім мова, признав також, що Маєраньска дуже мила женщина. Казав, що мусить разом з Манею і Стасьом відвідати її на Великдень.

Так они й зробили. Цілий вечір першого дня сьвят були у Маєраньскої. Заборовскому дуже у неї подобало ся.

— Що ви, сусідко-добродійко зробили з сего двора! — казав він. — Колись ту було так бідно і непривітно — я-ж ту бував! — а тепер!...

— О, ще порядку нема! — говорила пані баронова. — Я спровадила ся в зимі, а в зимі, знаєте, годі яку мулярску роботу починати. Треба ще і з надвору прибрати будинок!

На сьвята приїхав і Владзьо Маєраньский, котрий із Стасьом зараз заприятнів ся — і они оба, не довго думаючи, взяли ся до збитків, на велику потіху Заборовского і Маєраньскої.

— Знаєте, пані — говорив Заборовский— дивна річ: діти зараз відгадують, де їм можна так свобідно поводити ся, як дома, а де ні.

Заборовский гладив притім свої тугі вуса, а єго румяне, здорове лице сияло вдоволенєм. А баронова, як господиня дому, майже не допускала до послуги службу, а сама уви-хала ся, як молодичка.

— Видко, що з Німеччини приїхала! — думав собі Заборовский; ту господарність Маєранської він знав оцінити.

XVIII.

Між Славком а Манею настало мале непорозуміє; она стала оминати єго. Славко старав ся відгадати, яка би тому могла бути причина, але здогади єго були ріжнородні. Прикро було єму. Вже знакомство з Стефкою навчило єго, що дівчата нераз гнівають ся за марницю, про яку мужчина і хвилі не погадає. Оттак з доброго дива погнівають ся, щоби потім тїшити ся, коли їх будуть перепрошувати. Примха така чи що...

Славко знав уже такі примхи дівочі; не дуже на них і зважав, але всеж було єму немило, що іменно Маня на него погнівала ся. Він пригадував собі розмови з нею і не находив у них нічого злого. Звичайні чемні розмови, веселі і смутні, о річах поважних і пустих. Тепер він з нею навіть менше мав що говорити, як спершу. Перше одно для другого було чимсь новим, інтересним; Славко все находив якісь нові теми до розмови, Маня знала також піддержувати зручно розмову,

— а тепер від якогось часу немов більша нудьга настала для них обоїх у дворі, немов житя менше стало.

Що за морока? — думав собі Славко у своїй комнаті, перебираючи мольові акорди на цитрі. — Не що иньше, тільки пригода підчас Великодня, другого дня по вечірні.

На сьвята приїхав Дорош і Зося. От они обидвоє, Наталка і Славко і Маня Заборовска захотіли побачити гагілки дівчат, що зібрали ся на місци спаленої церкви. Особливо Маня бажала бачити гагілки; казала, що ніколи не мала нагоди їм добре придивити ся.

День був погідний, хоч Великдень був дуже ранний, в половині квітня. Весна вже починала ся. І люди самі, прибиті злиднями при Великодни виглядали веселійше. По молодези і пізнати годі було, що також розкоші не зазнає. Хиба змарніле лице в сеї або тої дівчини чи парубка, або убога одежа сьвідчили о тім; але то не спиняло їх веселости та збитків. Звісна річ, щоби они більше відчували свої злидні, то повинні були колись жити в добробиті; тимчасом у них рік від року мало чим ріжнив ся.

Попри церковний паркан лежало купами каміне, звезене в зимі з камінних ломів на церкву, і недогорілі бальки з розібраної по пожарі церкви; по середині, де колись стояла

святиня, стояла тепер громада дівчат, парубків і дітей. Старших осіб було мало.

До тої громади надійшли Славко і Маня, Дорош і Зоня і Наталка. Побачивши їх, дівчата занепокоїли ся і замовкли.

— Чому не сьпіваєте? — спитав ся Дорош. — Сьпівайте, не встидайте ся!

Дівчата надумували ся. Але кілька відважніших переморгнули ся, щось собі шепнули, і рішили:

— Граймо: „Ой ніхто-ж там не бував“...

З двацять дівчат уставило ся в коло, взяли ся за руки і почали грати гагілку.

При сій гагілці сьпівачки „заручують“ молодців з дівчатами. Они звичайно знають, котрому молодцеві котра дівчина припала до вподоби і зараз їх імена вплітають у гагілку. А коли не знають, то навгад вибирають пару. Отже сьпівали:

Ой ніхто-ж там не бував,
де я явора рубав —
ой яворе, явороньку,
явір зелененький!

Ой було-ж там, було
дві зіроньки ясні,
дві панянки красні —
ой яворе, явороньку,
явір зелененький!

Перша паняночка
Дідичева дочка,

друга паняночка
то попова дочка —
ой яворе явороньку,
явір зелененький.

Маня стояла здивована, а Зоня і Наталка
сьміяли ся... Дівчата співали далше :

Ой ніхто-ж там не бував,
де я явора рубав —
ой яворе, явороньку,
явір зелененький!

Ой було-ж там було
два місяці ясні,
два парубки красні —
ой яворе, явороньку,
явір зелененький!

Перший парубочок
то попів синочок,
другий парубочок
Дорошихи синочок —
ой яворе, явороньку,
явір зелененький!

А на панні Мані
зі Львова віночок —
а хтож его купував?
То попів синочок.
На паничу Славку
вишита сорочка —
а хтож її вишивав?
Дідичева дочка...

Панна Маня почервоніла ся по самі
ушка... Так само почервоніла ся за хвилю
і панна Зоня, котру збитошні дівчата „зару-

чили“ з Дорошем. І їй Дорош привіз зі Львова віночок, а она єму вишила сорочку...

Обі „заручені“ як би змовили ся, відразу сказали: „ходім!“ і відійшли. Славко був заклопотаний і мовчав, а Дорош питав ся Зоні простодушно: „Що в тім злого? Адже то жарт!“

— Грубий жарт! — відповіла Зоня поважно.

— Чого-ж ви жадаєте від тих дівчат? Сальоновости, а властиво нещирости? Як думають, так і сьпівають. Тим навіть висше стоять від неодної панночки.

— Добре, добре! — воркнула Зоня роздразнено.

А Маня мовчала. Славко не мав відваги пояснити їй сей звичай народний; здавало ся єму, що як би не він, то такої „неприємности“ Маня не зазнала би. Чув ся виноватим перед нею, хоч вини своєї не міг добре розібрати. Відвів засумовану дівчину до дому — і вже того дня з нею анї не бачив ся.

Вечір провів дома у родичів, а відтак на проходї з Дорошем.

— Звідки дівчатам прийшла гадка сьпівати про тебе і Маню в гагілці? — питав ся єго Дорош.

— Або я знаю? Мабуть тому, що я в дворі жию.

— Ей, небоже, щось оно мусить бути на тім, коли вже й сільські дівчата о тім плещуть!

— Чуєш, Дорош! Не говори дурниць! Подумай дише: она донька дідича, що має на кількадесять тисяч маєтку, а я хто такий, чим я буду? Мізерним попом! Чи то для неї пара?

— Ну-ну, але дурити ся в дівчині можеш... Она нічого собі...

— І се не можливе — оправдував ся Славко. — Адже знаєш: ще року нема, як я свою дійсну любку видав замож...

— І що з того? Хиба другий раз залюбити ся не можна? Ще ліпше, як перший раз!

— Мені здає ся, що годі, бодай мені... Я знаю, що почутя змінюють ся, але на то, видко, потрібно довшого часу.

— Я там твоєї душі не знаю, але вір мені, що можна і другий і третій раз любити ся зовсім не гірше першого. Поети не вірять у таку любов; їх поезия все має тільки вісімнайцять літ; она не сьміє зважати на прозу житя і сама себе висьмівати; але правдиве жите учить нас чого иньшого.

— Другий раз любити ся — замітив Славко задумчиво — ні, се не можливе...

— Чому не можливе? питаю ся тебе.

— Тому не можливе, бо, коли любов була правдива, то она скінчити ся не може навіть тоді, коли не довела до якогось успіху. Скінчила ся она, то значить, що не була правдива...

— Ой-йой! — жалував Дорош товариша. — Та бо ти говориш, як школяр. От видиш, я кручу папіроса, завиваю спрепароване зіле в бібулку. Процедура зовсім проста і непоетична. З того зілечка не було би найменшої приємности, коли-б не було огню. Отже добуваю огню (Дорош засьвітив сірник) і запалюю, розуміє ся такий тютюн, який маю. Коли-б мав ліпший, то закурив би ліпший... Бачиш: курить ся, огонь подав мені ту приємність, що мені від нікотини в голові троха замакітрить ся. Того люди також потребують, тому і шукають того. Так... Тепер же ти сам знаєш, що огонь сей за кілька хвиль погасне. Я викурю папіроса і оставлю зовсім непахучий недогарок, котрий можна лише кинути на землю. Отсе маєш одну любов... Але одної тобі мало, отже ти шукаєш другої... Закурюєш нового папіроса. Маєш ти добре цигаро, то і цигаро закуриш...

— Ти вже, бачу, зовсім зійшов на професора, — перебив єму Славко — цілий начний виклад мені держиш. Певна річ, жите не таке поетичне, як поети єго описують, але всі ми повинні старати ся вливати красу в жите а властиво добувати з житя то, що в нїм красне, а не прикривати ще єго земним болотом. Сама природа прикриває всяке болото і падло зеленою гарною травою, прибирає квітками, нищить єго, нове жите вливає в него, а ми сіру буденщину приймаємо за найвисшу мудрість житя і ставимо її за правило житя. Ні, на таке я не згоджу ся!

— *Sunt lacrimae rerum**) — сказав на се Дорош. — І твій рожевий погляд на сьвіт має свій сумний бік.. Але почекай но ти, скажи мені по щирости: чи ти за своєю Стефкою ще так само тужиш, як торік в осени? Правда, що ні? А фотографію єї носиш?

— Не ношу і не тужу так, то правда. Іноді й на кілька днів зовсім забуваю свою пригоду...

— А бачиш! — тішив ся Дорош.

— Чекай: з того ще ти не можеш виснувати собі, що я підпер твій погляд. Коли я тепер, пригадавши собі Стефку, чую ся деколи байдужним до неї, то се лиш доказ, що я єї не любив так, як потрібно.

---

*) Кожда річ має свої сльози.

— Як потрібно... повторив Дорош. — Любови не мірять ся ані метром ані літрами! Коли ти можеш знати, чи любив так, як потрібно, чи ні? Як же ти хочеш: „що години ложечка“, як лікарство?

— З тобою годі договорити ся!

— Чому годі? — питав ся Дорош. — Ти договорив ся до того, що Стефки не любив як потрібно а властиво, що она не заслугувала на правдиву любов. Ну, добре! Отже коли ти доси нікого не любив, то ти на моє питанє, чи не дуриш ся в дідичці, не повинен був закривати ся тим, що ти вже раз любив, а другий раз не можеш. Се-ж льогічно! ні?

Загнав Дорош Левіцкого своєю льогікою в такі нетри думок, що той не міг з них вибрати. Тому покинув боронити себе теоріями, а сказав просто, хоч роздразнено:

— Хто підозріває мене, що я дурю ся в Мані, той мусів хиба на голову впасти. Люди все більше знають сказати щось про чоловіка, ніж він сам про себе. Она богата, а я... Дай спокій, не дошкулуй мені!

— Почекай Славку! — обставав при своїм професор. — *Homines sumus*,*) і я і ти і Маня. Она, так само як ти, не має серця

---

*) Ми люди.

з золота, хоч сама заможна, тільки з мяса... таку саму торбину з мяса в грудях, як ти. Отже може залюбити ся в тобі... Може і любить ся вже, хто там дівчину відгадає?! Так ти возьми ся гарненько до діла і дідичку хап! разом з її грішми. Будеш паном! А она сама також нічого собі.

— Она в мені не дурить ся! — успокоював его Славко. — Не бій ся! То не сільска гуска, що леда в кім залюбить ся.

— Ну, адже ти не є леда хто!

— Ет, глузуй собі з кого иньшого, а не з мене!

Оба на хвилю замовкли.

— Чей ти не загнував ся на мене? — спитав ся знов Дорош.

— То ні, але підозріня твої пвсті!

— Коли пвсті, то киньмо їх! Однак щоти властиво думаєш з собою починати?

— Жду!

— На що?

— На хвилю, котра мені скаже або женити ся або висьвечувати ся безженним. І за одним і за другим промовляє багато обставин, тому й рішити ся трудно. Так я і жду.

— А тимчасом?

— А тимчасом бавлю ся в патріота, працюю для народу — передразнював Славко сам себе. — Ні, знаєш, Петре, поважно кажу

тобі: я вчу ся тепер в школі житя. Що тижня відкриваю в Залісю пречудні річи і вже відкрив їх стілько, що аж налякав ся і почув ся безрадним супротив них.

Славко оповів Дорошеви свої заходи і розчарованя. Дорош слухав і, коли сьміяв ся, то все з оптимізму Славка. Той не тратив надії на успіх, а Дорош дуже не вірив своїм братьям зпід сільської стріхи.

— Я — казав Славко — доси тільки орієнтував ся в селі, агітував, але тепер возьму ся добре до роботи, коби тільки я чимскорше уладив свої власні діла... А то ся непевність мучить мене...

Дорош дав єму раду таку: — Роздобудь для села сто тисяч, господаруй ними розумно, не давай їх, борони Боже, в руки хлопські, тільки дай їм їсти, одягни їх і справ їм музики — а станеш заліським пророком. Хлоп то несвідомий, але найзавзятійший прихильник „жолудкових ідей“ і притім великий любитель забави.

Ту розмову з Дорошем, практичним хлопським сином, що ще хлопцем в гімназії мусів заробляти на власне житє, розважав Левіцький принагідно довший час. Особливо спонукала єго та розмова придивити ся близше своїм відносинам до Манї. Доси не здавав він собі з них справи. Жив з дня на день, учив Стася,

учив свої сестри, ходив по селянських хатах, або без ціли на проходи, читав дома багато, розмовляв з Заборовськими о звичайних річах — і що-ж більше? Нічо, ей Богу, нічо! Тимчасом не лише сільські дівчата виявили свій здогад в гагілці, не лише Дорош відважився дошкулити єму дідичкою, а навіть проворна бабуся Клявдия перевідала мабуть дещо і раз взяла єго на випит. Він і слухати не хотів того, тільки й чув замітку бабусину, що „то було би незле, як би вдалося!“

„Як би вдалося!“... Коли-ж бо Славко був пересвідчений, що раз : оно єму не вдасться, по друге : він за тим зовсім не тужить, навпаки маєток Манї будить у нїм підозріє, чи взагалі може він любити її щиро (коли би того маєтку не мала, то ще би уважав то можливим), а по третє: що він Стефки ніколи не забуде. Хоч він про неї так часто тепер не гадає, як колись, та чому єму так прикро, коли згадає? Що за чутє будить ся в нїм тоді? Чи то жаль по страті, чи вражена гордість, чи таки та дійсна любов, що ніколи не кінчить ся, хоч би її й які розчарованя прибили? Мабуть се таки не що иньше, тільки ся любов... Що-ж то? чи кожда любов мусить вести під вінець? А коли не заведе, то мусить скінчити ся? Житє то не роман писаний для покоївок і студентів!

Маня... що таке велике она? Она й не багато гарнійша як Стефка! То правда, що она має більше доброго серця і розуму, більше, сказати-б, делікатна в поступованю своїм; але-ж такі прикмети можна подибати у тисячів дівчат і проте молодці за ними не тужать, не шукають їх, а нераз і оминають... А ту з поговорів виходило би, що він як не на гроші, то на се дав ся зловити. Він! Славко Левіцкий, що тому кілька місяців свою суджену „видав замож!“ —

А може Маня залюбила ся в нїм? Коли-б залюблені поступали собі так, як тепер она поступає собі, то справді чудна була би то любов! Кілька днів по Великодни явно оминала его, що єму, розуміє ся, не могло бути приємне, бо приходив на ріжні здогади; але відтак знов з ним розмовляла, як звичайно, хоч не вияснила єму, чому его оминала. З цілого „непорозуміння“ лишило ся тільки щось, що здавало ся Славкови занадто великою повагою. Він пригадував собі, що давнійше она нераз щирійше з ним розмовляла, навіть жартувала... так, се правда... але се також правда, що і давнійше не розмовляла о чімсь дуже сердечнім. Звичайні розмови інтелігентних людей... Годї-ж від Манї жадати, щоби она все була в однаковім настрою.

Їй уже дваццять один літ, то і повага та спокій їй до лица.

Минув квітень і більша половина мая минула — а в їх спокійних відносинах ніщо не змінило ся; Славкови тільки прибула нова журба, що батько западав на здоровлю. Аж при кінци мая, в перші роковини смерти Заборовскої, склало ся, що Славкови розяснило ся троха згадане непорозумінє. Маня була того дня дуже розжалоблена; она провела трохи не цілий ранок на могилі матери, а й пополудни походжала смутна по парку. Потішав її батько, потішав і Славко.

Він сидів у тіни старих лип та читав книжку, коли она надійшла також з книжкою.

— Позвольте коло вас сісти?

— Прошу дуже. Ви певно перед хвилиєю знов плакали?

— Що-ж діяти?

— То правда, що спиняти сліз не треба, від них лекше, але все-ж можна собі і найсумнійші пригоди в житю вияснити спокійно.

— Не потішайте мене — відповіла Маня — я знаю, що у вас добре серце... Знаєте, пане Ярославе, я вас недавно скривдила.

— Як? — спитав ся Славко здивований.

— Ви не замітили, що я оминала вас?

— Замітив.

— А знаєте, чому ?

— Не знаю.

— Аж сьмішно менї тепер самїй : я налякала ся тоді при гагілці людского поговору про нас обоє. На що мають люди сплетні робити, коли між нами нічого не було. Правда ?

— Правда! — potwierдив Славко.

— Ви чей перед ніким не говорили щось про мене, або радше про нас обоє ?

— Борони Боже, що-ж я міг говорити „про нас обоє?!“ Адже ми не залюблені! Ви не гнівайтесь, що я так отверто кажу.

— Не гніваю ся. А я справді вже налякала ся, що ви може чим похвалили ся... Ну, коли так, то добре. Нас не можна о нічо підозрівати...

— О нічо — potwierдив Славко.

— Але проте ми собі добрими приятелями можемо бути ?

— Можемо, розуміє ся.

Отже рішили ся обидвоє бути собі добрими приятелями. Таким чином „непорозуміє“ скінчило ся на вдоволенє обох сторін.

XIX.

Щоби зробити приємність Славкови, прийшло раз Манї на думку, спитати ся в батька, як він собі уявляє будучий заряд громадский. Вчинила се без намови Славка, щоби потім похвалити ся перед ним новиною.

— А що-ж се тебе обходить? — здивував ся батько. — Хочеш бути вїйтом?

— Оттак з цікавості. Приємнійше мешкати в селї, в котрім заряд розумний і котре розвиває ся, аніж поміж злодіями і жебраками.

— Адїть! як говорить! Маєш рацию, Маню, то правда, я то сам бачу і вже такого Костишина на вїйта не пущу.

— Пан Левіцкий каже, що найлучший був би Головатий.

— Пан Левіцкий так каже, а я кажу інакше. Головатий радикал; я найду иньшого.

— Але розумний чоловік.

— Чи ти єго знаєш ?

— Ні.

— То по що єго борониш ?

— Я би хотіла і дальше жити в Залісю ;
тому думаю...

— Єт, дитино, не балакай ! Передовсім
хто знає, чи ти останеш ся в Залісю. А в Му-
рованці ти би не хотіла жити ?

— За Більского я не вийду зауж —
відповіла дівчина, почервонівши.

— А то чому ? Атже він чоловік під кож-
дим взглядом порядний !

— То правда, але за старий для мене.

— За старий ! Кілька літ менше або біль-
ше — то нічо не значить. А він чоловік за-
можний, сьвітовий.

Заборовский став їй розповідати, як би
то було, коли би она вийшла зауж за Біль-
ского. Говорив так довго, поки дівчина роз-
плакала ся; тоді і перестав.

Часи були і для Заліся і для него тяжкі.
Торік не зародило, оркан і зливи пошкодили
всім ґрунтам; сего-ж року і в маю і в червни
падав кілька разів град, була кілька разів
буря і злива — і знов не було надії на вро-
жай. В селі з причини злиднів приймали ся
дуже радо занесені з торгів вісти про емігра-
цію до Бразилії і до Росії, хотяй ще ніхто
не відважив ся вивандрувати. Зарібків ніяких

не було; в дворі платили найбільше 15 кр. за цілий весняний довгий день роботи; лише в Новосілках у Маєраньської платили троха більше і тому туди ходили люди мов на прощу, не велике пересерде Заборовського. А Заборовський не міг настарчити грошей і на банкові рати за довг і для сина поручника і на домашнє господарство. Жив він зовсім не виставно, хоч і не скупю, та проте ся бідна, градами і зливами збита і сполокана заліська земля потрібних на всі видатки доходів дати не могла.

Так він укладав собі, що серед таких обставин було би добре Мані вийти за муж за Більського. Він розумів се, що Більський міг донці єго не подобати ся задля свого старшого віку і пережитого вигляду, але ліпшої партії для доньки не сподівав ся. Вжеж молодих „смиків“, як казав раз Маєраньській в довірочній розмові, охочих до женитьби з Манею найшлось би багато; всеж она красний маєточок дістане; але перший ліпший „смик“, хоч би з гладким личком, то не парадля неї. Панї баронова була тої самої гадки — і Заборовський надармо побивав ся думками, що чинити.

Тепер жалоба по матери минула, Більський цілком певно попросить єго о руку доньки, а тут она не похочує... Що діяти?

Навіть порадити ся нема кого. Донька вправді ще не стара, почекати може, але знов і не така молоденька; саме найліпша пора для неї вийти замож. Хиба до Львова післати її знов до тітки, може там хто скорше найде ся.

Між тим Більський справді приїхав і осьвідчив ся о руку Мані, хоч не мав ніякого рішучого слова від неї. Заборовський був у клопоті; відповів, що дасть єму за кілька днів відповідь — інакше не може. По відїзді Більського ще раз пробував намовити доньку, — але не вдало ся єму. В тім клопоті поїхав до Маєранської, ніби без ціли, а властиво порадити ся в справі Мані, притім ще й просити її, щоби не платила заліським робітникам більше, як він платить, бо інакше єго люди розволочуть ся. Як там нарада випала, Маня не дізнала ся; лише здогадувала ся, що на єї користь, бо батько вже не намовляв єї віддавати ся за Більського, а противно згодив ся на се, щоб єму відмовити. Говорив навіть, що єго донька найде собі ще ліпшого жениха.

І сам з того часу значно повеселійшав, став красше прибирати ся (не так, як звик при господарстві), їздив до Львова за чимсь; з єго голови щезли нараз ті сиві волоски, що сріблили ся поміж чорним волосєм; рад був з себе, що „не зробив дурниці“ і не продав

грунту Мазурам, — одним словом дивував доньку і Левіцкого.

Коли-ж у липни его син Стасьо зложив у Львові зовсім гладко іспит (з ним їздив туди і батько і Левіцкий), Заборовский був такий рад, що цілував ся з Левіцким, як із сином, і мимо очевидного недостатку гроша, купив єму на памятку золотий годинник. Дякуючи Левіцкому за науку сина, він виговорив ся, що рад би его по часї мати парохом в Залісю і що коли до того прийде, то певно его не забуде. А сина, казав, дасть по фєриях до єзуїтської гімназії в Хирові, там, де і Маєраньскої син учить ся.

По іспиті хотїв Славко випровадити ся з двора до свого дому, бо вже не мав причини там мешкати; але Заборовский казав єму, що ще через фєрії може цілком сьміло остати ся; в дворі місця досить, а так бодай Стася часом догляне. Той мав тепер товариша до забави, молодого Маєраньского, котрий часто приїздив до Заліся, або Стасьо їздив до Новосілок.

До того всего Заборовский заінтересував ся більше і будовою церкви; сам навіть роздобув плян для неї від знакового архітекта і радив ся в тій справі у будівничого, котрого прикликав до направи двора. Тепер також не грозив, що не дасть нічого на

церкву, бо не може; навпаки говорив: „но-но, яось то буде; тільки помалу!“ З причини чуток о холері, постарав ся навіть о такий порядок в Залісю, якого там зроду-віку було. Селяни нарікали і перед самим Заборовским на ті „непотрібні порядки“, але він як скрикнув — ті мовчки робили, що казав. І тільки поза очи нарікали.

Коли в жнива заліські люди знов цілими купами стали ходити на зарібки до Новосілок, де платили о кілька центів більше, Заборовский знов угнував ся:

— То певно не баронова псує так людей — казав він при нагоді до Левіцкого — тільки той економ єї, швабиско. Як він притім може вийти, того не розумію.

— Даруйте, пане, але ви справді страх мало платите.

— Добре вам казати; грунт як дає в наші часи 3% зиску, то певно більше ні; як би не випас худоби, пропав би чоловік. Звідки-ж я можу платити більше робітникам?

— Все-ж таки рахуйте ви, що ви з того доходу утримуєте цілий дім і оплачуєте иньші видатки...

— Ага, з того доходу — пробурмотів Заборовский.

Славко не мав тепер ніякого занятя і скучно було єму. Він жив немов у двох

домах, раз у дворі, другий раз дома, хоч тут вид хоровитого батька все наводив на него журбу. Вправді батько сповняв свої діла і ходив коло своїх улюблених пчіл в пасіці, але якось вяло, без енергії; бувало, що цілими днями лежав у садку в тіни, такий чув ся утомлений. Ту скуку перебила перша радісна новина, що Генко Левіцький зложив іспит зрілості і вже міг іти на теологію; а о другу милу пригоду постарав ся Дорош, приїхавши на фєрії до Залїся.

Раз взяв він Славка на розмову і по довгім загальнім вступі заявив єму, що хоче просити єго родичів о руку Зонї; що він о тім думає?

— Я думаю, що згодять ся — відповів Славко, котрий уже давно був замітив, що Дорош і Зоня собі посполу прихильні. — Але даруй, товаришу, ти ще іспиту не маєш. З чого гімназияльний суплєнт може виживити жінку?

— Не бій ся, Славку — успокоював єго Дорош — іспит я здам, а на скромне жите зароблю.

— Я вірю, що ти потрафиш заробити, але то велике різіко. (Хоч і то правда, що Зоня без посагу не може дуже перебирати — подумав собі). А що Зоня на то? — спитав ся Дороша.

— Годить ся; ми любимо ся обидвоє і вже у Львові дали собі слово.

— Так? Ну, то она добре вчила ся в семинарії!... — засьміяв ся Славко. — А як же з твоїми теоріями про любов? Чи се може не така любов у тебе, як та історія з папіросом?

— Е, ні, Славку, я справді люблю твою сестру!

— Але-ж она бідна, без посагу!

— Тим більше її люблю за то.

— Ой ти, з тебе правдивий професор!

Доки Дорош не попросив родичів Зоні о її руку, она ходила як виновниця, задумчива і маломовна. Коли-ж се стало ся і родичі згодили ся, она знов хотіла бути поважною, що їй при її веселій вдачі мало коли вдавало ся і з того було багато потіхи дома. Одна лише сестра Наталка приняла заручини молодшої від себе сестри плачем на самоті — о неї ніхто не старав ся...

— Отже ти вже скінчила семинарію, також здала матуру! — жартував собі з Зоні її брат, окінчений гімназист Генко.

— Іди геть! пильнуй своєї матуральної палиці, на котру ти такий гордий, а не мене! — відповіла Зоня.

— Так кінчити семинарію, то не штука — дошкулював Генко дальше. — Іди, подя-

куй своїй найменшій сестричці, що тобі до того помогла...

Генко говорив правду. Наймолодша дочка Левіцкого, котра вже на велику потіху матери і бабусі лепетала: „мама, баба і тата“, найбільше помогла в тім, що родичі Зоні не багато думали над вибором жениха для неї та не дуже брали се на розвагу, що Дорош професорського іспиту не має. Маленька Влодзя сиділа на руках бабусі, плескала при єї помочи в свої дрібненькі долоні і не здогадувала ся свого впливу в родині... Тепер уже сестри не плакали на неї, бо число осіб, незабезпечених на будучність, зменшило ся о троє: о Ольгу, Зоню і Генка; тепер уже і Зоня і Ольга бавили її, а батько, мати і бабуся були глибоко переконані, що маленька Влодзя буде незвичайно розумна, бо вже тепер дала нераз докази своєї дитинної мудрости. Звичайні „чудеса“ у немовлят, які тільки родичі розуміють і подивляються...

Ферії випали сего року, особливо для молодих людей, далеко веселійше, як минушого. Левіцкі мимо страшної спеки, яка була в серпни 1892 року, віддихали свобіднійше, бо уступили ся їм важкі клопоти з голови. О. Левіцкий був би навіть дуже рад з життя, котре він доси приймав без участі, як би сам був зовсім здоров; але все-ж і він віддихав

свобіднійше, відчував менше журби. Гриз єго троха Славко, що не женить ся і не висьв'ячує ся, але о него не бояв ся; він же окінчений богослов і скорше чи пізнійше стане сьвящеником. За те знов і єму і жінці і бабусі правдиву радість устроїла небавом Горошиньска; дав їй Бог сина, на котрого вся родина була горда, а бабуся взяла єго зараз в опіку, перенісши ся до будинку шкільного. Одні панни Левіцкі, Зоня і Наталка, не були цікаві піти подивляти „красного“ молодого Горошиньського, мимо того, що він колись мав їх кликати тїтками. Они навіть посьмішкували ся з тої причини, походжаючи по городї.

Таким чином в домі Левіцких настала веселійша година; всі мали надію, що жите їм зложить ся красше, ніж можна було торік думати. День за днем минав їм спокійно; они не лякали ся тих страшних справоздань по газетах про холеру, яка лютувала тоді в Гамбурзі і в Росії, і в близькій Угорщині прокидала ся. На тій холері они навіть зискали, бо тепер аж приємнійше було їм ходити по селї; не видко було звичайних гноївок перед порогами хат і кирниці були понаправлювані, відвічні багністі баюри поспускані, а що найчуднійше: бачили нераз навіть вікна у хлопських хатах отворені, чого і в найбільшу спе-

ку селяни не роблять, бо їх вікна позабивані цвяхами. То Заборовский таке завів не ласкавими словами, лише криком, щоби — як казав — хата була хагою а не вонючою стайнею. Таку прислугу зробила холера Залісю, хоч і сего року до села не навідала ся.

І відносини між двором і приходством стали сего літа живійші завдяки молодому товариству, до котрого ввійшла і Маня. Старі Левіцкі і тепер не жили по приятельски з Заборовским і не відвідували єго, але молоді на прогуляках мали дуже часто нагоду сходити ся і бавити ся разом. Маня шукала їх радо і нікому найменшим словом або поведенєм не дала відчути, що она дідичка. Єї зараз полюбили обі панни Левіцкі, Наталка і Зоня. Заходили також до парку Заборовского, бували там і Славко і Генко і Дорош, находили все якусь розривку, так що фєрії минули мов один тиждень.

А закінчили ся ті фєрії найліпше, бо весілем Дороша. Він не думав відтягати справу і Левіцкі також не думали. На весілю було знов багато панночок: була і Лановичівна і Черминьска і Красницка, — бабуся Клявдия не могла втерпіти, щоб не звернути особлившої уваги Славка на них. На весілю була також мати Дороша, прибрана вправді по селяньски, але так добірно як ніколи (о се вже

син постарав ся); она сиділа поруч з Левіцкими за столом, а її лице сияло з радости. Видко, ніколи не сподівала ся такого щастя, щоб один з її синів брав у панотця доньку. А ті сини її, що остали ся і на будуче бідними хлопами, сиділи там у другій комнаті разом зі Славком, без котрого не були би вміли і рушити ся серед такого паньства.

Маня була на слюбі разом з батьком, але на гостину і на забаву батько її не пустив... Казав, що не жив так з Левіцкими, щоб се було можливе. Славкови було дуже прикро...

XX.

Минули ферії, Дорош відїхав з жінкою до Львова, Генко виїхав до вуйка-св'ященника, малий Славко Заборовский до гімназії, повесільні вражіння притихли і в Залісію зробилося знов для Славка і Манї глухо і скучно. Вони й самі сходилися тепер рідко.

Але не довго було так скучно. Склалася пригода незвичайна і цікава. Всі заліські люди без виїмки заїнтересувалися нею.

В неділю зрана, тільки осіннє сонце ясно засьвітило, Козак уже походжав по своїм біднім газдівстві. Молився. Відмавляв в голос „Отче наш“ і „Богородицю“ і притім випускав на пашу корову, котру купив собі за гроші доньки. А далі вже на городі почав молитву: „На осіяньській горі росте зїле в долині; Матенька Божа спочивала, свого сина визирала. Сину мій возлюблений, приснив ми ся сон пречудесний: що тебе жидове ймили,

на три дерева розпjali, на калину, на щедри-
ну, на мандрину. (Ано, краса! — крикнув ту
на корову, що не хотіла йти). Рученьки на
розп'ятю, ноженьки на прибитю, на голову
терновий вінець клали, гвоздями прибивали.
Місяць ся змінив, сонічко зайшло, Матенька
Божа прийшла, свого сина знайшла і повела
на синє море, з синих морів на Божії рани,
з Божих ран на золотий камінь“. — —

І ту Козак урвав молитву, так здиву-
вав ся, коли глянув на дорогу. Дорогою
надіхала повозка, а в ній пані. Се ще нічо —
алеж та повозка і та пані станули перед Ко-
заковими воротами. Пані злізла помалу з по-
возки і, замітивши Козака, пустила ся просто
до него. За нею зараз вибігла з хати друга
жінка Козака і два сини его, стали собі пе-
ред хатою і дивлять ся. Пані, знати, молода,
але лиця не видко, заслонила собі серпанком.
Аж в городі перед Козаком підсунула сер-
панок на чоло. Цікава річ... Всі троє підхо-
дять ближше.

А Козак забув і про молитву і про ко-
рову, стоїть простоволосий і з місця не рушить
ся. Поправляє на собі драну кожушину і очий
не зводить з пані. А она, як підійшла до него
ближше, то й кинула ся єму з плачем на шию,
обнимає его, по руках цілує і жалібними сло-
вами промовляє :

— Татунцю мій рідненький, ви мене не пізнаєте?!

— Гм... каже Козак — та се ти, Аннице!

— Я, татунцю!

— А що, гроші привезла?

Анниця опустила на хвилю безрадно руки... Але зараз прийшла до себе і каже сухим голосом:

— Привезла, привезла... я до вас приїхала вмирати...

— Що? А на що вмирати, як гроші є? А де они?

— Маю в куфрі. Треба куфер зняти з воза.

Козак кликнув синів, побігли до повозки, зняли куфер з воза і занесли його скоренько до хати.

Тимчасом Анниця стояла засумована хвилинку в городі, кинула оком на свою мачоху, але не важила ся до неї приступити. Відтак пішла заплатити візникови, котрий також немало чудував ся, що таку паню привіз до такої бідної хати, і вернула ся до хати.

Хата була брудна, вогка, закоптіла і стухла. Мале поросся рохкало вдоволено під лавою. Мачоха виганяла вперті кури з великим криком, а брати стояли мовчки коло

жовтої величезної груби, на розі котрої було чорне місце, де палили ся вечером замість лампи скалки, а дим ішов у малий чорний димар, що із стелі звисав над сим місцем. Старий Козак засував з тяжким трудом великий куфер доньки в кут, мов хотів его сховати перед людськими очима, і дивувався, чому він такий тяжкий.

Анниця ввійшла в хату і привитала ся :
— Слава Ісусу Христу!

— Слава на віки! — відповіли всі гуртом.

Хвиля мовчанки. Всі не знають, що з собою починати. Найскорше орієнтує ся старший брат Анниці, Андрій, підбігає до розбитого віконця і змітає долонею лавку.

— Сідай, сестро! — каже.

— Чекай, Андрію, я ще з вами не привитала ся -- відповідає Анниця слабо і покашлює. — Ви мене, здає ся, не пізнали?

— А не пізнали! — Якже — така пані!

Анниця цілує мачоху в руку, хоч та не дає ся, відтак цілує ся з братами в лице. Діє ся то незручно, бо парубки не привикли цілувати ся з панями. Молодший Микола хапає несвідомо сестру за руку і цілує її.

Анниця сідає на лавку під розбитими вікнами.

— Що чувати у вас ?

— А що-ж би? біда! — відповідає Козак.

— Ти зза моря? — питає ся брат Андрій.

— Зза моря. Три неділі їду і їду, аби тільки скорше до вас... аби ту... Анниця не договорює, тихий плач не дає їй.

— Ти бо, сестро, чогось дуже змарніла? З дороги видко?

Сестра мовчить і обтирає сльози.

— Ні, не з дороги — каже по хвилі — а так, я дуже хора. Груди мене болять... Ходім на двір, ту мені годі дихати.

Молодший брат чогось здогадує ся і виганяє порося зпід лавки. Але Анниця проте виходить з хати; а за нею всі. Сідає на стільчику і розглядає ся по околиці. З лица єї не уступають ся випеклі горячкою румянці, в прекрасних, глибоко осаджених, великих, мелянхолійних очах являють ся що хвилі сльози... Она мовчить і дивить ся, а родина не знає, що з нею почати...

Отгаке було привитанє Анни Смітової, вдови по американським реставраторі, — привитанє просте, грубе, без ніяких любощів.

Того дня Анниця, відпочиваючи по довгій подорожи в городі в тіни тичкового гороху, де казала собі постелити, майже нічого не їла, а тільки плакала тихо, без сліз. Загряз

її тупий батько своїми першими словами і дальшими порадами, котрих не вмів убрати в делікатнійшу форму. Казав собі дати ключі від куффа, де донька сховала гроші, бо у него они ніби безпечнійші ніж у неї. І не успокоївся доти, доки донька з портмонетки, яку мала при собі, не дала йому пятьдесятки. Козак пішов зараз у коршму, розголосив, що донька его приїхала з великими грішми, і на рощах запився так, що сини мусіли в ночі принести его з корщми і мов мертвого кинули в солону в стодолі. Там лежала і Анниця в засїку і сею новою сценою так зворушила ся, що до самісенького рана не спала.

На другий день Анниця перенесла ся зі всім своїм добром до вдови по давнім економі Заборовского і замешкала в неї. Заплатила так, що сама вдова перенесла ся до малої комнати по другім боці сїний, а Анницї відступила більшу комнату, разом з цілим урядженєм. Бідне було се урядженє, але хата була бодай чиста, ясна і суха. Протверезившись, Козак був страшно невдоволений з такого вчинку доньки, хоч сам не знав, де у себе міг би її примістити; одно лише зміркував, що сварити ся з донькою годї, бо она єму потрібна — гроші має. Цікава лиш річ — кілько?...

Поява Смітової в Залісю зворушила всіх селян. Вже була спровадила ся до вдови-економки, коли стали являти ся у неї люди, що відступали їй далеко красші хати на мешканє, як в економки. Прийшов навіть сам Мошко Зільбер і казав, що своє власне мешканє відступить, а оно таки найкрасше в селї... Смітова слухала утомлено чемностей Мошка і казала, що не випровадить ся. Тодї Мошко почав сварку з економкою, що як можна хору особу тримати в такій нужденній хатї, як єї — і се не помогло. Економка висварила Мошка і трохи не викинула єго за поріг. Пішов Зільбер, як змитий, але з дороги ще завернув ся і спитав Анницю через отворене вікно, чи їй чого не потрібно, він все доставить і що найліпше. Анниця сказала, що скористає з того — і сама притім значучо усміхала ся... Було в тім всім справді дещо веселе, була розривка.

Але сї остатні вражіння разом з грудною недугою і втомою по подорожи так її прибили, що она кілька днів не вставала з постелї. Навідували ся тодї до неї близші і дальші свояки і тільки томили її ще гірше своєю великою прихильністю, котрої причину она відгадувала аж надто добре.

Скоро їй тільки лекше зробило ся — перша дорога єї була на кладовище на мо-

гилу матери. Пішла туди з наймолодшим братом Миколою, котрого взяла, щоб їй показав, де мати спочиває. Микола показав, постояв хвилю і відійшов, а сестра остала ся. Она сіла біля могили і просиділа в думках та слезах з годину.

Відтак просто з кладовища рішила ся піти до о. Левіцького, замовити поминальне богослуженє за матір і поговорити ще о деяких справах. В самій брамі приходства стрітила Славка, котрий думав кудись іти.

— Чи отець Левіцький дома? — спитала єго, коли той хотів її мовчки поминути.

— Дома — відповів він.

— То ви писали листи до мене? Батько мені казав...

— Я писав.

— Які ви добрі! Я без них була би вже на чужийї загинула, особливо відколи хорую. Дакую вам за них дуже!

— Нема за що! Прошу близше!

Славко в першій хвилі мав намір обійти ся з нею холодно, та коли глянув на єї помарніле лице і в сї великі блискучі очи, в котрих було тільки задуми і смутку, як у тихім озері серед глибокого ліса, жаль сціпив єму серце і він зараз помяк. Завів її до батька і сам був при розмові.

О. Левіцкий прийняв її в канцелярії сухо і холодно, так що се аж Славка разило. Він не називав її в розмові ні *ти* ні *ви* ні *пані* — оминав се. А она, як покутниця, тихим, прибитим голосом розповідала коротко, що її пригнало до Заліся.

— Ви здогадуєте ся — казала — як я жила... їздила сьвітами, поки мій покійний чоловік взяв мене за жінку. Ви не схочете вірити, але я любила его — і він мене. Що-ж, коли не довго жила з ним... Він помер і мені життя небогато остало ся.

— Можете ще виздоровіти — потішив Славко, хоч сам у то не вірив.

— Дай Боже... я би хотіла ще прожити чесно кілька літ, щоби відпокутувати свої гріхи ще тут за життя... Так, знаєте, коли мій чоловік помер, мене взяла така туга за рідним селом, що я місця не могла собі найти. А ще й моя недуга... Можу тепер жити справді по паньски, та що мені з того? Здоровля нема... сумліне гризе мене... Я вас прошу, єгомость, коли помру, поховайте мене коло матери...

— Ет, по що таке говорити? — відізвав ся о. Левіцкий троха ласкавіше.

— А ще хочу у вас, панотче, наймити богослужене за матір. Отут гроші...

І Анниця поклала на стіл пятьдесятку.

— Коли я не маю видати — промовив
о. Левіцький.

— Не треба, прийміть цілу п'ятдесятку.
О. Левіцький відразу помяк.

— Коли-ж ви хочете, щоби було бого-
служенє?

— Як найскорше, щоби я дочекала ся...
Мої дні вже пораховані... Я знаю від лі-
карів і не дурю ся...

— Но-но, у нас воздух гарний, можете
до здоровля прийти; тільки, певна річ, треба
шанувати ся...

Смітова мовчала хвильку.

— А ще бим мала одну просьбу до вас,
панотче.

— Прошу, яку?

— Гріхи мої великі — говорила она по-
кірно, немов сповідала ся — а тепер мені на
душi так тяжко...

— Прийдіть висповідати ся, лекше вам
буде.

— Я прийду. Чи можна зараз завтра?

— Можна. Прийдіть до каплиці. Церква
нам згоріла...

— Власне про церкву хотіла я вам ска-
зати. Я би хотіла на будову єї дещо дати,
щоби ви молили ся за мене грішну. Бою ся,
що як помру, то гроші пропадуть, або і в ме-

не може хто украсти ; так я — поки жива — теплою рукою хочу їх дати.

Панотець і син видивили ся здивовано на покутуючу грішницю. А Анниця тимчасом виняла портфель і стала вибирати банкноти та класти на стіл.

— Отут повинно бути разом десять тисяч гульденів... Прошу вас, порахуйте, чи є всі.

О. Левіцький почав рахувати банкноти. Руки єму притім трясли ся, він кілька разів помилив ся, але вкінці порахував. Було рівно десять тисяч. Тимчасом она сиділа мовчки і безучасно, а сум не уступав ся з лица єї.

— Пані! — відізвав ся о. Левіцький радісно, стискаючи руку Анниці — такої добродійки ще Залісе не мало. Остане ся по вас памятка по вічні часи.

І він не втерпів, щоб не прикликати зараз матери і жінки і доньки Наталки та не сказати їм про добродійство Анниці. Жінки, як було їх три, так всі привитали ся з „панею Смітовою“ і попросили її зараз у гостину на підвечірок. Холод щез, всі розмовляли з Анницею як найпривітнійше. Она усьміхала ся з очевидного вдоволення, але усьміх сей був переминаючий і немов жалісний. Про жите єї ніхто не допитував ся, але всі інтересували ся єї здоровлєм, радили, де би лучше меш-

жати, а бабуся Клявдия вже й придумула цілу журацію для неї.

Она просиділа у Левіцких до пізнього вечера і ще на відході просила, щоби про єї дарунок на будову церкви нікому не говорили, бо не буде мати спокою від батька і свояків. Она їх не скривдить, запише їм також дещо, але нехай їй не затроюють передчасними напастями остатних днів життя. Власних дітей не має, то про них не забуде...

О. Левіцкий відпровадив її аж до брами, а Славко аж до дому. Ціла та сцена, а особливо поведене батька спершу а потім, так вразили Славка, що він, відпроваджуючи Смітову, чув потребу оправдати батька і закидав щось о тім манівцями. Але Анниця відгадала зараз усе і відповіла просто та отверто:

— Нічо дивного: на иньше обходжене я не заслужила і не жадаю.

Ся відповідь, сказана тремтячим голосом, по котрім ось-ось можна було сподівати ся плачу, зворушила Славка так, що він схопив її за руку і своє здивоване виявив словами:

— Я вас не розумію...

Але она не відповіла на се; аж по хвилі зітхнула.

— Боже! — каже — як би я рада жити — жити! А ту вмирати треба! Ви знаєте, я

маю сухоти... лікар мусїв мені сказати, що се... дурив мене спершу... але я вже знаю... Добре, що хоч помру як християнка, зробивши бодай одно добре діло.

— Киньте ви, пані, ті цминтарні думки!
— радив Славко і старав ся її розвеселити.

Она принимала се з очевидною вдячністю.

Коли Славко відпровадив Смітову і вернув ся до дому, там все ще балакали про неї.

— Яка она красна мусіла бути! — казала Наталка.

— Ще й нині як виглядає, хоч схорована! — говорила пані Левіцка.

— І хто би то був по ній сподівав ся!
— дивував ся о. Левіцкий. — Пяцьдесятку дає на службу божу! Як живу в Залісю, ще тільки від нікого не дістав!

— Тепер можна вже насьміло брати ся до будови церкви — рішили всі.

Анниці забули люди всі єї гріхи, она викупила ся від злого поговору дарунком на будову церкви, она стала добродійкою села...

Про єї дарунок на церкву в селі таки дізнали ся. Від Левіцких пішла вістка до Горошинських, а від Горошинських дальше. Дізнали ся о тім і Заборовскі — і Маня не-

звичайно заінтересувала ся Анницею. Просила Славка, щоби вишукав нагоду, десь на самоті, і познаксмив її з нею. Але до того не прийшло, бо Анниця по кількох днях мусіла знов покласти ся в ліжку. О. Левіцький спровадив до неї лікаря, той щось записав, але перед Левіцьким казав, що дні хорої почислені. Її відвідувала вся родина Левіцьких і пильнувала; она дякувала їм слезами радості. Нарікала перед Левіцькими лише на свояків, що їй спокою не дають; всі ждуть на єї смерть і, коли хто з них жалує її, то по фарисейски.

Але вкінци, чуючи близьку смерть, прикликала батька і розпорядила ся привезеними грішми. Кілько дістав Козак на руку, того ніхто не знав, бо він навіть жінці не признав ся; дістали й свояки, хто більше, хто менше (казали, що по кілька соток), а вкінци й о. Левіцький дістав наперед за похорон сто пятьдесят зр., коли причащав Анницю на остатну дорогу. А ще просила, щоби її поховати скромно, без паради, та доконче коло матери. Так розпорядила ся спокійно та по божому, що о. Левіцький аж прослезив ся.

Аниця була готова на смерть. Але смерть все ще не приходила; она ще дожила того, що Славко Левіцький приніс їй раз великий

букет з рож — як казав, в подарунку від дідички Мані. Сей букет, котрий казала собі поставити коло ліжка, справив їй велику приємність, але вже й остатну. Саме коли по двох днях з зівялих рож стали опадати листки на стіл, і Анниця опала зовсім з сил та в ночі померла.

Не стало ся так, як она собі бажала: похорон був не скромний, а величавий. Єї батько казав гордо перед о. Левіцким: „Що то? мене не стати на красний похорон?!“ — заплатив ще від себе о. Левіцкому, — і так на похороні було аж чотирох сьвящеників.

Ціле село було на кладовищи, прийшла і Маня. Сам о. Левіцкий мав промову над могилою Анниці, викопаною зараз біля могили єї мами. Він звеличав пам'ять покійниці горячими словами і порівнав її з Мариєю Магдалиною. Всі жінки плакали і зітхали.

Похоронили покутницю Анницю, що через місяць занимала всі уми Заліся. Приїхала она в село, немов яка спізнена заморска пташка заблукала ся, і відлетіла в красші сьвіти. Спочила у тій землі, за котрою так тужила і до котрої аж ізза моря приїхала, щоби в ній зложити своє немічне, грішне тіло...

XXI.

Вчинок покійної Анниці мав спасенний вплив бодай на сьвітлійших господарів з Заліся. Они стали займати ся будовою церкви. Віджив і комітет церковний, котрий доси як від нехочу звозив каміне на церкву, бо тепер був уже певний, що церкву збудує. Славкови вдало ся зложити спілку із старших людей, котрі пристали на то, щоби заложити братску крамницю та щоби її вів молодий Дорош. Крамниця, що вже давно була заснітила ся, тепер знов віджила; частина зиску з неї була призначена на церкву. А Горошинський приняв ся учити читати і писати з десятиох старших господарів, котрих зібрав Головатий. Була се річ найневиннійша, за яку Горошинський міг попри сьпіві взяти ся, без обави, що за се дістане догану або кару від висших властей.

Але в селі настав час виборів до ради громадської; ліста виборців, зладжена Заборовским при помочи Славка, відлежала свій час у громадській канцелярії і треба було оглядати ся за громадскою старшиною. Повстали в селі дві партії, з котрих одна була противна такій господарці, як за Костишина, і бажала мати війтом Головатого, а друга під проводом свояків Костишина і Мошка Зільбера не хотіла собі дати вирвати власти з рук. В тій другій партії найбільше увихав ся Мошко Зільбер і слідив за всякими підозрілими сходами в селі. Замітив він, що трохи не що вечера сходять ся газди в школі і, хоч дізнав ся, що на науку, але тому не повірив. Доніс о тім до староства і до інспектора шкільного — і Горошинський зазнав такої пригоди :

Раз у неділю пополудни учив він саме своїх старих учеників, і поправляв на таблиці кривовязе письмо газди, що тут при нім стояв з крейдою в руці, коли до шкільної комнати зовсім несподівано вступив шкільний інспектор. Станув у дверях, кинув грізним оком по громадці селян, що показуючи пальцями на букви в голос читала, і, підійшовши до наляканого учителя, спитав ся его :

— Що ви ту робите?

— Учу.

Інспектор глянув ще на здивованих уса-тих школярів, на таблицю, записану буквами і числами, на господаря з крейдою і губкою в руці — і незаметно усьміхнув ся. Справді такі школярі з букварями перед собою виглядали досить оригінально.

— Я думав, що ви ту яку агітацію провадите — замітив інспектор.

— Борони Боже, — відповів Горошинський, в котрого дух вступив — я знаю, що мені вільно, а що невільно.

Інспектор став перепитувати декотрих господарів — ті знали що-лиш початки читання і писання — а по хвилі як прийшов, так і пішов. На відході казав Горошинському, що такої науки зборонити не може, але радив держати ся з далека від політичної агітації і бажав собі, щоби селян учити радше польської мови, як рускої. Відіхав до двора. Старі школярі були вдоволені, що перед самим інспектором здали іспит, а Горошинський рішив ся більше пильнувати ся, але свого не покидати. Відколи мав жінку і сина, котрих любив, працював радо. Хто на него доніс, не міг відгадати; аж вибори до ради громадської відкрили єму доносчика.

Дивний кандидат на віта виринув у селі; ніхто би був перше і доброго слова не сказав про него, а тепер він був найважній-

шим кандидатом Мошка Зільбера, за котрим той вів широку агітацію. Кандидатом тим був Козак. Відколи дістав гроші від доньки, з того часу ціле село стало инакше на него дивитися. Тої думки, щоб стати вїтом, він ніколи не мав, аж Мошко навів єго на неї.

По похоронї доньки прийшов він до коршми гордий і неприступний. В коршмі було кілька господарів і дурноватий Антошко. Він кинув оком на Антошка, сягнув у кишеню і кинув єму кілька срібняків: — Знай пана! — каже. — Антошко схопив ся, щоби єго поцілувати в руку, але Козак відкинув єго від себе і каже до Мошка:

— Чуєш, Мошку, от як би ти мене поцілував в руку, то давбим тобі десятку.

— Ей, брешете!

— Пес бреше, а не я, жиде. При сьвідках кажу, що дам.

— Дайте за руку отсему газді.

Козак дав десятку, а сам наставив руку до поцілунку. Мошко схопив руку і ледви діткнув ся устами.

— Не так, жиде, поцілуй добре, як єго-мостя! Чи так цілує ся, панове сусїди?

— Не так — відповіли сусїди, сподїваючи ся почесного від Козака.

— Ано, цілуй! Ти думав, що мене на діда зведеш, а я тепер більший нан, як ти! Цілуй!

Жид поцілував Козака, як належить ся, в руку, сховав десятку, і не робив собі нічого зі сьміху господарів, котрим Козак поставив цілий горнець горівки. Навпаки, він ще дальше піддобрював ся Козакови і вихопив ся при тім із словом, що Козак повинен тепер бути вїтом. Всі зібрані згодили ся на то однодушно, мов би на доказ, що чия горівка на столі, того правда на селі.

Гадку, ставити Козака на вїта, розважив собі потім Мошко добре і рішив ся єго підпирати. Хоч би Козака і не вибрали, то можна видурити від него гроші на підкупства; а коли виберуть, то з того, для кого як для кого, а для Мошка шкода не вийде. От він і закликав Козака до себе, поговорив з ним розумне слово, — і Козак вийшов з тої наради цілком певний, що стане вїтом Заліся. Ся почесть єму так подобала ся, що він, хоч вїтом ще не був, а вже згордів.

Заким наступили вибори, він тимчасом шукав розривки в селі і в сусіднім місточку. Приклад з Мошком додав єму охоти спробувати таке і з иньшими жидами і жидівками. Він давав ся цілувати по руках і платив за се. Жиди цілували радо, а він з того мав

велику потіху. Раз по п'яному на торзї порозбивав гончареві всі горшки палицею, подоптав чоботами і заплатив готовими грїшми. В шинках розбивав склянки і фляшки — і платив. Оселедці купував цілими бочівками, переплачував завсїгди, і кидав ними жидам в очи. Подібних розривок він придумував більше, але фантазия его не могла ніколи видумати якусь красшу розривку; его одежа мало що була лучша, як перше, — а в хатї так само терпів порося під лавою, як доки став богачем. Жінка і сини по змозї спиняли его від марнотратства, але він десь більшу часть гроший заховав і розпоряджав ся ними, як умів, не слухаючи нікого.

Гадкою, стати вїйтом, займав ся у тверезїйших хвилях і ходив на наради до Мошка. Мошко брав на підкупство десятками, а підкуплював шїстками а найбільше гульденами і горівкою та оселедцями. По виборах — казав — дасть більше.

Однак вибори випали в некористь Козака. Вийшла рада така, що вибрала вїйтом Головатого, на котрого вкінци і Заборовский згодив ся, а Козак дістав лише кілька голосів. Мошко разом з Козаком подали протест — і заряд громади лишив ся далї в руках Заборовского. Той уже і сварив ся з Мошком, казав, що з села его вижене, але Мошко впер

ся, він був певний, що ще видере немало грошей від Козака — а єму о нічо більше й не ходило.

— Дивіть ся, що той жидиско собі мислить! — говорив розсерджений Заборовский перед Славком — він думає зі мною справу виграти! Пане, прийдіть-но, напишемо і ми письмо до виділу повітового — ви маєте красне письмо. Хочу ту справу чимскорше полагодити, бо я тепер запрятаний иньшими справами.

Які були ті иньші справи, Славко дізнався аж від Мані.

Коли раз єї батько виїхав до Новосілок, а Славко прийшов переписувати письмо, Маня сказала єму новину, що батько женить ся з Маєранською, і була притім така невдоволена, нетерпелива, майже гнівна, що Славко ще єї ніколи такою не бачив.

— Женить ся?

— Женить ся! Так довго їздив учити баронову, щоби робітникам не платила більше, як сам платить, поки ось що з тої „науки“ вийшло! Крив ся переді мною!

У словах Мані чути було глум.

— Мені так жаль, — говорила она по хвилі — сама не знаю, чому... Видко, забув уже мою маму... Потішав мене, що тепер за такого Більского вже би мене не видав, що

Маєраньська має далеко кращих женихів для мене... А я...

В очах Манї явили ся слези, але она їх скоро обтерла і говорила дальше: — Хотів, бачите, поратувати ся в своїй клопотях материяльних і таке придумав. Я не сподівала ся... другої матери я не потребую... на що мені? на що Стасьови? він же дома не сидить! Що мені робити? — радила ся у Славка так, як би він справді міг що у тім порадити!

— Що робити? Нічого не робити! Адже ви на тім зле не виходите!

— Але подумайте: ледви рік, як мама померла. Він її так любив, а тепер... чи так годить ся?

— Буває так. Панї баронова, о скільки я мав нагоду її пізнати, добра женщина... Опікує ся вами...

— І вже, чую, найшла мені жениха... Мачоха... ні! я єї не послухаю! Я не хочу мачохи, не хочу, на що мені? Я єї не люблю... я не буду її слухати — нарікала дівчина.

— Будете слухати, панно Маню, не кажіть так! Впрочім, як в чім добрім, то і треба послухати...

— Але в женитьбі, в женитьбі, пане Левіцкий! Подумайте собі: приводить чоловіка вам незнаного, зовсім незнаного. І він почи-

нає „старати ся“ о моє серце, о мою руку... Я можу пізнати єго лише з доброї сторони. Він чемний, він надскакує, не жалує компліментів, товаришить мені, стає моїм лицарем. І я все бачу єго в настрою таким, як на балю, усьміхненого, ласкавого, нудного, як люкреція... Ми сходимо ся цілий рік, мене видають вкінци замуж і я аж тоді дістаю нагоду справді єго пізнати, коли вже може запізно... Ні, пане, се така іронія, яку тільки в наших товаристві можете найти. Пан жених любив уже десять дівчат, а своїй судженій приносить самі останки чутя.

— Чутє відновлює ся... Ви самі казали мені торік, вказуючи на клена... Памятаєте? Як раз жених може вам дати ненарушене, правдиве чутє, якого нікому не жертвував.

— І то ви кажете, ви, що торік так жалували за своєю панною?

— Я помиляв ся... Житє то рамки, з одного боку емблема колиски, а з другого домовини. В ті рамки можна всадити бохонець хліба і молити ся до него, можна всадити банкнот на великі гроші і так само молити ся до него як до сьвятого, а можна всадити і краєвид, повний сьвітла і тепла і весняного чару. Коли один такий краєвид зівяне, зблідне, то треба старати ся вложити натомісьць другий. Така моя думка тепер.

— Се справді цікаво — замітила Маня. — Але щоб так думати, на то доконче потрібно бути молодим, а не таким, як н. пр. мій батько.

— Він же ще не старий.

— Все-ж таки пятьдесят лїт має.

— І виглядає лїпше і здоровїйше, як не один трийцятьлїтний. Румяний, сильний, а груди... ви знаєте, як він уміє крикнути.

— Якже-ж би то виглядало, коли-б він тепер оженив ся, а я, донька єго, в карнавалі вийшла замуж? Сьмішно яось... А ще най би тепер і мій старший брат женив ся, вийшла би правдива комедия: батько, син і донька... Але яка я нечемна! — зганила себе вкінци сама.

Славко не знав, що на се сказати. Она була така нетерпелива, роздразнена, так у неї мішали ся чутя, так скоро переходила від одної справи до другої, що Славко приглядав ся їй з немалим здивованєм. Ту що-йно говорила з плачем, а ту вже й усьміхала ся.

— Мій тато женить ся! Чи то не сьмішно, пане Левіцкий? В такім віку! Буду мати другу маму... таку солоденьку... але баронову! Перша була селянка, а та баронова! Зачнемо і ми бути панами... А ви коли думаете женити ся?

— Не знаю — відповів Славко і почервонів ся.

— А на весіле мене запросите ?

— Під тим услівем, що ви мене на своє запросите.

— Добре, прийде ся вам мабуть довго ждати !

— І вам також...

— Ні, справді, пане Левіцький, чому би ви не мали оженити ся, коли вже першу суджену забули ?

— Она не була моя суджена, я лиш думав її брати. А чому би я мав або не мав женити ся, на то є багато причин pro і contra. Передовсім мушу уважати на численну родину і на то, що трудно би мені тепер прийшло ся шукати панни. Відвик...

І так они дразнили себе дальше ріжними недомовками, червоніючи ся на переміну.

„Шо за чорт!“ злостив ся того дня Славко і на себе і на Маню. „Кпить собі з мене, чи що ? Не штука їй жартувати собі, а най би она знала в моім положеню, що чинити!“ ...

Але проте та розмова наводила его на ріжні здогади, котрі его дразнили і томили. Дома дошкулювали ему сестри, що „бігає за дідичкою“ і тому маловажить попадянки. Він боронив ся як міг і відтак розбирав собі, чи справді „бігає за дідичкою“. Ну, вжеж бі-

тати не бігає, але що любить поговорити з нею, подразнити її і себе — то правда. В Залісю так скучно, що годі єму обійти ся без товариства. Дома і в Горошинських не має з ким поговорити по душі, громада не все одушевляє єго, навпаки нераз огірчує до крайности і він рад би її не бачити навіть, — щож почати з собою?...

Може за часто заходить тепер до двора і без причини, так що се мусіли замітити родичі і Заборовский? Ні, тепер не буває він в дворі за часто. Відколи перестав учити Стася, бував там що кілька днів, або й то ні, звичайно з якоюсь орудкою, от хочби польські газети позичити перечитати. Хиба то за мала причина?

Маня любить з ним порозмовляти — то правда. Мабуть замітила се вже ключниця, бо від якогось часу слідить їх, слідять і наймички та значучо усміхають ся, але сам Заборовский ледви чи що замітив. А хоч би і замітив, то вже-ж нічого непевного, підозрілого. Він, правда, відколи сам рішив ся женити ся — а рішив ся, видко, вже в літі і умовив ся тоді з Маєранською — занадто зайнятий своєю женьбою і громадою і господарськими клопотами, щоби міг пильнувати доньку на кождім кроці; — але-ж і по що пильнувати, — думав собі Славко — коли донька розум-

на, а й він же не падкий на збитки! Хиба вважають его спосібним до невідповідних збитків?... Сего він не сподівався по нікім...

А тепер Заборовський женить ся... в Залісе певно спровадить ся Маєраньска, — на тож і казав Заборовський відновлювати двір, — она возьме Маню під свою опіку, годі вже буде з нею сходити ся і розмовляти, настане дома більше панський вимушений тон — пропали всі розмови з Манею, треба буде сидіти дома і вчити молодші сестри, скликувати господарів на відчити... Тим ліпше, коли так...

Тим ліпше... А проте таки шкода, що так стане ся... Якось привітнійше доси жило ся, відчувало ся молоду кров у жилах. Міг чоловік задурити себе чимсь на хвильку. Іменно задурити себе, бо вжеж, Славко добре розумів, що нехай би він справді попросив дідича о руку доньки, той видивив би ся на него, як на божевільного. Він, бідний сьвященик! Такого випадку женитьби мабуть нігде не бувало... А ще тепер, коли Заборовський своєю женитьбою поправить свої материяльні відносини, коли Маєраньска зі своїми плянами що-до Мані увійде в дім — то очевидно і подумати собі не можна, щоб могла сповнитися така мрія, яка снувала ся часом по

голові Славка. Гарна мрія, шкода тільки, що мрія...

Славко перестав ходити до двора...

Весіле Заборовського відбуло ся в осени перед постом в Новосілках. Славко весіля того не бачив, чув тільки, що було дуже гучне. Селяни оповідали єму. По весілю остав ся Заборовский на якийсь час в Новосілках, до Заліся тільки доїзджав, а донька Маня вернула ся і мала заліський двір у своїй опіці. Она ходила смутна і не відповідала ключниці, коли та старала ся її потішати.

XXII.

Був теплий, тихий день осінний. Сонце клонило ся вже сполудня і озолочувало по-жовкле листє на деревах і на землі. Славко сидів у себе в городі і читав сьвіжу газету, коли хтось кликнув єго зпоза плота: „Паничу!“ Він обернув ся і побачив старого наймита Миколу. Микола приніс, як казав, письмо від панни і передав єго.

— А пан є?

— Вже відїхав.

„Прошу прийти нині до мене о годині 4. Буду в альтані. М. — писала Маня.

„Не піцу!“ — рішив ся Славко спершу і держав ся сеї постанови аж до пів-до-четвертої години. Але перед четвертою причепурился, взяв нову одїж, нову краватку — і пішов.

— Як ся маєте, пане Левіцкий! — привитала єго Маня, сидячи на лавці в альтані.

— Добре, дякую вам.

— Чому ви тепер ніколи не зайдете до нас?... Сідайте, прошу, ту коло мене, а не так далеко... боїте ся мене?... Я тепер сама господарюю в дворі і нуджу ся смертельно... А вас не видати! Забули вже на мене?

В голосі Мані чути було і ласкавість і докір і нетерпеливість.

— Не можу, пані, приходити — відповів Славко.

— А то чому? Загнівали ся? Чи я вас може чим уразила? Коли так, то вибачте!

— Ні, я не гніваю ся; справді нема за що. А так, годі мені приходити і вже...

— Може до свого весіля готовите ся?

— Ні!

— І не дізнаю ся причини — від вас, що ви звичайно були такі щнрі?

— Як же-ж би то вам сказати?... Сам не знаю.

— Така трудна відповідь! Дивно мені.

— Відповідь не трудна, але прикра і для мене і для вас. Мені здає ся, що ви могли би мати з того неприємности, коли-б я з вами частійше сходив ся, особливо тепер. Перше що інакше було; перше вчив я вашого брата; мешкав ту...

— А коли-б мені се було приємно? Тепер батька нема; мама спровадить ся ту аж за які дві неділі.

— Справді... я не знаю, що вам на се відповісти.

— А от ви нині прийшли!

Маня дивила ся Славкови просто в очи, певна себе, а Славко все що глянув на неї, то опускав голову і дивив ся на зільник з пізними осінними рожами і хризантемами.

— Прийшов, бо ви казали!

— Не казала, борони Боже, я не можу вам приказувати, лише просила! — і дівчина притім хитро усьміхала ся.

— На одно вийде!

— Ви може не находите тепер приємности в розмові зі мною?

— Панї! — просив Славко благаючим голосом.

Маня знов усьміхала ся.

— Коли так, то мені дуже дивно, що ви мене ігноруєте...

Славко тільки видивив ся на неї, але погляд его видко вдоволив її. Аж тут він раптом немов засоромив ся свого благаючого тону і відповів поважно:

— Панї, я вже одну кризу пережив і другої лякаю ся. Не мучте мене!

— Ото відважний! А ваші знамениті „рамки життя“ чим заповните? Як ви в теорії думаєте, а як у практиці поступаєте?

— Правда ваша ; тільки до тих рамок ви не надаєте ся.

— За погана ?

— Ні !

— За нерозумна ?

— Ні !

— За бідна ?

— Ні !

— Ні і ні і ні ! а проте до ваших рамок не надаю ся. Се що найменче дивно... Знаєте, пане, ви або дорожите надто собою або...

— Панно Маню ! майте милосерде наді мною ! Розважте, хто ви а хто я, чи ви можете так поступити собі, як би бажали, особливо тепер ! Розважте, що з того всего може вийти ?

— Я думала, що ви мені більше прихильні.

— І що з того, що з того, що я вам прихильний, що я мабуть і люблю вас ! — перехопив ся Славко і в другій хвилі жалував своїх слів.

— „Мабуть і люблю !“ повторила Маня з глумом. — Я за вами цілими днями тужу, думаю про вас, а ви „мабуть любите“.

— Ви ?

— Я, я ! Ви хотіли доконче, щоб я вам то перша сказала ? Самолюб ! „Що з того ? що з того ?“ А хочби і нічо з того не вийшло,

то не вільно мені вас любити і не вільно вам мене? Як ви недавно ще мене вчили? Я ваша учениця! І я мушу вас шукати, а не ви мене!

Славко тільки розводив безрадно руками. Такого наглого „нападу“ він ніколи не сподівався. А вона говорила:

— Я вже від весни придавлюю в собі то чутє, а дальше не можу. Не можу, Славку, не можу!

І она з тихим плачем сперла голову на єго плечи.

— Скажіть мені, чи ви мене хоч троха любите?

Славко затремтів із зворушення. Але в тій хвилі пригадав собі зовсім подібну сцену із Стефкою, холодна рефлексія підмила то зворушенє, яке почув, і він відповів:

— Не знаю, Маню, я вже собі тепер сам не вірю і дурити нікого не думаю.

Маня опустила руки, вражена, і відсунула ся мовчки на бік.

— Не дивуйте ся, Маню, прошу вас; що в тім дивного? Социяльне наше положене таке, що годі нам обоім дурити ся якимись надіями. Я себе переможу в потребі, а вам буде тяжко.

— І без того буде тяжко — відповіла Маня спершу глухо, відвернувши лице на бік.

— Але я се переможу, ще лїпше як ви — тільки не знаю, по що? Так мало тих радісних хвиль в житю і ті ми силоміць відкидаємо від себе... Ви так мене вчили.

Послїдні слова вимовляла дївчина вже твердо; голос єї вирівнав ся.

— Ви не хочете мене зрозуміти! — дорікав Славко.

— Розумію вас — відповіла гордо.

Обоє замовкли на довгу хвилю. Она сперла ся плечима о поруче лавки і дивила ся у простір, а він спер лікті на колїна і дивив ся в землю.

— В такім випадку я прогрішила ся супротив вас, що вас ту просила — почала она знов розмову тихим рівним голосом.

Славко мовчав. Она глянула на него нишком і додала: — За се ви на мене чей не гніваєте ся?

— Ні! — відповів Славко захрипло і відкашельнув, щоб голос здавав ся також спокійним; але очий з землі не зводив.

Маня глянула знов на него, але вже мовчала. Она не виглядала сумно, лише вичікувала нетерпеливо єго слів, а які они вже будуть, не сумнівала ся. Він справді відізвав ся по хвилі:

— Я би не рад... я би так не рад був, щоб ви через мене мали яку неприємність...

щоб на вас родичі гнівали ся... щоб ви самі терпіли, а ви мені дорікаєте!

Голос єго тремтів.

— Що я вам прихильний, як рідній сестрі — говорив він дальше — о тім ви мали аж надто часто нагоду пересьвідчити ся; а ви мені дорікаєте за те, що я притім не забуваю, хто ви, а хто я...

— Я жєнщина... жєнщина передовсім, а потім донька дідича — відізвала ся Маня.

Славко повів безрадно рукою по очах і по чолі і знов замовк. Він доси анї разу не глянув на дівчину, а говорив вперед себе. Она-ж щораз веселійше і сьмільійше дивила ся на него...

— Чого ви так посумніли? — питала ся тихо і з легеньким усьміхом.

— Не мучте мене, панно Маню, прошу вас! — просив ся Славко.

— Чим же я вас мучу? Чи я така немилосерна?

— Легко вам казати, а як би ви знали мої думки...

— Які-ж они? Адже ми собі приятелї... памятаєте, від Великодня... а між приятелями повинна бути щирість. Чи не так? А ви передо мною ховаєте свої думки... То не гарно, пане Левіцкий, то не по приятельски —

примовляла Маня, мов хотїла Славкови додати відваги.

А коли Славко таки мовчав, она присунула ся ближше до него і спитала ся єго просто :

— Правда, що ви мене любите ?

— Люблю! — прошептав Славко і як глянув притїм на триюмфуюче личко Манї, ухопив єї руки і став цілувати.

— А видите! — жартувала Маня, видираючи свої руки. — Крив ся, як панночка!

Славко вже тепер не крив ся і не викручував ся. Могуче чутє, здержуване доси силою волї, перемогло тепер і залило всі сумнїви єго — він обняв Маню і поцілував, хоч она нїби боронила ся.

А відтак уже пішла люба розмова гладко і без перепони. Славко дотепкував собі, що на тлї сего осїнного краєвиду они зовсім такі, як сї пізні осїнні рожі, що цвितуть аж тепер. Она пригадувала єму цілий рік, перебутий разом, як спершу не вважала на него, аж відтак зворушив її, коли з жалем згадував покійну матір і старав ся її саму потїшити у смутку. Она бачила, що сї стараня були щирі. А потім пізнала єго з оповідань про Стефку — і жалувала єго.

— А ти Стефку вже забув? — питала ся єго, шуткуючи. — Ах! я забула ся! Знаєте,

пане Левіцький, на що ми маємо собі *ви* казати? Говорім *ти*. Добре?

— Добре.

— Отже Стефку ти вже забув?

— Вже.

— А як ти мене так забудеш? Я на то не згоджу ся...

— То, знаєш, Маню, був лише приготворяючий курс із Стефкою; а справді любити навчила мене аж ти. Добра учителька!...

— Така, як і ученик. То ще питанє, хто кого навчив... Ти певно не помітив, як я тебе слухала...

— Помітив.

— І нічого не здогадував ся? Ой, ти!...

І вже того дня про ніякі перешкоди та сумніви у них мови не було. Не могли нарозмовляти ся та натішити ся собою доволі. Аж вечірний сумерк нагадав їм, що пора розійти ся. На відході цілували ся, як того треба.

На другий день випала слота — зійти ся в городі, де альтана мов сотворена була на любовні сходи, було годі. Славко походжав ціле рано по селі та дивив ся, чи їде Заборовський, чи ні. Він не приїздив, а Славко тратив надію, чи буде міг нині бачити ся з любкою. Уже й полудне минуло, а він не був певний. Умовили ся були зійти ся в го-

роді — а тепер не знав, як то зложить ся. Але коли він не находив способу, Маня тепер на все находила раду і була відважна така, що, здавало ся, не налякалась би була нічого. Післала старим Миколою ніби книжку до читання, а в книжку вложила картку, щоб він приходив без обави до двора, бо нині батько не приїде; а для претексту нехай принесе газети.

Славко не мав відваги, але в означений час таки пішов. Застав її разом з ключницею, котра плела панчошу. Та хотіла зараз відійти, але Маня здержала її:

— Прошу, пані Кристиньска, можете сидіти; ми не маємо ніяких тайн між собою.

Ключниця остала ся.

— От добре, пане Левіцький, що ви прийшли. Я так нудила ся. Газети принесли?

— Приніс.

— Я хочу фейлетони поперечитувати разом. Сідайте, пане Левіцький, от-тут! А я вам заграю — добре?

— І овшім.

— Може будете сьпівати? Ви так гарно сьпіваете! Правда, пані Кристиньска, що пан Левіцький красно сьпіває?

— Дуже красно — відповіла ключниця.
— Я так люблю їх слухати.

— І я також! А може ви, Кристиньска, також засьпіваете? — жартувала Маня.

— А, борони Боже! Ото мали би що слухати!

Маня перевертала між нотами і видобула німецьку композицію „Сон нареченої“.

— Чекайте, перше вам то заграю.

Ударила кілька акордів і кинула: — Пусте! — каже. — Німецькі сентіменти, солодкаво-млаві, як люкреція.

Винайшла циганські мельодії Лішта і ті відограла по майстерски. Так переняла ся була грою, що на її личку знати було все: від безмежного смутку цигана на угорській пушті аж до дикої радості в чардаші. Грала немов для себе самої, а тимчасом Левіцький добре пізнав у грі всю бурливу її душу. Він перевертав ноти і бачив її лице добре.

А потім уже без нот перейшла на якусь фантазію, в котрій Славко віднаходив мотиви українських народних пісень, але автора композиції не знав. Не докінчивши, покинула грати і встала.

— Я вас — каже — не хотіла нині мучити; колись иньшим разом засьпіваете. А ви, пані Кристиньска, може би принесли нам тепер підвечірок.

— Зараз принесу.

Кристиньська відійшла, а Маня тоді нараз подала Славкови на привитанє руку, котру він поцілував.

— Ти, Славку, мусиш до нас приходити! розумієш? мусиш! я тобі кажу! — говорила она напів поважно, а напів жартом.

— Коли-ж трудно...

— Вже я спосіб найду; а як ні, то листи мусиш писати і я буду. Ах, я ще нікого не любила так, як тебе!

І она поклала свою голову на єго грудях.

— Всі мої давнійші симпатії против сеї сьмішні і дрібні.

— Отже ти також мала когось, з ким давно симпатизувала.

— Ет, пусті знакомости з балів та з гостин, нещирі... Але ша! Кристиньська іде. Уважай!

При підвечірку розмовляли обоє, як давні добрі знакомі, так що Кристиньська ледви що могла зміркувати. Тїшила ся тільки з того, що панна Маня була дуже весела; казала, що такою вже давно єї не бачила.

Другого і третього дня не могли бачити ся, бо по Маню прийшов повіз з Новосілок і она поїхала туди до мами в гості.

Погода знов була гарна і Славко ходив на далекі прогульки; був навіть під Новосіл-

ками і бачив двір тамошний, але завернув ся до дому. Дорогою, котрою Маня мусіла вертати ся, ходив найбільше. Вижидав її.

І діждав ся. Она надїхала, але з батьком.

Порівнавши ся з повозом, він поклонив ся. Маня почервонїла ся, але батько того не замітив.

— А ви що ту робите, пане Левіцкий? — спитав ся Заборовский.

— На прохід вибрав ся.

— Та так далеко? Сїдайте з нами!

В дорозі до дому Левіцкий дізнав ся від Заборовского, що за кілька днів спроваджує ся разом з жінкою до Залїся. Мусїв у Новосїлках побути якийсь час, щоб довести до ладу заряд села по виїзді властительки до Залїся. Маня мішала ся в розмову, але говорила так спокійно, як би їй на Левіцкім цілком не залежало.

І ще раз, заким Заборовскі приїхали на певний осїдок до Залїся, найшла Маня і Славко спосіб зійти ся. Знов таки в дворі, при Кристиньській.

Переглядали обоє іллюстровані журнали. Кристиньска сидїла якийсь час, а потім нагадала собі, що має роботу і вийшла.

— Диви ся, Маню: *Кедри на Ливанї*. Правда, чудовий образ!

Маня нахилила ся над образом: — І якась пара молода сидить ще під кедрами.

— А які гарні обоє! — замітив Славко. — Сидять собі любенько, а вітер з пустині шевелить зеленим листем відвічних кедрів; веселі пташки повторяють безконечну стару пісню пісень. Маню, ти знаєш ту Соломонову пісню?

— Не знаю! гарна?

— Прегарна. Скажу тобі один уступ; я єго на память вивчив ся:

Ти прекрасна, подруго моя, ти прекрасна!
Як платок гранатового яблочка таке твоє личко під буйним волосем твоїм.

Як в голубки невиннії очи твої визирають зпід кучерів твоїх.

А твої буйні кучері, мов отара тих кіз, що вертають з гори галаадскої.

Як рожевая лента, такі твої губи, а мова твоя така люба!

Як обстрижені вівці, що вийшли із купелі, такі твої зуби!

Ти прекрасна, моя ти подруго, уся і у тобі порока нема!

Гей! зі мною з Ливана, моя ти кохана, зі мною з Ливана ходи; вершини Амана, вершини Сенїра й Ермона, леговища львів, леопардові гори покинь і зі мною ходи!

Голос Славка тремтів при тих словах давної пісні; він урвав і замовк...

— А далі? — спитала ся Маня тихесенько, не сьміючи поглянути на свого товариша.

— І далі звичайна пісня про любов. Чи ти знаєш, що тій пісні вже близько три тисячі літ?

— Три тисячі літ! — повторила дівчина здивовано.

— Ах! і давнійше вмiли любити — замітив Славко тужно. — Крім кількох дивних порівнань, ціла пісня така, як би її недавно зложив який залюблений поет. Як то гарно сказано дальше в тій пісні:

Ти взяла моє серце в полон, моя сестро,
княгинє моя; ти взяла моє серце в полон одним
поглядом твоїх очий і намистом на шиї твоїй.

Сама патока капле із уст солодєньких
твоїх, моя суджена! Мід з молоком під язиком
твоїм, а одежа твоя запашна, наче запах з Ливану!

Ти мов сад ґранатовий з пахучими плодами;
в нїм ростуть кипери, нарди, шафран і цинамон,
алої і калмус і мірра пахуча.

Ти мов те жерело в огородї, колодязь
живої води, що спливає з Ливана!

Пробудись, тихий вітре, з півночи! прилети,
тихий вітре з полудня; на сад мій повій,
нехай запах єго розілле ся!...

— Чи не гарно?

— Дуже, але порівняня такі дивні! „Як обстрижені вівці, що вийшли із купелі, такі твої зуби!“ Сьмішно навіть!

— Так, але Соломонови, коли сьпівавсе своїй Суламиті тому три тисячі літ, сьмішно не було. А се н. пр. вже цілком по нашому: „Ти взяла моє серце в полон, моя сестро, княгине моя; ти взяла моє серце в полон одним поглядом твоїх очий і намистом нашої твоїй!“

— Намиста я не маю! — замітила дівчина півжартом, але тужливий усьміх не щезав з рожевих уст єї.

— Але очи твої, як те небо...

— То ще мало... Ти-ж казав сам нераз, що того за мало.

— Але-ж і „сама патока капле із уст солоденьких твоїх, моя суджена“. Та... що я кажу? Не гнівайся на мене, Маню! Я вже справді сам не знаю, що говорю, а все через тебе...

Він перевертав, мов без думки, дальші картки журналу, а она дивилася крізь вікно в город і мовчала. Тихий смуток розлився по єї лицю.

Коли в комнату вступила знов Кристиньска, застала їх у тій невинній ситуації. Але Маня, немов налякалася чого, приступила до фортепяну і стала перебирати одною рукою по клявішах.

Розійшлися того дня обоє в задумчивім настрою. Славко ще довго ходив по лісі. Тут

він шукав розради на свою журбу, яка тепер єго з цілої сили напала.

Що діяти? Що з того всего вийде? — питав ся він сам себе і не находив відповіди. Третій рік уже почав ся, як скінчив духовну семинарію, а він ще ні сьвященик, ні взагалі чоловік з сякою-такою будуччиною. Як довго се ще потягне ся?

XXIII.

І вже більше не мали Маня і Славко доброї нагоди зійти ся на розмову без свідків. Одно, що небавом настали слоти осінні; а друге: в заліськім дворі була нова пані, друга жінка Заборовского, що взяла Маню в свою опіку і не спускала єї з очий. Вже й придумала для неї розривку, а іменно обіцяла післати її на карнавал до Львова, щоб забавила ся. І так висиділа ся зо два роки в Залісю.

Славко дізнав ся о тім з листу Мані, що прислала єго старим наймитом. Писала коротко:

„Пропали щасливі дні! Я жию тепер тільки споминами. Мама дуже займає ся мною; висилає мене на карнавал, щоб я собі шукала жениха. І сама поїде на якийсь час до Львова. Будемо мешкати в тітки. Як я

без тебе буду там жити? Порадь мені, мій Славку!“

Славко не знав, що порадити і як.

Они писали до себе листи дуже часто — старий наймит мовчав як заклятий, бо дещо заробив притім — але в їх листах пробивала ся щораз виразнійше безнадійність.

У Левіцких настали знов гіркі часи: а іменно о. Василь хорував щораз тяжше. Мати і батько Славка щораз більше напірали на него, щоби він рішав ся, що з собою чинити; нехай би вже і безженним висьвятив ся, але не тратив так дармо літ. Коли-б, не дай Боже, батько помер, міг би зараз стати адміністратором Заліся; не потребували би хоч рушати ся з дому, в котрім тільки літ прожили; могли би при нім остати ся. А так що буде?

Ніхто сего так виразно Славкови не говорив, але він розумів положенє родини дуже добре. Коли би батько помер, остались би по нім: бабуся, вдова, чотири доньки: Наталка, Маруся, Клявдзя і Влодзя (Генка не рахуючи, бо той уже не пропаде на теології) — шестеро душ без забезпеченої будучности. Нехай би Горошинський взяв до себе навіть двоє душ, (хоч се було би єму незвичайно трудно), то таки остане ся ще четверо, котрими ніхто иньший не буде міг опікувати

ся, лише Славко. Се єго жде — він то розумів добре.

Коли-б можна оженити ся з Манею, то певна річ: добробит родини підніс би ся значно, не треба би лякати ся чорної години. Але се не може бути... Се просто було самодурство зі сторони Славка і Манї (так думав він собі); коли-б Маня і не знати як благала родичів, то таки повірити годї, щоб єї послухали. Особливо тепер, коли Заборовскі справді маючі люди; коли баронова увійшла в дім. Що з того, що Маня такі гарні листи пише; они певно і щирі — Славко в се вірить; але кінець сеї історії таки їх обоїх не вдоволить. А сей кінець от-от уже й надходить; треба рішати ся, годї дурити ся.

Він написав такий лист до Манї; писав спокійно і поважно о своїх гірких обставинах і закінчив лист радою, щоб ним собі голови не морочила; він для неї не пара. Щасливих хвиль, прожитих з нею, не забуде; він за них і вдячний; рад дуже з того, що пізнав женщину, гідну справді любови, — але на то не згодить ся, щоб ставав їй в дорозі життя перешкодою; красше забути себе посполу.

Славкови здавало ся, що розумнійшого листу написати не міг. Але відповідь Манї, яку дістав, зовсім розбила се єго пересьвід-

ченє. Она писала свою відповідь в ночі, щоб ніхто не змітив.

„Пишу і плачу. Вже північ давно минула, а я перечитую вже з десятий раз твій лист і не можу повірити, щоб ти єго міг написати. Ти вже мене не любиш! Ти думаєш, що мені так легко тебе забути! З твоєї ради не скористаю і т. д. і т. д.“

Коли Славко ту відповідь дістав в руки і перечитав, трохи волося не рвав на собі.

„По що, по що писав я сей лист?!“

У відповіді Мані було стілько жалю і розпуки, що Славко вибіг з дому, аби з дороги завернути старого наймита і передати через него хоч коротку відповідь. Написав на білеті: „Маню моя! не доводи мене до розпуки своїми здогадами і підозріннями! Я тебе люблю так само, як перше! Заклинаю тебе: не плач, бо не маєш причини. Ширшу відповідь пішлю тобі ще нині“.

Сховав білет у папір і передав наймитови; а сам вернув ся писати „ширшу відповідь“.

Сївши писати, почув нараз такий гнів на самого себе, що пірвав на кусні початий лист, зірвав ся і кинув пером. „Якого біса себе дурити?!“ напала єго злюща думка, мов оса. „Що гірше! по що її дурити! Але ж я єї не дурю — я її люблю! Боже! позбув ся

одної журби по Стефці і напивав собі нової!
І то тепер, в таку нещасливу пору!“

І він став ходити по батьківській канцелярії та тручав кріслами в пересердю. Надбігла сестричка Клявдзя до канцелярії — їй уже на шестий рік пішло — і вчепила ся поли сурдута Славка.

— Чуєш, Славку, я навчила ся нової сьпіванки.

— Від кого? — спитав ся Славко, ставнучи.

— Від Марти. (Так звала ся наймичка).

— Яка-ж та сьпіванка?

Дитину вразив трохи шорсткий голос Славка, она видивила ся на него. Славко зміркував се і усміхнув ся: — Сьпівай, сьпівай, Клявдзю!

Дитина засьпівала тоненьким голосочком:

Чоловіче біснுவатий,
на що жінку продавати!
„Видить то сам Господь з неба,
на податок гроший треба!
Що ся лишить із податку,
куплю собі стару бабку,
потім з бабки шкіру злуплю,
а за шкіру дівку куплю!“

— О, гарна сьпіванка, нема що казати!
— замітив Славко. — Але ти єї не сьпівай,
Клявдзю! Не будеш сьпівати?

— Ні! Але як сьпіванка зла, то я тобі байку скажу: „То був собі такий хлопець бідний, він у пана став овець пасти, на службу. Дав єму пан пообідати, хліба кавалок, і казав наймитови другому випровадити єго де, щоби він знав, де вівці пасти, на лан“.

— Моя дорогенька Клявдзю, — перепинив її Славко — може би ти мені коли иньшим разом оповіла ту байку?

— То дуже красна байка — захвалювала Клявдзя.

— Я знаю... Ти мені оповіш її нині вечером. Добре?

— Добре.

— Бо я тепер маю писати. У вечір, Клявдзю; а тої сьпіванки не сьпівай; я тебе красшої навчу.

— Памятай, щобишь навчив! — допомінала ся дитина на відході.

„Боже! Боже!“ зітхнув Славко, сів на софу і закрив лице руками...

Рішив ся листу не писати.

Але під вечір бачив добре, як коло приходства снував ся Микола з двора. Написав знов білет: „Будь спокійна! Мені перешкодили написати довшу відповідь! Твій С.“ — і передав наймитови.

Настав для Славка прикрий час. Він перестав лякати Маню сумним відгадуванєм

кінця їх любови, успокоював її, але сам спокою не мав і не вірив, щоб та історія скінчила ся так, як Маня собі думає. Та чи взагалі думає она, як те все скінчить ся! Славко не вірив у се; з її листів видко було лиш одно, що не хотіла собі дати відобрати ту мрію, яку викохала собі. Она писала раз зовсім виразно: „Коли мій батько міг оженити ся перший раз з селянкою, то я можу тим лекше віддати ся за теольога“. Виразнійше годі було писати, а проте Славко за нічо в сьвіті був би не відважив ся піти до Заборовских з просьбою о руку Мані. Набрал би ся сорому, що й до Заліся не міг би показати ся... Ні! даремна річ дурити ся якимись надїями!

І коли вкінци Маня писала розпучливо, що родичі вже зміркували, що она залюблена, і здогадали ся вже навіть, в кім, та взяли ся її усовіщувати, Славко почув правдиву полекшу на серци. Она писала вправді, що ніколи в сьвіті не піддасть ся волі родичів; але Славко так надто не вірив у жіночу неподатливість. Тепер же з причини, що Заборовскі відкрили тайну доньки, Славко перестав і листи писати; бояв ся, щоби хто їх не переловив, — ще готов бути сором...

І вже й в околицю двора не ходив, хиба у село. Там уже вїтував Головатий, бо власти відкинули рекурс і вибір ради громадскої за-

твердили. Славко мав немалу відраду з того, але село займало єго тепер мало. Більше робив Горошинський; єго вусаті школярі вже читали книжечки, а єго хор висьпівував так у неділю вечером у школі, що на ціле село було чути.

Цікава була для Славка ще й історія про Козака, про котрого марнотратство ходили правдиві байки по селу; Славко навіть підбунтував при одній нагоді синів против Козака, щоби присилували єго купити бодай який ґрунт, а не пускати так дальше гроші на вітер, — але більше сею історією не займав ся, бо мав доволі своїх клопотів, щоб над ними думати.

Нераз пересиджував цілими днями дома, читав батькови, що лежав у ліжку, газети, читав і сам багато — і поза подвіре приходуства не показував ся. В січні настали великі морози — і ті ще більше придержували єго в хаті.

Сумне було того року Різдво в домі Левіцких. О. Василь був уже такий слабий, що не міг відправляти богослуженя; сусід-святик з Новосілок мусів єго виручати в головнійших ділах.

Наслухав ся тоді Ярослав немало докорів від родини, що потратив марно літа і тепер не може ще батька заступити. Він успо-

коював родину обіцянкою, що при найближшій ординації — а тої сподівався в лютім — певно висьвятить ся; вже чи жонатим чи безженним, а певно висьвятить ся. Він сам бачить, що годї довше зволікати.

Бабка Клявдия спробувала ще раз намовити внука, щоби взяв собі Лановичку за жінку тепер у мясниці, а як ту ні, то Черминьску або Красницку, промовляла єму до розуму і до серця що найдобрішими мотивами, — Славко справді ті мотиви брав на добру розвагу, але рішити ся — не рішив і з дому не виїздив.

Тимчасом дістав від Манї письмо, що виїжджає на карнавал до Львова. Обіщувала писати до него часто, а собі казала посилати листи в означені дні під шифрою *poste restante*; писала, що сама їх буде відбирати. Довідувала ся за здоровлє батька, а Славка поздоровляла та цілувала.

Славко сумно усміхав ся, коли читав сей лист. Він їй відповів на сей лист і на другий і на третій — але вже без пристрасти, спокійно. Писав дуже обережно, щоби єї серця знов не вразити, а тимчасом передумував над великою несподіванкою для неї, над висьвяченєм в безженности, на котре вже більше-менше рішив ся. Що се справді буде несподіванкою для неї, він то знав, але инакше

поступити не міг. Потішав себе думкою, що Маня не повинна гнівати ся на него, бож він преці не женить ся з якоюсь иньшою, а просто замикає собі раз на завсїгди дорогу до женитьби.

Він уже й подав ся до ординації і збирав ся виїхати до Львова. Подав ся, хоч не був пересьвідчений, що робить добре. Як би не недуга батька, ще зволїкав би, а так уже годї було. Ходив на вид спокійний, хоч мовчаливий. Але чим близше надходив речинець відїзду і чим більше батько занепадав на силах, тим більше Славко ставав нестерпимо дразливим. Просто не вмїли з ним дома говорити.

Він поїхав до Львова з Наталкою, котра хотїла спробувати в мясниці щастя.

Приїхали на дворець завчасу і ждали з годину. Але ось уже і надходила хвиля відїзду; по почекальнях повідомлено подорожних, що каса отворена. Славко вийшов з комнати і здивував ся дуже, побачивши Заборовского коло каси. Сам не знав, що з собою почати. Але Заборовский побачив єго і зачіпив:

— А ви, пане Левіцкий, куди?

— Оттак троха в сьвіт, жінки шукати! Вже крайний час! — зажартував собі Левіцкий.

Покупували білети. Левіцкий думав розлучити ся з Заборовским, але той здержав єго і в сінех мав з ним таку тиху розмову:

— Пане Левіцкий, я вам маю щось сказати. Ви знаєте, що я вас дуже поважаю. Але ви мені остатними часами устроїли таку комедию, що я сам не знаю, що про неї і думати. Ви знаєте, яку?

— Яку?

— Адже ви мені цілком збаламутили дівчину!

— Я о то не старав ся; так яось само зложило ся...

— „Зложило ся!“ — повторив Заборовский. — Та я сам знаю, що дівчина не залюбить ся в тім, котрий їй не сподобає ся, але ви повинні були їй то з голови вибити.

— Я старав ся!

— Старав ся, старав ся! — сердив ся Заборовский.

— Що-ж я иньшого міг зробити?

— Гм... Та се правда! Але чи ви думали, що моя донька для вас відповідна пара?

— Думав над тим.

— Ну, і...

— Ну, і видумав, що чому би мені панна Маня не до пари?

— Як же то ви думаєте? — обурился Заборовский.

— Думаю, що коли я чесний чоловік — а ви самі кажете, що мене дуже поважаєте — то ваша донька може бути для мене зовсім відповідна пара.

— Здурів хлопчиско! — не втерпів Заборовський.

— Не здурів, пане, — відповів Левіцький, призвичаєний до таких слів дідича, — бо з другої сторони я добре памятаю, що я незначний і бідний теолог, а ваша донька заможна.

— Так є, в тім сук! — potwierдив дідич. — Я би на ту женитьбу ніколи не пристав і моя жінка також ні. Я против вас, як чоловіка, не маю нічого, але ви і найменшою надією не дуріть ся, раджу вам.

— Не бійте ся, пане! За високі пороги на мої ноги — чи так? — спитав ся Славко глумливо.

— Ет, не говорили бисьте! Я сам зробив дурницю, що перший раз з селянкою оженив ся, сам трохи не збанкрутував через свій ідеалізм — отже тепер дітий своїх на ту саму дорогу не пущу. Розумієте?

— Розумію.

— Ліпше останьмо ся добрими приятелями.

— Радо на се годжу ся.

На пероні задзвонили в друге. Оба розлучили ся. Заборовский усів у віз другої кляси, Левіцкий з Наталкою до третьої кляси і поїхали до Львова.

В переділі Левіцкого численні подорожні — від часу до часу здивовано зглядали ся на него; їх певно дивувало, чому він до нікого не хотів відзивати ся, навіть до сестри мало що говорив.

XXIV.

Наталку примістив Славко у Дороша і сам замешкав у него на два дні, поки переніс ся на пресвітерку до сьв. Юра. У Дороша застав Славко недостаток. Нічого дивного; плата Дороша не вистарчала на дороге львівське жите. Хоч він і его жінка старали ся свої злидні закрити перед гістьми, але Славко не потребував довго розглядати ся по двох тісних бідних комнатках, не потребував нічого випитувати ся у швагра і сестри, Зонї, щоби знати, як живють. Бути може, думав він собі, що молоденьке подруже в тих перших місяцях спільного житя не відчуває своїх злиднів так, як він то відчуває; але-ж на таке бідне жите вязати ся з кимсь — то справді треба мати відвагу.

Дороші приймали гостей дуже сердечно; оправдували ся, що ще не загосподарили ся як треба, але мали певну надію, що, чим далї,

тим лучше буде їм поводити ся. Славко слухав їх оправданя і, хоч сам мав иньшу думку, надій їм не відбирав. Дивив ся на се подруже, як батько дивить ся на дитячі збитки. Нехай, думав собі, живуть у мріях, поки молоді. Вразило его лише, що Дороші і Наталка зовсім не противили ся тепер намірови его, висьвячувати ся безженним. Славкови мимоволі прийшло на думку, що всі в тім можуть мати свій рахунок; заболіло се его на хвилю, а там і роздумав, що дивувати ся їм годі. Зоня хотіла собі лиш зажартувати з брата і спитала ся раз его про Маню, чому не зміг єї „зловити“; брат відповів так отверто, шо панна за ним, а родичі против него, шо сестрі відійшла охота дальше брати его на глум. Ще й стали его всі потішати: хто знає, казали, як ліпше; донька дідича все-таки пані, привикла до иньшого житя, за сьвящеником з часом почула би ся нещасливою... Славко просив їх, щоби ним не журили ся, і звів розмову на иньші справи.

Але сам про себе думав над тим, чи шукати тепер стрічі з Манею, чи таки не давати про себе знаку цілий місяць і аж по висьвяченю станути перед нею, обезпеченим від усяких мрій про слюбний вінець і перстїнь. Виїздаючи до Львова, він не писав Мані нічого про свій намір; тепер же, у Львові,

думав над тим, що мав би їй сказати, як би з нею стрітив ся. Чи признати ся їй до всего чи ні? Чи розстроювати її на цілий карнавал — тепер, коли она може як найлучше забавляє ся — чи мовчати? Рішив, що краще зовсім не шукати стрічі з нею.

Та знов прийшло єму на думку, що она, не знаючи нічого, готова посилати дальше листи до него в Залісе, а там ще мати отворить їх — і вийде непотрібна неприємність. Ще не рішив ся, як би тому зарадити, як зовсім несподівано побачив Маню на улиці з тіткою.

Дороші, Наталка і Славко вибрали ся в гостину до тітки Горошиньского, в котрої жила торік Зоня. Ішли ринком, аж ту зі склепу вийшла Маня з тіткою. Славко зараз пізнав її, майже несвідомо схопив за капелюх і поклонив ся. Она счудувала ся, почервоніла ся, склонила легко голову, сказала щось тітці, очивидно хотіла її здержати, щоби привитати ся зі знакомим, але тітка на се не згодила ся. Сіла у повіз, що ждав на неї, мусіла й Маня сісти. Повіз затуркотів по каміню і відіхав.

„От, і добре!“ подумав собі Славко. „Тепер уже до Заліся не буде писати; знає, що я тут“. Був рад, що так склало ся, і не ломив собі над тим голови, які підозріння могли повстати у Мані. Певно подумає собі, що

я приїхав у гості до сестри — і більше нічого. А се і добре.

Та коли вечером вернули ся з гостини в тітки Горошиньського і Славко поклав ся спати разом з Дорошем в „сальонику“, то довго не міг заснути. Спершу балакав хвилю з Дорошем, відтак слухав розмови сестер у сусідній комнаті, хоч не міг багато почути; вкінци всі вже спали, лише єго сон не брав ся.

Нагадав собі розмову з Заборовским на двірци. Правда! адже Заборовский тепер також у Львові, разом приїхали! От з ним мав би Славко охоту ще раз розмовити ся. Що він собі гадає? Каже, що поважає єго, але проте доньки за него не видав би! Глупий, зарозумілий шляхтич, що сам у своїй молодости нарушив шляхотські традиції, тепер свій молодечий поступок називає дурницею, женить ся з бароновою, бере маєток, стає щораз більше гордим, починає інакше вести дім, жадає більшого поважання для себе, перецінює себе, а Славка понижає. Що-ж се таке, як не пониженє: „здурів хлопчиско!“ —

Ковальські уважали єго женихом, не відповідним для своєї доньки, видали її за Порубського, а єго обидили відмовою. Він то перетерпів, другої панни не шукав, аж Маня заступила єму дорогу. Не старав ся він її со-

бі зискати, не дбав дуже о її ласку, поважав її, бо є за що, але думки не мав її любити, її брати. Сама вела розмови так, що годі було не зміркувати з того її прихильности до Славка; він то мусів оцінити, мусів її за се поважати, мусів її любити як сестру, бо за прихильність годі відплачувати ся байдужностию. Але ся друга любов чи була така як та перша до Стефки? — —

Стінний годинник вибив помалу дванадцятую годину. Славко перевернув ся на другий бік, отворив очи, глянув по темній комнаті, не побачив нічого, і знов замкнув очи. Ах! коби вже раз заснути! А то снує ся по голові Бог знає що! І коли-б хоч з того був який хосен!... Але заснути проте не міг.

Чи любив він Маню так як Стефку?... Ет, пусте! Любив чи не любив, але жадної не взяв. А чому не взяв? Раз Ковальські не схотіли, другий раз Заборовські не хочуть. А коли они не хочуть, то нехай їх Бог милує; Славко на-стілько цінить себе, що о таку ласку не стоїть. Покаже їм всім, що єму на женитьбі зовсім не залежить, не дасть себе обиджати і понижати. — —

От подурив ся ще раз в дівчині — вже послідний раз в житю — і досить того! Є ще на сьвітї иньші ціли, для котрих не шкода й жите посьвятити. Є родина, є Залісе...

Коли-б так можна в Залісю остати ся! думав собі Славко. Вже село пізнав потроха, тепер би можна почати роботу. —

На ціле жите. — —

В дворі Маня, єго бувша любка, а на приходстві він, Ярослав Левіцький, сотрудник батька. — —

Батько хорий — чотири сестри необезпечені — бабуся, мати — ах, Боже, яке то жите! — —

. . . . .

На другий день Славко пішов до голяря, казав обголити собі вуса і бороду, подивив ся в зеркало, засьміяв ся сам із себе, бо змінив ся відразу, і вернув ся до сестри. Переодягнув ся в реверенду і вийшов в місто за орудками. Мав діло і до консисторії. Ішов певним ходом, рад у душі, що вже раз рішив ся, що чинити. Нині мав зголосити ся до висьвячення і мав замешкати в „пресвітерці“ у сьв. Юра на який місяць або й більше, поки не випустять на волю.

В міскім городі стрітив Заборовского і поздоровив єго. Дідич здивував ся, станув, засьміяв ся і поглядом здержав Славка.

— А най же вас — каже — качка копне! Та я вас ледви пізнав! Так змінили ся! Що-ж ви задумуете чинити?

— Висьвячувати ся.

— Безженним ?

— Безженним.

— Гм... заду́мав ся Заборовский. — То є мудра постанова і заразом глупа.

— Як все на сьвітї — доповів Славко.

— І то правда — признав Заборовский.
— А не будете пізнійше жалувати свого поступку ?

— Не знаю; годї знати. Здає ся, часом буду, а часом ні.

— Гм... А де думаєте осїсти ?

— В Залісю. Хочу багька виручити.

— Се добре... Навіть дуже добре. Для мене, для села, для вашої родини... се гарно з вашої сторони... Лише...

— Лише що ?

— Ну, байка! І се уладить ся... говорив дїдич як би сам до себе.

— Що таке ? — питав ся Славко цікаво.

Але дїдич не сказав. Славко здогадував ся, що дїдич мав певно на думці свою доньку. Прийшла єму охота посперечати ся з ним, чому єго обидив тоді на двірци, але розважив і дав спокій. Він же батько Манї, не ворог їй, не хоче бути ворогом і єму, так нехай вся пригода помалу забуває ся. Заборовский розмовляв ще добру хвилю зі Славком, і так очевидно прихильно, як би хотїв дяку-

вати єму, що дав Мані спокій, і як би притім не дивувався ні єму ні своїй донці.

Розійшлися. Славко дивувався сам собі, що був такий спокійний. Як нині рано обголив вуси і одягнув у реверенду, щоби піти до сьв. Юра, так від того часу немов забув цілу пригоду з Манею, а навіть не бажав собі бачити її з нею. Бо і що-ж би мав з нею говорити? Всяка любов по якимсь часі збирає у однім питанні: „Поберемо ми її?“ Коли можна побрати її, то можна ще якийсь час по давньому любити її, бавити її мріями і надіями; коли-ж годі, то що найменше не розумно мучити себе і дівчину.

Славкові здавалося се таким ясним, що він не думав над тим — в перших днях. Перенісся спокійно до пресвітерки в сьв. Юрі і ждав на висьвяченє. Було їх там разом чотири питомці, що мали висьвячувати її, всі крім Славка жонаті.

По першій висьвяченню на субдиякона в неділю вечером Славкові товариші пили пиво, а він лежав нероздягнений на ліжку і думав.

— Отче Левіцький, вставайте до компанії! Що ви так думки думаете! — відзивалися товариші.

Левіцький не хотів пити пива; слухав розмови молодих субдияконів.

— Ех! коби ту наші жінки були!

— А я що й но дві неділі тому оженив ся!

— І розлучили вас! То прикро... На цілий місяць. Я вже три місяці тому, як справив весіле, і за жінкою тужу...

— Отче Левіцький! Та бо шануйте свій стан і держіть з нами! Правда, що ви, coelebs, можете колись бути нашим єпископом, але поки-що випийте з нами!

Занесли єму пиво аж до ліжка. Славко встав.

— Журите ся, що жінки не найшли собі? Не журіть ся, менше клопоту. Моя мене вже раз висварила. Остро бере ся.

— А моя як зварила раз клюски, то можна було ним скрині ліпити, як столярським каруком.

— А моя — говорив третій, що оженив ся тому дві неділі, — вже мені пригадує, як я раз на празнику дав їй петрушку продавати. Не забула мені.

Славко присів ся до товаришів, закурив і став сам жартувати. —

По другім висьвяченю на дякона в тижни відвідали єго на пресвітерці сестри Наталка і Зоня і брат Генко, питомець духовної семинарії. Прийшли і зовсім прибили єго сумною вісткою, яку одержали від матери,

що батькови шораз гірше. Сестри плакали, Наталка не знала, що чинити: хотіла бути на висьвяченю брата і хотіла хоч би зараз їхати до дому. Мала іти ще раз на вечерок, та тепер уже не піде. Без потреби приїхала до Львова; для тих двох вечерниць у львівській Руській Бесіді не варто було трудити ся...

Стали ще раз перечитувати лист матери і виміркували, що Наталка може ще остати ся тих кілька днів, поки брат висьвятить ся, а по тім чей его зараз пустять на волю, то всі разом поїдуть до дому. Наталка остала ся. Славко вже не жартував з товаришами. —

В суботу перед третім висьвяченням прийшла до него Наталка. Розповіла єму новину, що на улиці випадково стрітила ся з Манею Заборовскою. Він налякав ся.

— І що ти їй сказала?

— Сказала, що завтра ти вже будеш сьвящеником...

— А она?

— Так поблїдла, що страх! Питала ся, чи ти оженив ся. Я їй кажу, що ні. Кілька хвиль не відзивала ся, ішла зі мною, потім просила мене, щоби я відвела її до тїтки... а говорила так тихо, як би мала зімліти. Она тебе любить, Славку!

— А далі що?

— Питала ся, чи могла би завтра прийти подивити ся на твоє висьвяченє.

— І прийде?

— Прийде.

— На що? То цілком не потрібно.

— Що тобі шкодить?

— Я не хочу — боронив ся Славко не-терпеливо.

— Я-ж не піду завтра казати їй, щоби не приходила.

— Ну, врешті нехай приходить. Нічого страшного. І більше ти з нею не говорила?

— Она, видко, не знала, що ти задумав висьвятити ся безженним.

— Повинна була знати; я-ж єї батькови казав.

— Може їй батько не сказав.

— І кажеш: поблідла дуже? Бідна, нехай родичам подякує! — —

Огся новина була для Славка дуже прикра. Він не бажав собі, щоби Маня була на висьвяченю єго, бояв ся стрічі з нею, хоч не почував за собою ніякої вини; не міг придумати перших слів, які би міг промовити до неї — і zarazом здавало ся єму, що таки, коли-б зійшов ся з нею, рад би був тому, як той чоловік, що був виставлений на велику покусу, а не піддав ся їй.

Цілий вечір і пізно в ніч думки єго снували ся то біля ліжка хорого батька, то біля зажуреної дідички. Одна журба другу перемагала; спомини з минувшини мішали ся з почутєм сумної теперішности; сумніви розбивали душу, як подзвінне. Веселі розмови товаришів сночи, до котрих приїхали жінки, щоби на другий день бути на їх висьвяченю, пригадували ся єму в одно, як збитки безжурних школярів, а власні думки немов робили єго перед часом старим, богатим в досьвіди. В серцю єго відзивало ся на хвилю щось, немов заздрість до товаришів, котру в другій хвилі поборювало почутє доброго несамолюбного вчинку. Пробуджений на хвилю жаль за близше неозначеною стратою зникав чим скорше перед холодною думкою, що до розбору єго положеня приступала зі старечим спокоєм.

Тяжкий вечір мав Славко перед своїм висьвяченєм.

В неділю підчас висьвячення Славко кілька разів споглядав у ту сторону, де в лавках сиділи сестри, Дорош і брат Генко. Манї там не було. Дивувало се єго троха, але zarazом і рад був з того. Аж коли вже церемонія скінчила ся і він, утомлений та почервонїлий, вертав ся з пресвітерії до сестер, нараз в дальших лавках побачив її. Сиділа з похиленою головою і не дивила ся на него.

— Маня є — шепнув він сестрам так, як би просив у них поради, що єму чинити.

Сестри оглянули ся: — Ходім до неї!

— Ото з тебе зух! — закрпив собі Дорош з Левіцкого.

Левіцкий зрозумів ті кпини і з міною, на хвилинку надто жалісною і розчарованою а на хвилинку надто поважною і гордою, приступив з сестрами до Манї. Маня вже вийшла з лавки.

— А ми й не знали, що ви також тут. Чому-ж ви до нас не присіли? — почала Зоня.

— Я спізнала ся — відповіла Маня тихо, підійшла до Славка і подала єму мовчки руку. — Ви не гніваєте ся на мене, о. Левіцкий, що я спізнала ся на ваше висьвячене? — питала ся з таким задумчивим, а любим усьміхом, з таким легенько докірливим поглядом! — Я не могла; тїтка не пускала.

Левіцкий мовчав; добре хоч, що сестри виручили єго в розмові...

Вийшли з церкви.

— Коли їдете до дому? — питала ся Маня в Левіцкого, не в сестер єго.

— Я вже тепер просив, щоби мене пустили. Мушу dokonче їхати до батька...

— Дасьте мені знати, коли поїдете? Дайте, дайте знати; то поїду з вами, з На-

талкою, з Зонею. Зоня, чую, також їде; то мені не потрібно иньшої опіки в дорозі.

— Ваш батько готов гнівати ся.

— Не журить ся: я вже не дитина.

— Мене пустять мабуть уже завтра. Нині мені скажуть. Я вас повідомлю.

Вийшли на площу сьв. Юра і пустили ся в місто. Славко чудував ся спокоеви Мані. Розмовляла зі всіми, а кілька разів і жартувала собі так легенько, незначно, як би не бажала обидити товариство, зажурене тяжкою недугою батька.

Відвели її до дому, а самі пішли до Дороша на обід. — —

На другий день прийшла телеграма від матери, щоби доконче всі приїздили, бо батько жде... Се вижиданє батька затревожило всіх невміру.

Славкови і Генкови дозволили зараз відїхати.

Післанцем повідомили Маню, що їдуть. На двірци справді застали її разом з тіткою. Тітка познайомила ся зі всіми і повірила братаницю опіці о. Левіцкого. Нарікала, що Мані ні з того ні з сего нараз доконче забагло ся вергати ся до дому, так що годі було їй відмовити. Видко, навкучило ся їй уже у Львові. Наталка і Зоня були маломовні; они нині вже кілька годин плакали і раді були на крилах

злетіти до Заліся. Наталка нарікала на себе, що дала ся намовити їхати до Львова в такий час, коли батько дома хорий. Здавало ся їй, що тій недузї она винна, і не могла за-таїти тихого хлипаня навіть поміж чужими людьми на двірці.

А вже в окремім переділї воза, де всі, крім Дороша, що не міг виїхати, засїли, обі сестри не могли здержати сліз і знов заплакали. Довго старала ся Маня їх успокоїти, поки і сама заплакала, але так гірко, що то не лише сестри, але і братів здивувало. Тодї сестри сїли собі коло Манї праворуч і лїворуч, взяли її за руки, стали її просити, щоби не плакала, цілували її, самі крізь слези усміхали ся, аби тільки її розвеселити.

Славкови переходив мороз тілом, коли дивив ся на ту подїю; він розумів сей плач Манї...

Але розмови між ними і до самого дому не було такої, щоби Маня хоч яким словом виявила скриту причину свого смутку. Жалувала Зоню і Наталку, пригадувала собі недугу своєї матери, і їй жалко стало. Казала так, але в єї сумних очах, якими не раз спозирала на о. Ярослава, можна було вичитати ще одну причину плачу...

На стациї, де висїли з зелїзниці, вже ждали на них санї, на котрі зараз і сїли. Цїлу дорогу тїлько часом перекидати ся словами помїж собою; сестри все лиш наказували фїрманови, щоби поганяв скорше та випитували ся, що чувати дома. Фїрман знав лиш одно, що з панотцем зле. Нинї вже по двох лїкарїв їздив.

Перед двором в Залїсю станули. Заборовский був тодї на подвїрю і здивував ся, побачивши Маню. Вибїг против неї, зачав випитувати ся — але Левїцкі вже не слухали їх, казали гнати до дому.

Дома на ганку стояла заплакана Горошиньска і привитала їх словами: — Добре, що ви вже приїхали...

Братя і сестри і не витали ся з нею, а просто пішли до комнати, де лежав хорий батько. Ступали легенько, мов би батько спав, а они не хотїли єго збудити. Але батько не спав, тїлько лежав, тяжко віддихаючи і мов без пам'яті.

Увійшли в комнату, о скїлько можна було, без стуку. Там стояла бабуся і мати. І з ними приїзжі не витали ся, не чули потреби. Переглянули ся тїлько всї своїми почервонїлими від плачу очима і вже себе розумїли. Доньки мали очевидну охоту припасти до лїжка з великим плачем, але бабуся

суворим поглядом здержала їх від того. Сама приступила до ліжка і промовила над головою недужого: — Василю, діти приїхали.

О. Василь тільки застогнав глухо. Діти ледви здержували ся від плачу. Славко тремтів на цілім тілі.

— Василю, діти приїхали.

Треба було недужому ще кілька разів повторити сю вістку, заким він по тяжкім отупіню прийшов троха до памяти.

— Славко є? — були єго перші слова.

— Є, вже висвячений — відповіла мати.

— Піднесіть мене троха — просив хорий.

Єго піднесли на подушках, він блукав хвилю очима по комнаті, поки не замітив Славка на вколішках у свого ліжка. За Славком всі иньші діти попадали на коліна та поспирали ся на ліжко.

— Всі ви ту? — спитав ся о. Василь.

— Малих нема — відповіли єму.

— Прикличте їх!

Прикликали Мариню, Клявдзю, а малу Влодзю принесли на руках.

О. Василь оглянув цілу свою родину — а всі заховували ся так тихо, навіть мала Влодзя мовчала, тільки дивила ся на всіх ціжавими очима — оглянув і став відмовляти

молитву, похиливши голову на груди. Потім з тяжким трудом троха підняв тремтячі руки і прошепотів:

— Най вас Бог благословить і я благословлю.

Доньки не могли здержати плачу і захлипали. Але бабуся сказала їм таким голосом „тихо“, що всі відразу замовкли, лише Влодзі і малій Клявдзі вже на плач зібралося.

О. Василь не міг відтак добру хвилю промовити, опустив руки безсильно на покривало, а голову на груди, поки знов отворив очі і вдивився в Славка:

— Славку?

— Що, тату?

— Я всіх лишаю на твою опіку.

— Добре, тату.

— Памятай! Ти найстарший...

— Буду памятати.

— Дороша нема?

— Не дали йому відпустки. Він не знає, що ви такі хорі. Ми йому напишемо.

— Не потрібно, най пильнує школи.

— А тобі, Зоню, як?

— Добре, тату.

Зоня сказала се таким жалісним голосом, що маленька Клявдзя і Влодзя мов на знак в голос розплакалися, а Мариня сховала голову в сукню Горошиньскої. Почувши плач

дітий, о. Василь затремтів і опустив голову на подушки. Застогнав притім, але в тім стоні єго більше було глухого, придавленого плачу, як почутя болю, від недуги.

— Забирайте ся, діти! — приказала бабуся, що при цілій тій сцені заховала таку рівновагу духа, як би се не єї рідний син лежав на ліжку.

Діти винесли ся тихо з комнати. Доньки утїкли в кухню і там уже дали своєму жалеві волю.

Славко з мамою пішов до батькової канцелярії. Влодзя прийшла за ними. Вчепила ся мами, просила ся на руки і здивованими очима дивила ся на брата; не пізнавала єго, тепер обритого і в реверенді.

— Ходи, Влодзю до мене; мама змучені.

— Я тебе не знаю — відповіла дитина.

— Та се Славко — обясняла мати.

— Славко не такий, не хоцу.

Надбігли ще Мариня і Клявдзя і обступили брата. Він їх обняв за шиї, цілував і примовляв: „Бідні мої маленькі хробачки!“ — —

А ті маленькі хробачки на другий день були справді бідні; помер їм батько, опікун цілої родини, що і сам гаразду не зазнав і дітий в гаразді не міг лишити...

Залісе втратило свого пароха.

. . . . .

XXV.

В рік потім посв'ячували нову церкву в Залісю. Невелика і недорога та сьвятиня божа, в порівнянню з давною деревляною церквою, була правдивою прикрасою бідного села. Вибудували її на тім самім місци, де перша стояла, поміж старими липами на горбку.

Сірі високі муровані стіни церкви, три бляхою криті бані, блискучі хрести на них виглядали далеко величавійше, ніж почорнілі бальки і латаний дах давньої церкви. Тому й не диво, що ціле Залісе було на свою церкву горде. Ще вона не була готова, а вже і найменша дитина оглядала її і з надвору і з середини з великою цікавістю; тепер же, коли її посв'ячували, ціле село прийшло помолити ся і подивити ся на велике сьвято. Приїхав сам владика, приїхало з десять сьвящеників, парада була така велика, що в Залісю подібної не запам'ятали. Було на що подивити ся.

А з чого були заліські селяни найбільше вдоволені, то з того, що дістали нову, гарну церкву, так сказати-б, даром. Не коштувала она їх ані гроша, хиба що котрий дав добровільно. Того дня імя Козакової доньки, Анниці, споминали всі, почавши від владики аж до дурноватого Антошка, з належним поважанєм, і zarazом нагадували собі сумну долю єї батька Козака, котрий так довго запивав ся, поки раз не замерз на дорозі. Казали також, що Мошко Зільбер мав украсти у него багато грошей, але ні сам Козак, поки жив, ні родина єго не могли того Мошкови доказати — і так, як легко прийшли Козакові гроші, так легко і пішли. Тільки й користи з них було, що сини Козака купили собі кілька куснів ґрунту більше, як перше мали.

Того дня, коли посв'ячували церкву, бабуса Клявдия і єї невістка, вдова по покійнім о. Василю, тільки на коротку хвилинку показали ся в церкві, бо не мали часу. Треба було готовити велику гостину для владики і иньших гостей. Тільки гостей і таких знатних, як нині мали бути, вже давно на приходстві в Залісію не було. Під доглядом старої їмості не лише наймички, але і невістка і внучки мали нині гірку годину. Всі дома знали, що при таких нагодах стара їмость робить ся така остра, як би не знати о що

ходило; а нинішне сьвято она, видко, вважала незвичайно великим і вже від трох днів приготовляла ся як до великої битви. І спати стара не хотіла, все щось собі пригадувала, розказувала, в найтемнійший куток заглядала, найменшої дрібниці не забула — все лиш на то, аби гостей гідно прийняти. Сама вдова о. Левіцького, хоч далеко молодша від бабусі Клявдії, і не менше рада прийняти гостей як найкрасше, сїдала утомлена і безрадна та дивувала ся невсипучій запопадливості і памяти старушки.

Але за те гостина, яка почала ся вже добре зполудня, випала просто величаво. Бабуся увихала ся, як молодичка; все бачила крізь свої окуляри, і то, що діяло ся в гостинній, і то, що в кухні. Тут она що-йно була коло владики, дідича і дідички та їх доньки Манї, щоби подивити ся, чи внучки Ольга, Наталка і Зоня, котра приїхала зі Львова, добре звивають ся коло гостей; тут она щой-но пожартувала собі зі старим деканом, а ту вже в другій хвилі в кухні чути було єї приказуючий голос до наймичок, котрих висилала з полумисками. І аж тоді успокоїла ся та присїла до гостей, коли ті вже почали говорити промови. Тепер її вже виручав Славко з братом Генком і Горишиньским, котрі, як мужчини, вмїли лучше „ходити коло скла.“

Бабуся підсунула окуляри на ніс і слухала з побожністю різних промов. Пили на здоровлє владики, дідича-колятора, декана і цілої родини Левіцких в руки бабусі. Бабуся ні з того ні з сего нагадала собі свого покійного сина о. Василя і прослезилася. Послухала ще кількох промов — і вийшла до кухні подбати за чорну каву.

В комнатах зробило ся весело і гамірно. Славко походжав вдоволений і доглядав, щоби кому чого не забракло. Збирав ся і він випити на честь селян, але вичікував, бо мав надію, що хтось єго в тім виручить, і хотів, щоби перше старші говорили. Тимчасом ждав і ждав, і нікому на думку не прийшло, згадати при сій нагоді і менших братів.

Так він промовив сам.

Як господар дому подякував гостям за участь, вказав на то велике вражіє, яке нинішне сьвято зробило на всіх, згадав Анницю Смітову і перейшов на селян. Розповів коротко свої досьвіди, які зібрав у Залісю, підніс добрі прикмети селян, потребу їх осьвітити і опіки над ними — і випив на їх честь.

Промова єго зробила вражіє. Сам владика зараз прикликав єго і розмовляв з ним привітно. До розмови вмшав ся дідич і на радості при владиці заявив, що хоче мати Левіцкого парохом з Залісю. Владика

випитував ся про село. Особливо хотїв знати, кільки в нїм є диких супружеств. Дізнав ся від о. Ярослава, що аж сім.

— Так богато? — дивував ся владика.
— Ану, кажіть їх прикликати.

Славко післав за дикими супружествами, а тимчасом завів розмову з Манею. Нинї говорили они собі вже, не як колишня пара залюблених, але не менше приязно. Ті усьміхи, що являли ся на їх устах, ті недосказані думки їх свідчили нераз, що мали би собі богато дечого сказати, пригадати, але обоє не хотїли рушати минувшини.

По пирі гостї розійшли ся по комнатах і по городї. Владика вийшов на ганок і відсапував. Славко привів перед него чотири дикі супружества; иньших не міг післанець віднайти. Владика встав і мав до них правдиву проповідь на тему, що нема щастя і благословеня без Бога.

Проповідь его була повна цитатів із сьв. Августина, евангелиста Луки, апостола Павла, сьв. Амврозия і Давидових псалмів — а закінчив окликом сьв. Матея: „Боже, поможи нам, бо пропадаємо!“

Селяни і селянки зітхнули і вдарили ся побожно в груди.

Відтак владика почав з ними розмову. Приступив до першої пари.

— То ви не живете з собою?

— Не живемо.

— Ти не любиш свого чоловіка?

— Люблю — відповіла жінка.

— Любиш? — здивувався владика і питає селянина: — А ти її любиш?

— Люблю.

— А чому ж ви не живете разом?

Селянин поклонився, вхопив владика за руку, поцілував і каже:

— Та я би, прошу владика, не від того. Жив би разом, але їй тато обіцяли мені дати загін поля і не дали. То я їй не хочу.

Владка не знав, що на то сказати. Він не міг зрозуміти, що наш селянин задля загона поля покине жінку, хоч її любить...

КОНЕЦЬ.

